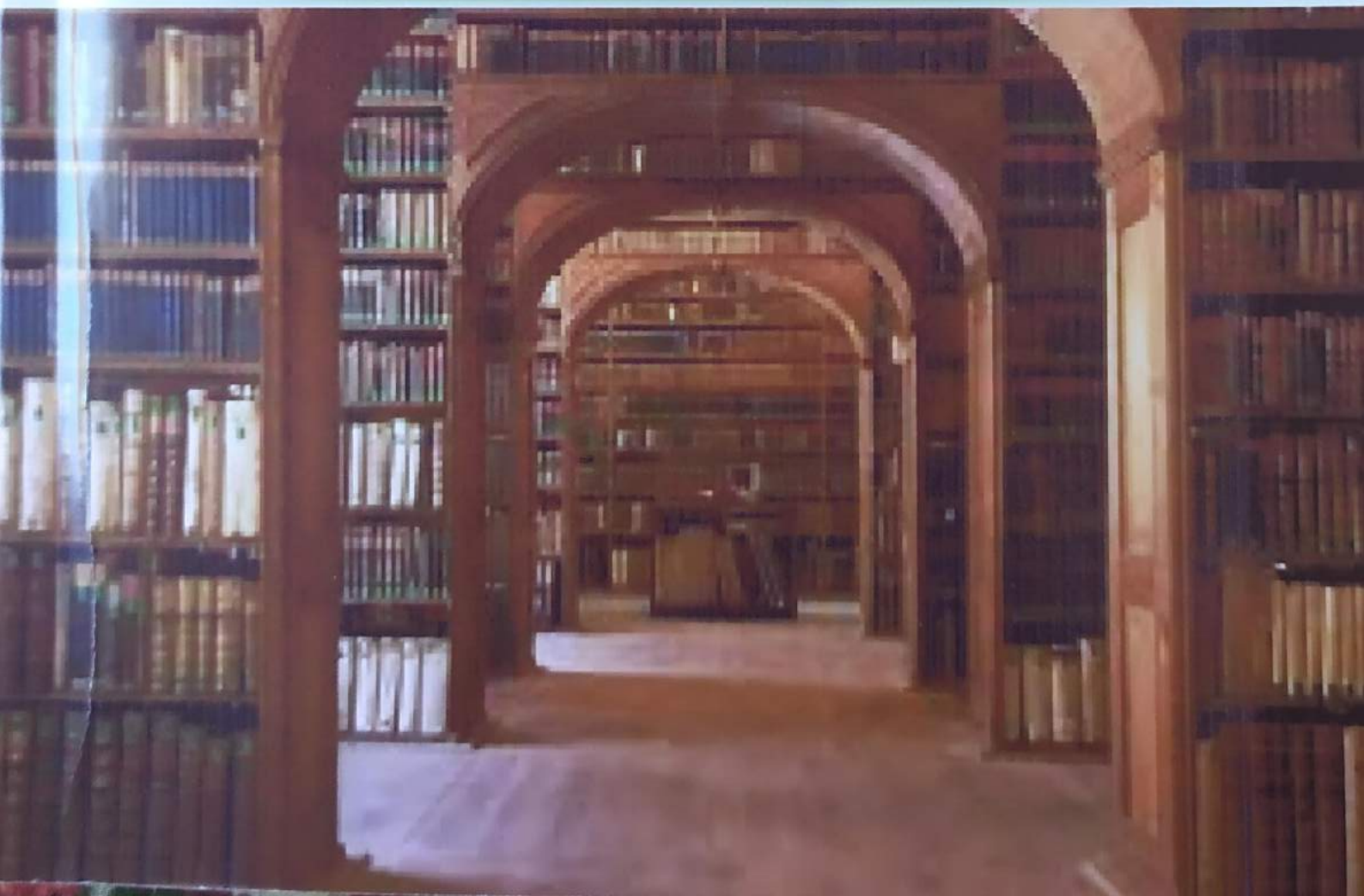

ABDURAYIM TUROBOV

**UMUMIY
TILSHUNOSLIK**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

ABDURAYIM TUROBOV

UMUMIY TILSHUNOSLIK

(O‘quv qo‘llanma)

SAMARQAND – 2020

UDK: 494.3
BBK 81.2 Uz
T 90

Umumiy tilshunoslik. Turobov A.M. –2020, 240 bet.

Mazkur o‘quv qo‘llanmada jahon tilshunosligi tarixining bosib o‘tgan taraqqiyot bosqichlari, tilshunoslik maktablari, til va nutq birliklari, tilshunoslik metodlari haqida fikr yuritildi. Umumiy tilshunoslik fanining nazariy asoslari va mehanizmlari yoritilgan bo‘lib, u 5120100 – filologiya va tillarni o‘qitish bakalavriat ta‘lim yo‘nalishining “Umumiy tilshunoslik” fanidan o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etiladi.

***

Курс посвящен изучение развития мировой лингвистики, языковых школ, языковых и речевых единиц и лингвистических методов. В учебнике описаны теоретические основы и механизмы общезыковой науки, которая представляет собой учебник по “Общему языкознанию” на 5120100 – Филология и преподавание языка образование на бакалавриате рекомендуется.

***

The course is devoted to the stages of development of world linguistics, language schools, language and speech units and linguistic methods. The textbook describes the theoretical foundations and mechanisms of general linguistics and it is recommended as a textbook for “General Linguistics” in the bachelor course of Philology and language teaching – 5120100.

Ma’sul muharrir:

Ne’mat Turniyozov – filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

Suyun Karimov – filologiya fanlari doktori, professor

Xurshid Xayrullayev – filologiya fanlari doktori

O‘quv qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligining 2019-yil 2-noyabrdagi 1023-sonli buyrug‘iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

©Turobov A.M., 2020

SO‘ZBOSHI

So‘nggi yillarda oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlari filologiya yo‘nalishida umumiy tilshunoslikni o‘qish-o‘rganish, o‘qitish ishlari qizg‘in tus oldi.

Til va tilshunoslik tarixidagi asosiy maktablarni o‘rganish muhim o‘rin egallaydi. Tilshunoslik tarixini o‘rganishda tilshunoslik maktablari asosiy manbadir. Til va nutq masalasi o‘z taraqqiyotida jahon tilshunoslari tomonidan keng tadqiq qilindi va qilinmoqda. Til va nutq lingvistikasi mutloq farqlandi. Til va nutqning takomillashuvi tilshunoslik tarixi hamda uning rivojlanishi bilan chambarchas bog‘langandir.

Qadimgi asrlarda Hindistonda, Yunonistonda, Rim va Xitoy kabi mamlakatlarda tilshunoslik bilan shug‘ullanuvchi olimlar, tilning paydo bo‘lishi, rivojlanishi, taraqqiy etishi qolaversa sof grammatik qoidalarini ishlab chiqdilar. Bu mamlakatlarda tilshunoslik amaliy ehtiyojlar tufayli rivojlana boshlandi.

Tilshunoslik tarixi tilning jamiyatdagi o‘rni, tilning paydo bo‘lishi va taraqqiyoti haqidagi turli xil qarashlarni, nazariyalarni tekshiradi. Tilshunoslik nazariyalari ko‘proq umumiy tilshunoslikka asoslangani uchun ayrim bir til haqidagi nazariyalar haqida to‘xtalmasdan, balki umumiy tilshunoslik hajmidagi nazariyalarni o‘rganadi.

O‘rta asrlarda Arab halifaligi tasarrufiga kiruvchi turli mamlakat olimlari arab tilshunosligini rivojlantirdilar. Yevropada uyg‘onish davrida tilni ko‘plab olimlar tadqiq qildilar. Umumiy tilshunoslik va tillarni qiyosiy-tarixiy nuqtai nazardan o‘rganish fan sifatida XIX asrning boshlarida shakllandi, shuning uchun qadimgi tilshunoslik Yevropa olimlari o‘rtasida ilmiy tilshunoslikka qadar bo‘lgan tilshunoslik deb atalib kelinadi. XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib tilshunoslik alohida fan sifatida boshqa fanlardan ajrab chiqdi.

Talabalarning umumiy tilshunoslikni o'zlashtirishi oson bo'lishi uchun ayrim o'rinlarda umumiy tilshunoslikni jahon tillari grammatik tipologiyasiga solishtirishga harakat qilindi.

Jahon tillarining fonetik, morfologik, sintaktik tizimidagi ayrim grammatik hodisalar barcha tilda ham mavjud. Lekin bu hodisalar ifodalanishi, ma'nosi va boshqa xususiyatlari bilan o'ziga xos jihatlarga ega.

Shuningdek, grammatik kategoriya sifatida mavjud holatlarni yoritishga va bu o'ziga xoslikning sababini ochishga ham alohida e'tibor qaratildi. Qo'llanmada tilshunoslikning predmetini, ya'ni o'rganish sohasini va vazifasini belgilash muammosi, qadimgi va o'rta asrlar, Yevropada uyg'onish davridagi tilshunoslik, tilning paydo bo'lishi va taraqqiyot qonunlari muammosi, til strukturasi, ya'ni tilning ichki tuzilishi muammosi, tilning o'ziga xos sistema-tizim ekanligi muammosi, tilning belgilik muammosi, til va tarix muammosi, til va jamiyat muammosi, tilning tabiati va ijtimoiy mohiyati muammosi, til va tafakkur muammosi, til va nutq muammosi, til tipologiyasi va universallik muammosi, tillarning tasnifi muammosi, tilni tadqiq qilish metodlari muammosi va boshqa muammolarga ham o'rin ajratildi.

Mazkur o'quv qo'llanma turli yillar davomida SamDCHTI 4-kurslarida o'qilgan ma'ruzalar, kuzatilgan, o'rganilgan, qo'llanilgan tajribalardan kelib chiqib, Oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarining filologiya yo'nalishida umumiy tilshunoslikni o'qitish bo'yicha ishlab chiqilgan namunaviy, ishchi-o'quv dasturi asosida yaratildi.

O'quv qo'llanmada har bir mavzuga tegishli bo'lgan adabiyotlar muallifi, chop etilgan sana va beti matn ichida qavsga olib berildi. Negaki, qiziqqan o'quvchi manbaga murojaat qilib, bu boradagi bilimni yanada kengaytirish imkoni bo'ladi. O'quv qo'llanmada materiallar o'ziga xos tarzda uzviy bog'liqlikda va ketma-ketlikda berildi. O'quv qo'llanmadagi test savollari talabalarning mustaqil bilimni oshirishga va mustahkamlashga

yordam beradi. Har bir mavzuga oid rejalar tuzildi, tayanch soʻz va atamalar belgilandi hamda nazariy masalalar ana shu rejalar asosida, tayanach soʻz va atamalar negizida yoritildi. Har bir mavzudan keyin talabalarning oʻzlashtirish darajasini aniqlash uchun nazorat savollari, fanning namunaviy oʻquv dasturi talablariga asoslangan holda mustaqil ish mavzulari va ularga doir savol hamda topshiriqlar, ularni bajarish yuzasidan tavsiyalar berildi. Shuningdek, oʻquv qoʻllanmadagi test savollari talabalarning mustaqil bilimni oshirishiga va mustahkamlashga yordam beradi. Tayanch soʻz va atamalarning oʻzbek, rus va ingliz tilidagi nomlanishi berildi. Bu oʻquvchilarni jahon tilshunosligidagi terminlarning nomlanishidan boxabar qiladi. Glossariyda tilshunoslik terminlarining maʼnolari berildi. Bu oʻquvchilarni jahon tilshunosligidagi terminlarning maʼnolari va izohi bilan tanishtiradi.

Oʻquv qoʻllanmani nazariy va amaliy jihatdan takomillashtirish, mukammallashtirishga oid fikr va mulohazalarni muallif minnatdorchilik bilan qabul qiladi.

UMUMIY TILSHUNOSLIK VA UNING ASOSIY MUAMMOLARI

1-§. Tilshunoslikning tillarga nisbatan turlari. Bugungi kunda jahonda www.ethnologue.com saytida berilgan ma'lumotga ko'ra, 7097 til va sheva bor. Sof tillar 3000 tadan ortiqroq. Bu tillar orasida millionlab odamlar gaplashadigan tillar ham, 400-500 ta odamgina gaplashadigan tillar ham uchraydi. 6-8 tagina odam gaplashadigan lahjalar ham mavjud.

Ana shu tillar haqidagi fan umumiy tilshunoslik deb nomlanadi. Tilshunoslik tillarga nisbatan ikki turga bo'linadi.

1.Xususiy tilshunoslik. Bu eramizdan oldingi V-IVasrlarda yaratilgan.

2.Umumiy tilshunoslik. Bu XIX asrning ikkinchi choragida yaratilgan. Tilshunoslikning bu ikki turi o'zaro uzviy bog'liqdir. Xususiy tilshunoslik umumiy tilshunoslikka nazariy tahlil uchun dalillar beradi. Umumiy tilshunoslik esa xususiy tilshunoslikka ilmiy-nazariy material beradi.

Shunday qilib, tilshunoslikning bu ikki turi bir-birining taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Umumiy tilshunoslik til haqidagi fanning keng ko'lamli turi bo'lib, ma'lum bir til yoki tillarning ma'lum guruhi haqidagi fan emas, balki umuman inson tili haqidagi fandir.

Umumiy tilshunoslik fani fundamental tilshunoslik sifatida tilshunoslik fanlari sirasida eng murakkab va keng qamrovli ilmiy-nazariy, falsafiy fan mavqeiga ega [R.Rasulov, 2017: 7].

Shuning uchun u umuman tilga va barcha tillarga xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni, qonuniyatlarni o'rganadi. Barcha tillarning jamiyatda amal qilishidagi ya'ni o'zining ijtimoiy vazifasini bajarishdagi umumiy qonuniyatlarni, har qanday nutqiy jarayon va matning xususiyatlarini aniqlaydi.

Professor A.Nurmonov ta'kidlashicha, har bir fanning hozirgi holatini chuqur o'rganish uning tarixiy taraqqiyoti bilan bog'lab olib borilgandagina kutilgan samarani beradi. Demak,

kishilarning aloqa vositasi bo‘lgan tilning ichki tuzilishi, tuzilish birliklari, bu birliklarning nutqiy jarayonda voqelanishi, tilning jamiyat bilan munosabati, til va tafakkur munosabati, tillarning geneologik va tipologik tasnifi muammolari bilan shug‘ullanuvchi “Tilshunoslik nazariyasi” bilan bu muammolarning o‘rganilish tarixi masalalarini yoritib beruvchi “Tilshunoslik tarixi” o‘zaro uzviy bog‘liqdir. Shu bilan birga “Tilni o‘rganish metodologiyasi va metodlari” ham “Tilshunoslik nazariyasi”, “Tilshunoslik tarixi” bilan o‘zaro aloqada. Ayni sababga ko‘ra oliy o‘quv yurtlarining filologiya fakultetlarida bu uch tarmoq bir umumiy nom – “Umumiy tilshunoslik” nomi ostida o‘rganib kelinadi [A.Nurmonov, 2012: 3-4].

Umumiy tilshunoslik tillarni tanqid qilish metodlarini yaratadi, xususiy tilshunoslik dalillarini ilmiy-nazariy jihatdan umumlashtiradi.

2-§. Umumiy tilshunoslikning asosiy vazifasi va muammolari. Shunday qilib, umumiy tilshunoslik tadqiqot jarayonida chiqargan ilmiy-nazariy xulosalari asosida til qonunlarini belgilab beradi. Umumiy tilshunoslik bunday murakkab vazifani quyidagi nazariy muammolarni o‘rganish natijasida bajaradi:

1. Tilshunoslikning predmetini, ya’ni o‘rganish sohasini va vazifasini belgilash muammosi.
2. Tilning paydo bo‘lishi va taraqqiyot qonunlari muammosi.
3. Til strukturasi, ya’ni tilning ichki tuzilishi muammosi.
4. Tilning o‘ziga xos sistema-tizim ekanligi muammosi.
5. Tilning belgilik muammosi.
6. Til va tarix muammosi.
7. Til va jamiyat muammosi.
8. Tilning tabiati va ijtimoiy mohiyati muammosi.
9. Til va tafakkur muammosi.
10. Til va nutq muammosi.
11. Til tipologiyasi va universallik muammosi.

12. Tillarning tasnifi muammosi.

13. Tilni tadqiq qilish metodlari muammosi va boshqa muammolar.

Umumiy tilshunoslikning bu va boshqa muammolarining har biri o'ziga bir necha nazariy masalalarni birlashtiradi.

Umumiy tilshunoslik o'z muammolarini ma'lum darajada boshqa fanlar bilan hamkorlikda o'rganish natijasida anchagina yutuqlarga erishgan. Ularning bir qismi adabiyotlar ro'yxatidagi nazariy adabiyotlarda o'z aksini topadi.

3-§. Tilshunoslikning boshqa fanlar bilan bog'liqligi. Tilshunoslik, jumladan, umumiy tilshunoslik ijtimoiy-gumanitar sifatida falsafa, tarix, ruhshunoslik, etnografiya, adabiyotshunoslik kabi ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan bog'liq holda rivojlanadi. Bulardan tashqari, u matematika, kibernetika, fizika, tibbiyot aniq fanlar bilan ham bog'liqdir.

Chunki tilshunoslikning asosiy o'rganish ob'ekti bo'lgan tilni u yoki bu nuqtai nazardan boshqa fanlar ham o'rganadi. Masalan:

1. Adabiyotshunoslik. Adabiyotshunoslik tilni adabiy asarlarni shakllantiruvchi, ularning mazmunini va mavjudligini ifodalovchi vosita sifatida o'rganadi, tildagi tasviriy vositalarga, ularning kitobxon dunyoqarashiga, ma'naviyatiga ta'sir ko'rsatuvchi vositalariga e'tibor beradi.

2. Tarix. Til dalillarini xabar beruvchi manbalardan biri sifatida tarixiy guvohlardan biri sifatida o'rganadi.

3. Mantiqshunoslik. Mantiqshunoslik tilni tafakkur birliklarini, ya'ni tushuncha, hukm va xulosani ifodalovchi vosita sifatida o'rganadi.

4. Ruhshunoslik. Ruhshunoslik nutq bilan bog'liq yuzaga keladigan oqibat, zehn, idrok kabi ruhiy jarayonlarni o'rganadi.

5. Falsafa. Falsafa tafakkurning, tafakkur birliklarining til bilan uzviy bog'liq holda amal qilish qonunlarini o'rganadi, Chunki tilsiz tafakkur, tafakkursiz til bo'lmaydi.

6.Semiotika. Semiotika til belgilarining umumiy xususiyatlarini o‘rganadi. Shuning uchun bu fan tilshunoslikning til belgilari haqidagi ma’lumotlarini takrorlamaydi.

7.Kibernetika. Kibernetika boshqarish va informatsiyalarni boshqarish jarayonlarining o‘rni, ahamiyati haqidagi fan bo‘lib, til tabiiy va qudratli kibernetik tizim (sistema) hisoblanadi. Chunki til doim informatsiya “tashuvchi” boshqarish jarayonlarida ishtirok qiladi, u (til) o‘zi boshqaruvchi, o‘zi tartibga soluvchi tizimdir.

8.Informatika. Informatika tilni hujjatlarni saqlovchi, qayta ishlovchi va ular haqida xabar beruvchi vosita sifatida o‘rganadi. Informatika ilmiy informatsiyalarni saqlashni, izlashni va uzatishni amalga oshiruvchi informatsion tizimlarga ularni lingvistik, ya’ni lisoniy jihatdan yaqinlashadi.

9.Matematik mantiqshunoslik. Tildan tabiiy belgilar tizimi sifatida foydalanadi. Chunki tildan formal-logik teoremlarni qo‘llash, tekshirish, rivojlantirish va formal-logik masalalarni yechish uchun zaruriy material olish mumkin.

Tilni o‘z muammolarini hal qilishda u yoki bu nazardan o‘rganuvchi fanlar yana anchagina.

Shunday qilib, tilshunoslik boshqa fanlarning har biri bilan u yoki bu jihatdan bog‘liq bo‘lib, ularning yutuqlaridan, ular esa tilshunoslik yutuqlaridan foydalangan holda rivojlanadi. Bu ayniqsa hozirgi zamon tilshunosligi taraqqiyotida yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Hozirgi zamon tilshunosligini *ham keng ma’noda, ham tor ma’noda* tushunish lozim.

Keng ma’noda to‘liq XIX asrdan keyingi tilshunoslik, tor ma’noda esa mustaqillikdan keyingi tilshunoslik nazarda tutiladi.

XIX asrdan, tilshunoslikda ijtimoiy nuqtai nazar, tarixiy nuqtai nazar, struktural nuqtai nazar va boshqalar shakllanadi.

Struktural nuqtai nazar ta’sirida Praga tilshunoslik maktabi, Amerika tilshunoslik maktabi, Kopengagen tilshunoslik

maktabi, London tilshunoslik maktabi va boshqalar yuzaga keldi.

Umuman, jamiyat taraqqiyotining tilshunoslik oldiga qo‘ygan vazifasiga javoban uning doirasi ancha kengaydi va kengaymoqda. Bunga tilshunoslikning etnolingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika, antropolingvistika, generativ tilshunoslik, matematik tilshunoslik, muhandislik tilshunosligi yaqqol misol bo‘la oladi.

4-§. Umumiy tilshunoslikning ichki tuzilishi. Boshqa fanlar kabi umumiy tilshunoslik ham o‘z tuzilishiga ega. V.I.Koduxov bayon qilganidek, umumiy tilshunoslik har biri o‘z tuzilishiga ega bo‘lgan va o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan uch asosiy birlikdan iborat.

1. Tashqi tilshunoslik yoki eksralingvistika.

2. Ichki tilshunoslik yoki intralingvistika.

3. Qiyosiy tilshunoslik yoki komprativistika.

1. *Tashqi tilshunoslik* tilni ijtimoiy hodisa sifatida o‘rganadi. Shuning uchun *ijtimoiy tilshunoslik*, ba‘zan esa uni funksional tilshunoslik ham deyiladi. Chunki u tilning ijtimoiy va fikrlar bilan bog‘liq vazifalarini o‘rganadi.

Tashqi tilshunoslik ijtimoiy tilshunoslikdan va mentalingvistikadan tashkil topgan.

Mentalingvistika til bilan tafakkur aloqasini o‘rganadi, tilga xos ma‘no va mazmun nazariyasini, shuningdek tilning ma‘no va mazmun tomonlarining nutqiy faoliyat, kontekst va nutqiy vaziyat bilan aloqasi nazariyasini yaratadi.

Tashqi tilshunoslik umumiy tilshunoslikning bir bo‘limi ekan, A.S.Sodiqovning mana bu fikriga to‘liq qo‘shilib bo‘lmaydi: “Tilning” “substansiyasi” bilan bog‘liq bo‘lgan nutq fiziologiyasi va akustikasi, til psixologiyasi, til falsafasi va patologiyasi bilan bog‘liq bo‘lgan masalalar tilshunoslik fanidan ajralib, “ekstralingvistika” doirasiga o‘tib ketdi. [N.A.Baskakov, A.S.Sodiqov, A.A.Abduazizov, 1979: 18].

2. *Ichki tilshunoslik* tilning ichki tuzilishini-sistemasini, uning birliklarini va kategoriyalarini, uning sathlarini va tuzilishini o'rganadi.

Ichki tilshunoslikning asosiy bo'limlari kichik bo'limlarga bo'linuvchi fonologiya, leksikologiya va grammatikadan iboratdir.

3. *Komparativistika*. Hind-Yevropa tillarining qiyosiy fonetikasi va morfologiyasiga tayanuvchi qiyosiy-tarixiy itilshunoslik va chog'ishtirma tilshunoslikka bo'linadi.

Qiyosiy tilshunoslik qiyosiy-tarixiy tilshunoslik va chog'ishtirma tilshunoslikka bo'linadi.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik umumiy manbalardan paydo bo'lgan qadrdon bo'lmagan tillarni o'rganadi.

Umumiy tilshunoslikning yuqoridagidek bo'limlarga ega ekanligi, umumiy va xususiy tilshunoslikning, nazariy va amaliy tilshunoslikning mavjudligi hozirgi tilshunoslikka tilning xususiy, umumiy xususiyatlarini, ularning amal qilishini va rivojlanishini chuqur o'rganishda, tilshunosik va tilshunoslar oldiga qo'yilgan turli-tuman vazifalarni hal qilish imkoniyatini beradi.

5-§. “Umumiy tilshunoslik” fani va “Umumiy tilshunoslik” kursi. Til bilan nutqni farqlash lozim bo'lganidek, “Umumiy tilshunoslik” fani bilan “Umumiy tilshunoslik” kursini ham farqlash lozim.

“Umumiy tilshunoslik” kursi, birinchidan, “Umumiy tilshunoslik” fanining o'quv dasturida ko'zda tutilgan va oliy ma'lumotli filolog uchun bilish zaruriy ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Shuning uchun ham ularni o'qish va o'qitishga o'quv rejasida muayyan soat-vaqt ajratiladi.

“Umumiy tilshunoslik” fanining mazmun va mundarijasi yuzlab nazariy adabiyotlarda o'z ifodasini topadi yoki uning bitta muammosi alohida bir kitobda yoritiladi.

Masalan, tilning ichki tuzilishi muammosi 1972 yilda jamoa tomonidan nashrga tayyorlangan “Общее языкознание” nomi

bilan nashrdan chiqqan 560 betlik kitobda ¹ , N.B.Mechkovskayaning ² 2003 yilda nashrdan chiqqan kitobida, A.Nurmonovning ³ 2012 yilda chop etilgan tanlangan asarlarida, R.Rasulovning ⁴ 2017 yilda nashrdan chiqqan 312 betlik “Umumiy tilshunoslik” darsligida; til va nutq muammolari H.Ne’matov, O.Bozorovning ⁵ “Til va nutq” kitobida, X.Xayrullayevning ⁶ “Til va nutq birliklarining ierarxik munosabati” nomli doktorlik dissertatsiyasida; til tarixi muammolari S.Usmonovning ⁷ 1972 yilda chiqqan 208 betlik “Umumiy tilshunoslik” darsligida, A.Nurmonovning ⁸ 1984 yilda chiqqan 232 betlik “O‘zbek tilshunosligi tarixi”, B.O‘rinboyevning ⁹ 1999 yilda chiqqan 80 betlik “O‘zbek tilshunosligi tarixi” kitoblarida; tilning tasdiqlanganligi metodlari muammosi esa 2007 yilda nashr etilgan T.Bushuy, Sh.Safarovlarning ¹⁰ “Til qurilishi: tahlil metodlari va metodologiyasi” 274 betlik yirik monografik tadqiqotida, Yu.Stepanovning ¹¹ “Методы и принципы современной лингвистики” darsligida, jamoa tomonidan nashrga tayyorlangan “Общее языкознание. Методы лингвистических исследований” ¹² kitobida, A.Nurmonovning ¹³ 2009 yilda

---

¹ Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М.Наука, 1972. 560 с.

² Мечковская Н. Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков. 3-е изд. М.: Флинта, 2003. 310 с.

³ Нурмонов А. Танланган асарлар, 2-жилд. Лингвистик таълимотлар тарихи.- Андижон, 2012.- 328 б.

⁴ Расулов Р. Умумий тилшунослик.-Тошкент: Фан ва технология, 2017. 312 б.

⁵ Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. -Тошкент: Ўқитувчи, 1993. 30 б.

⁶ Хайруллаев Х. “Тил ва нутқ бирликларининг иерархик муносабатлари” филология фанлари доктори (Dsc) диссертацияси автореферати .-Тошкент: 2018. 74 б.

⁷ Усмонов С. Умумий тилшунослик.-Тошкент: Ўқитувчи, 1972.-208 б.

⁸ Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. -Тошкент: “Ўзбекистон”, -2002. 232 б.

⁹ Ўринбоев Б. Ўзбек тилшунослиги тарихи. –Самарқанд: 1999. -80 б.

¹⁰ Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси.-Тошкент: Фан, 2007. 274 б.

¹¹ Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики 4-е изд., стер. М.: Едиториал УРСС, 2003. 311 с.

¹² Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М.: Наука, 1973. 345 с.

¹³ Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдизлари ва йўналишлари. -Тошкент: “Таълим”, 2009. 160 б.

nashrdan chiqqan “Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo‘nalishlari” nomli o‘quv qo‘llanmasida, R.Rasulovning¹⁴ 2017 yilda chop etilgan, yirik 312 betlik “Umumiy tilshunoslik” darsligi kabi ko‘plab kitoblarda yoritilgan.

“Umumiy tilshunoslik” kursining mazmun va mundarijasi esa odatda bitta kitob yoki darslikda yoritiladi va o‘quv dasturida ko‘rsatilgan barcha muammolar, hech bo‘lmaganda, ularning asosiy qismi yoritiladi.

Masalan, N.A.Baskakov, A.S.Sodiqov, A.Abdualazizovning “Umumiy tilshunoslik” (1979) darsligida yettita muammo bitta bobda yoritilgan. R.Rasulovning 2017 yilda chop etilgan, yirik 312 betlik “Umumiy tilshunoslik” darsligida o‘n uchta muammo sanab o‘tilgan bo‘lib, sakkiztasi keng yoritilgan [R.Rasulov, 2017: 7].

“Umumiy tilshunoslik” kursi o‘zaro bog‘liq uch qismdan iboratdir.

- 1.Tilshunoslik tarixi.
- 2.Til nazariyasi.
- 3.Til tarixini tadqiq qilish metodlari.

“Umumiy tilshunoslik” kursining “Tilshunoslik tarixi” qismini fanda tilga ilmiy qarashlarning, turli tilshunoslik oqimlari, tilshunoslik maktablarining shakllanishi va rivojlanishi, umumiy tilshunoslik taraqqiyotining dinamikasi haqida qisqacha ma‘lumotlarni o‘z ichiga oladi.

Bu turli davrlarda turli tilshunoslar tomonidan olg‘a surilgan nazariyalar va fikrlarni to‘g‘ri baholab, yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan xatolarning oldini olishga yordam beradi.

6-§. Tilshunoslikning taraqqiyot davrlari. Tilshunoslik tarixini o‘rganish, eng avvalo, til haqidagi fanning hozirgi holatini va uning olg‘a siljish istiqbolini to‘g‘ri tushunish uchun zarurdir.

---

¹⁴ Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. -To‘shkent: Fan va texnologiya, 2017.-312 b.

Shu o‘rinda tilshunoslikning yaratilishi haqida bir necha so‘z aytishni joiz topdik. Ma‘lumki, tilshunoslik XIX asrning boshlaridagina mustaqil fan darajasiga ko‘tarildi. Ammo, har qanday fan kabi, o‘z tarixiga, ayni vaqtda uzoq tirixiga ega.

Yangi bilimning bir qismi esa azaldan ma‘lum bo‘lgan bilimlarning akkumulyatsiyasi, ya‘ni to‘planishi, ularning keyingi rivoji va o‘z mohiyatlari bilan ham tilshunoslik tarixini o‘rganish muhim ahamiyatga ega.

Kutilgan samaraga erishish uchun tilshunoslik tarixini davrlashtirib o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Uni nisbatan shartli ravishda 6 davrga bo‘lish mumkin:

1. Qadimgi filologiyadan o‘rta asrlargacha bo‘lgan davr.

2. O‘rta asrlar tilshunosligi.

3. Tilga qiyosiy-tarixiy jihatdan qarashning ilmiy ravishda shakllanishigacha va til falsafasining yaratilishigacha bo‘lgan davr. XIX asr va XIX asrning boshlari.

4. Mantiqiy va psixologik tilshunoslik davri (XIX asr o‘rtalarida).

5. Neogrammatizm va til sotsiologiyasi davri (XIX asrning 3-qismi XX asr boshlari).

6. Hozirgi davr tilshunosligi va strukturalizm davri (XX asrning 30-yillaridan hozirgacha bo‘lgan davr).

Albatta, har bir bosqich yana bir necha davrlarga bo‘linadi.

Olimlarning qayd qilishicha, tilshunoslik eramizdan 3 ming yillar ilgari shumerlarda, 2 ming yillar ilgari esa misrliklarda yaratilgan.

Ammo bizgacha yetib kelmagan.

Shunday qilib, tilshunoslik eramizdan oldingi V-IV asrlarda qadimgi Hindustonda va qadimgi Gretsiyada yaratilgan. Keyinchalik qadimgi Rimda, Xitoyda, arab mamlakatlari va boshqa mamlakatlarda yaratilgan.

Ammo qadimgi davr tilshunosligi bizgacha to‘liq yetib kelmagan. Bizgacha mamlakatlararo urushlar katta

vayronagarchilikka sabab bo'lmagan joylarda yaratilgan tilshunoslikning bir qismi yetib kelgan, xolos.

Yetib kelganlarining ham bir qismi asl nusxada emas, balki keyinroq boshqa mualliflarning asarlaridagi takrorlarda yetib kelgan.

Odatda antik, ya'ni qadimgi dunyoga xos voqealar deganda adabiyotlarda qadimgi greklarga va italiyaliklarga xoslari nazarda tutiladi. Jumladan, S.I.Radsigning til tarixiga bag'ishlangan darsligida shunday [S.I.Radsig, 1965: 519].

Ammo qadimgi davr tilshunosligini, bir butun tilshunoslik sistemasi sifatida qadimgi hind tilshunosligisiz aniq tasavvur qilib bo'lmaydi.

Demak, qadimgi davr tilshunosligi asosan qadimgi hind, qadimgi yunon, qadimgi rim tilshunosligining bir butun sistemasidan iboratdir.

Nazorat uchun savollar:

1. Til va nutq xalq va donishmandlar talqinida qay tarzda talqin etiladi?
2. Tilshunoslikning tillarga nisbatan turlari qanday?
3. Umumiy tilshunoslikning asosiy vazifasi va muammolari nimalardan iborat?
4. Tilshunoslik qaysi fanlar bilan bog'liq?
5. Umumiy tilshunoslikning ichki tuzilishi qanday bo'ladi?
6. Umumiy tilshunoslik fani va umumiy tilshunoslik kursi qanday farqlanadi?
7. Tilshunoslikning yaratila boshlashi qaysi davrlarga to'g'ri keladi?
8. Ma'lum qismi bizgacha yetib kelgan tilshunoslikning yaratilishi haqida nimalarni bilasiz?
9. Tilshunoslikning taraqqiyot davrlari haqida nimalarni bilasiz?

Tayanch so'z va atamalar: *Xususiy tilshunoslik, umumiy tilshunoslik, til strukturasi, tilning ichki tuzilishi, til sistemasi, til*

va tarix, til va jamiyat, til va tafakkur, til va nutq, til tipologiyasi, universallik, tillarning tasnifi, tilni tadqiq qilish metodlari, etnolingvistika, generativ tilshunoslik, psixolingvistika, sotsiolingvistika, antropolingvistika, matematik tilshunoslik, muhandislik tilshunosligi.

Asosiy adabiyotlar

1. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: Fan va texnologiya, 2017 yil, 312 b.
2. Лингвистический энциклопедический словарь/ гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. –М.: Большая рос. Энцикл., 2002. – 709 с.
2. Baskakov N.A., Sodiqov A.S., Abduazizov A.A. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: O‘qituvchi, 1979 yil, 192 b.
3. Nurmonov A. Tanlangan asarlar, 2-jild. Lingvistik ta’limotlar tarixi. –Andijon, 2012 yil, 232 b.
3. Радциг С.И. Введения в классическую филологию. –М., 1965 .519 с.
4. Мечковская Н.Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков. 3-е изд. –М.: Флинта, 2003. 310 с.
5. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – М.Наука, 1972. 560 с.
6. Усмонов С. Умумий тилшунослик. –Тошкент: Ўқитувчи, 1972 йил, 208 б.
7. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – Москва: Просвещение, 1979, 416 с.
8. Кодухов В. И. Введения в языкознание. –Москва: Просвещение, 1987, 288 с.

QADIMGI HIND TILSHUNOSLIGI

7-§. Qadimgi hind tilshunosligi. Tilshunoslik tarixining ayrim mutaxassislari, jumladan, N.A.Kondrashov qadimgi Hindistonni til haqidagi fanning beshigi sifatida baholaydi [N.A.Kondrashov, 1984: 12].

“Qadimgi Hindistonda” til bilan shug‘ullanish dastlab sof amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan. Davr o‘tishi bilan qadimgi yozma yodgorliklarning turli o‘zgarishlarga uchragan unsurlarini (so‘z va qo‘shimchalarini) qayta tiklash, izohlash lozim bo‘lgan. Buning uchun hind olimlari eramizdan 15 asr ilgari (ba’zi tadqiqotchilarning fikricha; 45-25 asr ilgari,) yozilgan Vedalarni (o‘n kitobdan iborat bo‘lgan diniy madhiyalar) – gimnlar, diniy qo‘shiqlar va afsonalar to‘plamini), eramizdan ilgarigi birinchi ming yillarda yozilgan sanskrit yodnomalarini o‘rganganlar va tahlil qilganlar. Ular Vedalardagi ma’nosi tushunarli bo‘lmagan so‘zlarga izoh beradigan lug‘atlar tuzganlar, matnlarni diqqat bilan fonetik va morfologik jihatdan tahlil qilganlar. Bunday tayyorgarlik ishi o‘sha yodgorliklarning unutilgan, buzilgan, shuningdek, jonli til (prakrit) ta’sirida o‘zgarib ketgan o‘rinlarini qaytadan tiklash imkonini berdi. Ana shunday maqsadda hind olimlari qadimgi adabiy til bo‘lgan veda va sanskritda yozilgan matnlardagi so‘zlarning, to‘g‘rirog‘i, so‘z shakllarining o‘xshash shakllariga va o‘xshash ma’nolariga e’tibor berib, bir so‘zning bir necha shaklini aniqlab, so‘ngra ana shu shakllarni bir-biriga qiyoslab, ularning o‘xshash va noo‘xshash qismlarini ajratar edilar. Natijada, bir tomondan, so‘z shakllari uchun umumiy bo‘lgan qism – o‘zak va negiz – ikkinchi tomondan, o‘zgarib turadigan qismlar – affikslar aniqlanardi. Shu tariqa so‘z yoki so‘z shakllari amalda birlamchi unsurlarga, hozirgi termin bilan ataganda, morfemalarga ajratilgan. Shuning uchun ham qadimgi hind olimlari grammatikani vyakarana, ya’ni ajratish (tahlil) deb ataganlar [S.Usmonov, 1972:10].

8-§. Qadimgi vedalar tilini sharhlash. Dastlabki muqaddas hind qo‘shiqlari eramizdan 1500 yillar oldin paydo bo‘lgan deb taxmin qilinadi. Sanskrit eramizdan oldin V asrdayoq jamiyatning kundalik aloqa vositasi vazifasini yo‘qotib, o‘lik tilga aylangan bo‘lsa ham, diniy va madaniy an‘analarni o‘zida saqlovchi mumtoz til sifatida saqlanib keldi. Qadimgi vedalar tilini sharhlash, so‘zlarning to‘g‘ri talaffuzini saqlab qolish ehtiyoji tilshunoslik fanining paydo bo‘lishiga olib keldi [A.Nurmonov, 2012: 5].

Qadimgi Hindistonda dastlab tilshunoslik bilan ruhoniylar shug‘ullangan.

Taniqli nazariyotchi olim, professor R.Rasulov bu haqda shunday yozadi. Vedalardagi ma‘nosi tushunarli bo‘lmagan so‘zlarni aniqlab, ularning ma‘nosini izohladilar, sharhladilar. Vedalar tiliga oid maxsus izohli lug‘atlar tuzdilar, matnni fonetik va grammatik jihatdan tahlil qildilar. Xullas, Vedalar tilidagi so‘z va jumlar ma‘nosini, ularning aniq talaffuzini, shaklini saqlab qolishga bo‘lgan qat‘iy intilish qadimgi Hindistonda tilshunoslikning yuzaga kelishiga asosiy sabab bo‘ldi [R.Rasulov, 2017: 10].

“Ruhoniylar (brahmanlar) tomonidan yozilgan dastlabki grammatik asarlarda to‘g‘ri talaffuz masalalari ustida so‘z yuritiladi. Eramizdan ilgarigi ming yillik boshlarida lug‘atlar tuzilgan. Shunday lug‘atlardan beshtasi qadimgi Hindistonning mashhur tilshunosi Yaski (eramizdan oldingi V asr) nomi bilan bog‘liq. Yaski so‘zning morfologik tarkibini, shuningdek, so‘z ma‘nosi masalasini ham to‘g‘ri tasavvur qilgan. Uningcha, so‘z narsani bevosita aks ettirmaydi. Uning tovush tomoni bilan narsa o‘rtasida turuvchi ma‘no bor. Shu ma‘no tufayli so‘z narsani nomlash imkoniyatiga ega bo‘ladi” [S.Usmonov, 1972: 13].

A.V.Paribokning qayd qilishicha, bizgacha yetib kelgan birinchi lug‘at eramizgacha V asrda buddist Amarasimxa

tomonidan yaratilgan va u “Amarakosha”, ya’ni Amarasimxa xazinasi deb atalgan.

Lugʻatlarda juda koʻp ishlatiladigan soʻzlarga izoh berilmagan. Nisbatan maxsus maʼnoli soʻzlar Yevropa lugʻatlaridek grammatik jinsni koʻrsatish bilan izohlangan [A.V.Paribok, 1981: 172].

Eramizning V asrida esa Amara sankritning shunday lugʻatini tuzgan. Undan Yevropalik sanskritologlar hozir ham foydalanmoqdalar.

9-§. Soʻz turkumlarining tasnifi. Qadimgi hind tilshunoslari morfologiya sohasida juda muhim yutuqlarga erishganlar. Ular morfologiyaning uch boʻlimdan iborat ekanligini koʻrsatganlar:

1. Soʻz turkumlarining tasnifi.

2. Soʻz yasalihi. (Oʻtgan asrning birinchi yarmida soʻz yasalihi tilshunoslikning mustaqil sohasi darajasiga koʻtarildi.)

3. Soʻzlarning grammatik shakl jihatidan oʻzgarishi. “Soʻzlarni turkumlarga ajratish” masalasida yagona fikr yoʻq edi. Toʻrtta soʻz turkumini ajratish fikri koʻproq eʼtirof qilingan. Ular ot, feʼl, old koʻmakchi va yuklama.

Ot – predmetlik gʻoyasini bildiruvchi, feʼl esa harakatni ifodalovchi soʻz sifatida taʼriflanadi. Otlar feʼl oʻzaklaridan yasaladi, ular birlik, juftlik va koʻplik shakllariga egadir. Old koʻmakchilar otlarning va feʼllarning maʼnolarini koʻrsatib beruvchi soʻzlar deb baholangan. Yuklamalarga kelganda, qadimgi hind olimlari ularni maʼnolariga koʻra uch guruhga ajratganlar: 1) qiyoslash yuklamalari, 2) bogʻlovchi yuklamalar, 3) sheʼrlarda shakl unsuri sifatida ishlatiladigan yuklamalar.

Olmoshlar va sifatlar alohida soʻz turkumlariga ajratilmay, ot va fel turkumlariga qoʻshib yuborilgan.

Hindlar yettita kelishikni ajratganlar. Bular: 1) bosh kelishik, 2) tushum kelishigi, 3) qurol kelishigi, 4) joʻnalish kelishigi, 5) ajratish (yaʼni chiqish) kelishigi, 6) qaratqich kelishigi, 7) oʻrin kelishigi.

Biroq hind grammatiklari yuqoridagi kabi alohida nomlar bilan atamagan. Ular birinchi, ikkinchi, uchinchi va hakoza deb kelishiklarni bir-biridan raqam bilan farqlaganlar.

Hind tilshunoslari qo'shma so'zlarning o'ttizga yaqin turini farqlaganlar. Ular qo'shma so'zlarning tuzilishida komponentlar orasidagi munosabatlarga e'tibor berganlar. Masalan: ot+ot // fe'l; sifat//sifatdosh// ravish+ot //sifat//fe'l; son+ot va boshqalar [R.Rasulov, 2017: 11].

Hind olimlari fe'l turkumining morfologik kategoriyalarini mukammal ishlagan edilar. Ular fe'lning uch zamonga birlashadigan yetti xil zamon shaklini: Hozirgi zamon, o'tgan zamonning tugallangan, tugallanmagan va uzoq o'tgan zamon turlarini, kelasi zamonning odatdagi kelasi zamon va juda kam qo'llanadigan shart fe'li shakllarini ajratganlar.

Sanskrit tilida fe'lning uch shaxs va uchta son (birlik, juftlik, ko'plik)ga ko'ra tuslanishi ko'rsatilgan" [S.Usmonov, 1972: 11-12].

U davrlarda ham fe'lning to'rtta mayli - xabar, istak, buyruq, shart mayllarini bilganlar. Fe'lning aniq, o'rta va majhul nisbatlari ajratilib, har biri alohida ta'riflangan. Chunki aniq nisbat boshqa shaxs foydasi uchun bajariladigan harakatini ifodalovchi so'z deb ta'riflangan.

10-§. Panini grammatikasi. Yetarli darajada ishlangan qadimgi hind grammatik an'analarining mahsuli sifatida mashhur tilshunos Paninining "Ashtadxyai" (grammatik qoidalarining sakkiz bo'limi)" asari maydonga keldi. Panini eramizdan ilgarigi XV asrning ikkinchi yarmida yashagan deb taxmin qilinadi.

Paninining grammatikasi sof empirik va tasviriy xarakterdagi darslik bo'lib, unda sanskrit (qisman veda) tilining fonetik, morfologik, so'z yasaliş va sintaktik sistemasiga oid 3996 ta qoida jamlangan.

Qoidalar bolalarning yodlashlariga mo'ljallanib, juda ixcham shaklda, she'r bilan aytilgan.

Panini Veda prozaik asarlar tilini qonunlashtirdi, grammatik qoidalar asosida bir me'yorga keltirdi. Chunki ungacha Vedalar turli dialektlarda yozilgan edi. Panini va uning izdoshlari sanskrit adabiy tilining ortiqcha soddalashib ketish jarayonini to'xtatdilar. Natijada sanskrit bilan jonli til, prakrit orasida farq paydo bo'ldi.

Panini o'z grammatikasida tilga tarixiy yo'sinda yondashmagan edi. Shu bilan birga, unda falsafiy baza, umumlashtirishlar yo'q edi. Shunga qaramay, bu grammatika Hindistonda qariyb 2 ming yil davomida eng ishonarli va obro'li qo'llanma bo'lib keldi [S.Usmonov, 1972: 14].

Hindshunos A.P.Barannikovning qayd qilishicha, Panini sanskrit va veda tilini bir-biri bilan qiyoslash natijasida qiyosiy metod namunasini yaratgan. U nihoyatda oddiy bo'lgan. Buning ustiga, Panini grammatikasida tilning tarixiy taraqqiyoti tushunchasi bo'lmagan.

Bulardan qat'iy nazar, Ya.V.Loyaning qayd qilishicha, Panini mumtoz sanskrit grammatikasining mukammal, to'liq sistemasini bayon qilgan [Ya.V.Loya, 1968: 58].

R.Rasulov qayd qilishicha, ushbu tadqiqot tili – undagi qoidalar nihoyatda ixcham va qisqa bo'lganligi, asar tili o'ziga xos terminologiyaga egaligi sababli Panini tadqiqoti uzoq vaqtgacha ovrupolik olimlarga tushunarli bo'lmadi. Birinchi bo'lib, asar mazmunini, undagi g'oyani rus tilshunos olimi O.Byotling izohlab berdi.

Panini o'z davridayoq tilni sistema sifatida tushundi, so'z turkumlarini farqladi, so'z tarkibini o'rgandi, o'zak, qo'shimcha, urg'u, intonatsiya va boshqa hodisalar haqida ma'lumot berdi [R.Rasulov, 2017: 12].

Demak, Panini o'sha davridayoq tilni o'ziga xos sistema sifatida tasavvur qilgan deyish mumkin.

Panini tilshunoslikka nol morfema tushunchasini kiritgan, ichki fleksiyaning, urg'uni, ohangni aniq farqlagan.

Varuchi Katyana (eramizgacha III asr) va Patanjali (eramizgacha II asr) kabi mashhur sharhlovchilariga ega bo'lgan hind tilshunosligi va mutaxassislar tomonidan qariyb 2 ming yil davomida yuqori baholanib kelingan.

Chunki uzoq yillar davomida ham sanskritning Paninikidek mukammal grammatikasi yaratilmagan. Ya.V.Loya va S.Usmonovning ko'rsatishicha, eramizning XII asridagina, A.V.Paribokning ko'rsatishicha esa, eramizning XIV asridagina yirik hind tilshunosi Vopadeva sanskritning yangi, qimmatbaho grammatikasini yaratgan.

Hindistonda grammatik ta'limot eramizning I asri o'rtalarida nihoyatda rivojlangan. Bunda, Ya.V.Loya va F.M.Berezinning ko'rsatishicha, eramizning I asrida, A.V.Paribokning ko'rsatishicha esa, XI asrida yashagan faylasuf tilshunos Bxartxarining ilmiy faoliyati alohida o'rin tutgan. U ham, boshqa grammatiklar kabi, gapni tilning asosiy birligi sifatida talqin qilgan.

Ko'rinadiki, qadimgi hind tilshunoslari, sintaksis sohasida jiddiy ishlar qilmagan bo'lsalar-da, gapga yuqori baho berganlar. Jumladan, Bxartxari "Gap va so'z haqida asar" nomli monografiyasida grammatikaga quyidagicha baho bergan: "U (ya'ni grammatika) mangulik darvozasidir, nutqni ifloslanishdan saqlovchi dorivordir, barcha bilimlarni yorituvchidir. U har bir bilimda yarqirab nur sochib turadi" [A.V.Paribok, 1981: 155].

Hind tilshunoslari til birligi sifatida gapni tan olganlar, chunki faqat gap orqali fikr ifodalanadi, deb tushunganlar. So'zni til birligi deb hisoblamaganlar. Ularcha, so'z shakl va mazmun nuqtai nazaridan mustaqillikka ega emas [B.O'rinboyev, 1999: 8].

XI asrda yashagan faylasuf tilshunos Bxartxarining ilmiy faoliyati alohida o'rin tutgan. U ham, boshqa grammatiklar kabi, gapni tilning asosiy birligi sifatida talqin qilgan.

XI asrning yirik olimi Anandavardxana poetikaga bag'ishlangan "Dxvana olami" nomli mashhur asarida

Bxartxarini quvvatlab, shunday deydi: “Olimlarning birinchisi grammatiklardir, chunki grammatika barcha fanlarning poydevoridir” [A.V.Paribok, 1981: 155].

F.M.Berezinning ta’kidlashicha, qadimgi hind tilshunoslari Panini, Katyana va Bxartxaridan keyin yangi tadqiqotlar olib bormaganlar.

Ular o’zlaridan oldin o’tgan tilshunoslarning qarashlarini umumlashtirish va ularning asarlarini sharhlash bilan shug’ullanganlar.

Umuman olganda esa, qadimgi hind tilshunoslari o’z davrlari e’tibori bilan til haqidagi fan taraqqiyotining yuqori cho‘qqisiga ko‘tarila olganlar, jahon tilshunosligi taraqqiyotiga katta hissa qo‘sha olganlar, ko‘plab mamlakatlarning tilshunoslariga kuchli ta’sir ko‘rsatganlar.

Nazorat uchun savollar:

- 1.Qadimgi hind tilshunosligi nima uchun dastlab sof amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan?
- 2.Tilshunoslar so‘z shakllarining qismlaridagi o‘xshash va noo‘xshash qismlarni qiyoslash natijasida nimalarni aniqladilar?
- 3.Dastlabki tuzilgan lug‘atlar, grammatikalar va ularni kimlar tuzgan?
- 4.So‘zlar qanday turkumlarga bo‘lingan va qanday grammatik kategoriyalar aniqlangan?
- 5.Kim yaratgan grammatikaning bir necha izdoshlari bo‘lgan va nima uchun?
- 6.Gapga kimlar yuqori baho bergan va nima uchun?

Tayanch so‘z va atamalar: *Veda, prakrit, brahmanlar, Amarasimxa xazinasini, grammatik jins, sanskritolog, Ashtadxyai, sof empirik, fuzey, tezey, ichki fleksiya, urg‘u, ohang, polisemiya, onomatopediya.*

Adabiyotlar

1. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: Fan va texnologiya, 2017 yil, 312 b.
2. Nurmonov A. Tanlangan asarlar 2-jild. Lingvistik ta'limotlar tarixi –Toshkent: 2012 yil, 232 b.
3. O'rinboyev B. O'zbek tilshunosligi tarixi. –Samarqand: SamDU, 1999. -80 b.
4. Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: “O'qituvchi”, 1972. 208 b.
5. Лоя Я.В. История лингвистических учений. –М.:Высшая школа, 1968. –308 с.
6. Березин Ф.М. История лингвистических учений. –М. 1984. –319 с.
7. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. – М.:Просвещение,1979. –224 с.
8. Парибок А.В. Методологическая основа индийской лингвистики // История лингвистических учений. Средневековый Восток. –Ленинград: Наука, 1981. 214 с.
9. Лингвистический энциклопедический словарь/ гл. ред. В.Н. Ярцева. –2-е изд., доп. –М. : Большая рос. энцикл., 2002. –709 с.

QADIMGI YUNON TILSHUNOSLIGI

11-§. Qadimgi Yunon tilshunosligining falsafiy davri. Qadimgi yunon olimlari ko‘p fanlar qatori tilshunoslik sohasida ham juda ko‘p va muhim muammolar bilan shug‘ullanganlar, e‘tiborga loyiq yutuqlarga erishganlar. Ularning bir qismi bizgacha yetib kelgan. Ya.V.Loya va yana bir necha tilshunoslar qadimgi Yunonistonni “Yevropa tilshunosligining beshigi” deb baholaganlar.

Tilshunoslik tarixi mutaxassislari Qadimgi Yunon tilshunosligini mazmuni va mundarijasi asosida shartli ravishda 2 davrga bo‘ladilar.

1.Falsafiy davr.

2.Grammatik davr.

Antik davr faylasuflari eradan ilgarigi XI–V asrlardayoq tilga ham falsafaning bir qismi sifatida qarab, til hodisalarining mohiyatini falsafiy jihatdan izohlaganlar. Ularning tilga bo‘lgan munosibatlari, tilning mohiyatini izohlashlari tabiat va jamiyat haqidagi falsafiy qarashlardan kelib chiqqan [S.Usmonov, 1972: 15].

Natijada Qadimgi Yunon tilshunosligida falsafiy davr shakllangan.

Falsafiy davr asosan eramizdan oldingi V–III asrlarni o‘z ichiga oladi. Bu davrda til muammolari asosan falsafiy masalalar bilan bog‘liq holda o‘rganilgan va hal qilingan.

Tilshunoslikning falsafiy davrida qadimgi Yunonistonda mavjud bo‘lgan deyarli barcha falsafiy maktablar, oqimlar, yo‘nalishlar til masalalari bilan faol shug‘ullanganlar [R.Rasulov, 2017: 15].

Jumladan, qadimgi mutafakkirlarning e‘tiborini jalb qilgan muammolardan biri tilning paydo bo‘lishini xudoga yoki tabiatga bog‘lashga qarshi chiqishdir.

Masalan, Geraklit (eramizdan ilgari 540-480), Demokrit (eramizdan ilgari taxminan 460-370), Aristotel (eramizdan ilgari

384-322) va boshqalar, narsalarning otlari tabiat tomonidan berilmaganini ta'kidlar edilar.

Jumladan, Aristotel tilning insongagina xosligini ta'kidlar ekan, shunday deydi: "Ismlar tabiat tomonidan berilmagan, ular, ya'ni ismlar ramzlarga aylanganda shartli ma'noga ega bo'ladi. Chunki ma'noga ega bo'lmagan tovushlar ham o'zlarida nimanidir tashiydi. Masalan, hayvonlarning tovushlaridan birortasi ism bo'lmasa ham, shunday xususiyatga ega" [V.I.Koduxov, 1987: 74].

Qadimgi Yunon faylasuflari tilning paydo bo'lishi haqida ikki nazariyani olg'a suradilar.

1.Pifagor (eramizdan ilgari taxminan 517-497) va uning izdoshlari ta'sirida stoiklar tovushga taqlid nazariyasini olg'a surganlar.

Keyinchalik tovushga taqlid nazariyasini nemis faylasufi G.V.Leybnits (1646-1716) va rus professori N.I.Ashmarini yoqlab chiqqan.

2.Epikurchilar undov nazariyasini olg'a surganlar. Keyinchalik bu nazariyani esa Rim shoiri Tit Lukretsiy (eramizgacha 94-55). XVIII asrda Shteyntal, Darvin, Potebnya kabilar yoqlab chiqqan.

Xolbuki, ikki nazariya ham o'zining ishonchli daliliga va ilmiy asosiga ega emas. Yunon tilshunosligining falsafiy davrida muhim, dolzarb muammolardan yana biri so'z bilan narsa o'rtasidagi munosabat hisoblangan.

Ismlarning to'g'riligi haqida munozara davom etgan. Bu so'zlarning "tabiiy yoki shartli xususiyati" deb ataladi. So'zlarning tabiiy yoki shartli xususiyati haqidagi bu munozara Qadimgi Yunon donishmandlarini ikki qarama-qarshi qutbga ajratgan. Masalan, nima uchun quyosh boshqacha emas, "quyosh" deb, yer boshqacha emas, "yer" deb ataladi?

Narsalar bilan ularning atamalari o'rtasida qanday bog'lanish mavjud?

Soʻzda tovush bilan maʼno aloqasi qanday paydo boʻlgan? Bu aloqa tabiat tomonidan berilganmi yoki u haqda soʻzlovchilar oʻzaro kelishganmi? Narsaning atamasi tabiat tomonidan belgilanganmi yoki shartli kelishuv qonuni asosida belgilanadimi va boshqalar.

Munozarachilar oʻzlariga bir tomondan fuzey – grekcha tabiatiga koʻra atamasini, ikkinchi tomondan tezey – grekcha holatiga koʻra atamasini shior qilib olganlar, yaʼni birinchidan ismlar narsalarning tabiatiga koʻra aniqlanadi, ikkinchidan ismlar shartli kelishuv boʻyicha urf-odat boʻyicha ongli ravishda, erkin, narsalarning tabiiy mohiyatiga bogʻliq boʻlmagan holda aniqlanadi. Soʻz bilan narsa oʻrtasidagi munosabatga doir munozara Geraklit (eramizgacha 540-480) va Demokrit (eramizgacha 460-370) qarashlarida yaqqol namoyon boʻlgan. Masalan, Geraklit har bir ism oʻzi tegishli boʻlgan narsa bilan bevosita bogʻliqdir, chunki ismlarda narsalarning mohiyati namoyon boʻladi. Chunki ismlar narsalarning tabiatini, ularning soyasi kabi, daraxtning daryodagi (suvdagi) aksi kabi, oʻzimizning oynadagi aksimiz kabi aks ettirishini qayd qiladi. Demak, Geraklitning fikricha, soʻz narsaning tabiiy xususiyatini ifoda etadi, narsaning mohiyati uning nomiga bogʻliq.

Demokrit soʻzlar narsalar va kishilarning xohishlariga muvofiq ifodalanishini, soʻz bilan narsalar oʻrtasida moslik, tabiiy tenglik yoʻqligini taʼkidlaydi. Bunda u quyidagi dalillarga asoslanadi:

1. Anchagina soʻzlarning har biri bir necha maʼnoga ega, yaʼni ularning har biri bir necha narsani bildiradi: shakldoshlar, polisemiya.

2. Koʻpgina tushunchalar yoki narsalarning har biri birdan ortiq atamasiga ega.

3. Vaqt oʻtishi bilan jamiyat taraqqiyoti talabiga koʻra ayrim soʻzlar boshqasi bilan almashinadi.

4. Koʻpgina tushunchalar, narsalar oʻzlarining soʻz ifodasiga – atamasiga ega emas.

Shunday qilib Demokrit yana quyidagilarni bayon qiladi: Birinchidan, soʻzlar yetarli emas, ikkinchidan, ortiqcha, uchinchidan, barqaror emas, toʻrtinchidan, ular yana yetarli emas [N.A.Kondrashov, 1979: 12].

Ammo Pifagorning moslik nazariyasi taʼsirida boʻlgan stoiklar Demokrit qarashlariga qarshi chiqadilar.

Ular soʻzlovchi gapirganida soʻz orqali u predmetning tabiati haqida qanday taassurotda boʻlsa, eshituvchida ham xuddi shu xususiyatlar haqidagi taassurot tugʻiladi, deb oʻylaganlar.

Stoiklar ana shu uslub asosida tilning paydo boʻlishini tovushga taqlid qilib soʻzlash, onomatopediya nazariyasini oldinga surdilar. Ularning fikricha, soʻzning tovush tarkibi bilan soʻz anglatgan predmet orasida qandaydir ichki oʻxshashlik, moslik boʻlganidan, tovush tarkibida predmetdan hosil boʻladigan tasavvur ham aks etadi.

Masalan, shirin, yoqimli narsalarning nomlari ham mayin, yumshoq eshitiladigan tovushlardan tarkib topgan boʻladi [S.Usmonov, 1972: 17].

Keyinchalik stoiklarning muxolifi boʻlgan Epikur (miloddan ilgari 341-271) va uning taʼlimoti tarafdorlari Demokritning fikrini qayta tiklab, soʻz va narsa orasidagi bogʻlanish tabiiy boʻlishi mumkin emas, chunki narsalarning mohiyati bilan ularning otlari orasida qarama-qarshilik juda koʻp deb hisoblaydilar. Masalan, kambagʻal bir odamni boylik xudosi boʻlgan “Germesning avlodi degan maʼnoda Germogen deb ataydilar. U kambagʻal boʻlgandan keyin qanday qilib Germesning avlodi boʻla oladi? Demak, ularning fikricha, narsa bilan uning oti orasidagi aloqa tasodifiy, bu aloqani tilni oʻzaro kelishuv asosida dastlab ijod qilgan kishilar yaratgan. Ana shunday tasodifiylik boʻlganida edi, – deb uqtiradilar ular, – barcha xalqlar bir-birlarining tillariga tushungan boʻlar edilar” [S.Usmonov, 1972: 18].

Shunday qilib, soʻz bilan narsa oʻrtasidagi munosabat muammosi boʻyicha Demokrit qarashlarini ham, Epikur va uning taʼlimoti tarafdorlari qarashlarini ham quvvatlab, Demokrit keltirgan 4 ta dalilga yana quyidagi 4 ta dalilni qoʻshimcha qilmoqchimiz:

1. Soʻz yasalishi va lugʻat tarkibining soʻz yasalish yoʻli bilan boyib turishi.

2. Koʻpgina soʻzlarning turli maqsadda, koʻchma maʼnoda qoʻllanish hollaridagi mavjudligi.

3. Koʻplab narsalarning turli tillarda turlicha atalishi.

4. U yoki bu til lugʻat tarkibining bir qismini oʻzlashma soʻzlar tashkil qilishi.

R. Rasulov bu haqda quyidagi xulosani beradi, olamda mavjud boʻlgan barcha narsa-predmetlarning tabiat tomonidan berilgan, oʻziga mos va xos nomlari, “toʻgʻri” nomlari bor. Soʻzlar tabiat tomonidan yaratilgan. Tabiat har bir predmet uchun alohida nom belgilagan, nom bergan [R. Rasulov, 2017: 16].

Soʻz va narsa masalasidagi munozara Platonning (428-348) “Kratil” nomli mashhur asarida Kratil bilan Germogen oʻrtasidagi dialogda ham aks etadi. Kratil, narsalarning xususiyatlari ularning nomiga bogʻliq, deydi. Germogen esa buni rad qiladi. Munozarada Suqrot ham ishtirok qiladi. U hakam vazifasini bajaradi. Platon Suqrot orqali oʻz fikriga ham toʻliq qoʻshilmaydi, balki oraliq pozitsiyada turadi. Platonning fikricha, soʻz bilan narsa oʻrtasidagi bogʻlanish ijtimoiy anʼana tomonidan yuzaga keltirilgandir.

Koʻrinadiki, Platonning bu asaridagi munozara aniq natija bermaydi. Lekin bu asar til haqidagi qarashlar maʼlum darajada olgʻa qarab qoʻyilgan qadam edi. U qadimgi davr tilshunosligi taraqqiyotiga katta taʼsir koʻrsatgan.

Tilshunoslikning falsafiy masalalarini oʻrganishga Geraklit, Platon va Aristoteldan keyin stoiklar katta hissa qoʻshganlar.

Bunda ayniqsa eramizgacha III asrda yashagan Xrisipp, II asrda yashagan Krates Malloskiy alohida o‘rin tutgan.

Stoiklar tilni insonning tabiiy qobiliyati sifatida talqin qilganlar.

Stoiklar eng qadim zamonlardayoq tildagi bildiruvchi va bilinuvchini aniq ajratish bilan shakl va ma‘no - mazmun o‘rtasidagi izchillikni ko‘rsatib berganlar.

Stoiklar uch narsaning aloqadorligini, o‘zaro nisbatlanishini ta’kidlaganlar: a) ifodalanuvchi, b) ifodalovchi, v) ob’ekt.

Bulardan a) ifodalovchi, bu tovushdir. Masalan: Dion. b) ifodalanuvchi, bu-tovush bilan ifodalanib, avvaldan mavjud bo‘lgan hodisa sifatida biz aql-idrokimiz bilan payqaydigan narsa – ob’ekt, ya’ni tashqi taassurotdir. Masalan: Dionning o‘zidir.

Bulardan ikki narsa moddiy, jismoniy, masalan, tovush va ob’ekt, bittasi, chin yoki yolg‘on bo‘luvchi fikr mulohaza [F.M.Berezin, 1984: 18].

Ammo, ko‘rinadiki stoiklar dastlab ifodalanuvchi bilan ob’ektni farqlaydilar, keyinchalik esa fikr mulohaza bilan birga ob’ektni ham ifodalanuvchi sifatida talqin qiladilar.

To‘g‘ri, bularning ikkovi ham til birligiga nisbatan ifodalanuvchi hisoblanadi. Shuning uchun ularning birini moddiy xususiyatli ifodalanuvchi ikkinchisini ma’naviy xususiyatli ifodalanuvchi sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq bo‘lar edi. Umuman olganda esa, stoiklar, ayniqsa Xrisipp va Krates Malloskiy tilshunoslikning falsafiy muammolarini yoritishga katta hissa qo‘shganlar.

Falsafiy davrda faylasuflar tilning falsafiy masalalari bilangina cheklanmaganlar. Ular tilning ichki tuzilishidagi ko‘pgina sohalarini ham o‘rganganlar, notiqlikka katta ahamiyat berganlar. Chunki sofistlarning munozaralari uchun ham, shoirlar uchun shakldoshlar va ma’nodoshlarning nutq tizimida tutgan o‘rnini yaxshi bilish zarur edi. Shunday qilib, ular falsafiy davr boshlaridayoq o‘zlarining ilmiy-amaliy ahamiyatga ega

bo‘lib kelayotgan ko‘pgina ishlarini amalga oshirganlar, jumladan:

Anaksimen (eramizgacha 560-502) o‘zining “Ritorika” asari bilan uslubshunoslikka asos solgan.

Parmenid (eramizgacha 518 yilda tug‘ilgan) “odam bo‘lmoq”, “Sokrat bo‘lmoq”, “Tasavvurdagi qiyofa bo‘lmoq” va shunchaki “bo‘lmoq – mavjud bo‘lmoq”, ifodalarining farqlarini ko‘rsatgan. Dastlabki uch ifodada bo‘lmoq faqat grammatik ma’noga ega, faqat bog‘lamadangina iborat. To‘rtinchi holatida esa “bo‘lmoq” mantiqiy (aniq) ma’noga ega.

Sofist Protagor (eramizgacha 480-410 yillar) otlari uch jinsni (rodni), fe‘l zamonlarini va gap turlarini farqlagan [Ya.V.Loya, 1968: 16].

Platon (eramizgacha 427-347) “Kratil” nomli asarida so‘zlarni turkumlarga ajratishga harakat qilgan. So‘zlarni otlarga va fe‘llarga ajratgan. Ularni sintaktik hodisa hisoblagan, ya’ni gapda ega vazifasida keluvchi yoki kelgan so‘zlarni ot kategoriyasiga, gapda kesim vazifasida keluvchi yoki kelgan so‘zlarni fe‘l kategoriyasiga kiritgan.

Platon so‘z turkumlarini sintaktik hodisa hisoblagani uchun kesim vazifasida qo‘llanishi mumkin bo‘lgan sifatlarni she’rlar qatoriga kiritgan.

Platon so‘zlarning o‘tmishi ya’ni etimologiyasi bilan ham shug‘ullangan. Shuning uchun, Ya.V.Loyaning qayd qilishicha, Platonni qadimda etimologiyaning asoschisi hisoblaganlar [Ya.V.Loya, 1968: 17].

Ammo F.M.Berezinning qayd qilishicha, etimologiyaning yaratilishini stoiklarning faoliyati bilan bog‘laydilar [F.M.Berezin, 1984: 13].

Bizningcha, etimologiyaning yaratilishini stoiklargachayoq ayrim so‘zlarning o‘tmishi bilan shug‘ullangan Platon faoliyati bilan bog‘lash maqsadga muvofiqdir.

Platon fonetika sohasida ham anchagina ishlar qilgan. Masalan, u “Kratil” asarida unli tovushlarni, jarangli va

jarangsiz tovushlarni farqlagan. Aristotel esa buni o‘z shahrlari bilan ilmiy jihatdan yanada mukammallashtirgan. Yana muhimi, fonema tushunchasiga yaqinlashgan.

Ko‘rinadiki, Qadimgi Yunon faylasuflari til tovushlari bilan harflarni aniq farqlamagan bo‘lsalar-da, tilning tovush tomonini “harf” atamasi ostida ancha mukammal yoritganlar. Bu ayniqsa Aristotelning “Ritorika” va “Poetika” asarlarida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Masalan, Aristotel “Poetika” asarining “Nutq bo‘laklari” sarlavhasi ostida til tovushlarinigina emas, balki umuman til birliklarini o‘z davri e‘tibori bilan quyidagicha izchil va to‘g‘ri aniqlab va sharhlab bergan. Umuman, nutq quyidagi bo‘laklarga bo‘linadi: harf, bo‘g‘in, bog‘lovchi, bo‘lak (a‘zo), ot, fe‘l, kelishik, gap.

Bog‘lovchi mustaqil ma‘noga ega bo‘lmagan ko‘p sonli tovush bilan ma‘noni bildiruvchi biron so‘zning yasalishiga halaqit bermaydigan va ko‘maklashmaydigan so‘zdir. Bu gapning oxirida va o‘rtasida kelishi mumkin, gap boshida esa mustaqil kelolmaydi, faqat boshqa so‘z bilan qo‘shilib keladi. Bog‘lovchi ikki yoki undan ortiq mustaqil ma‘noli so‘zlardan bitta mustaqil ma‘noli gap tuza oladigan, mustaqil ma‘noli (ko‘makchi) so‘zdir. A‘zo bo‘lak bir gapning boshini, oxirini yoki biron bo‘lagini bildiruvchi mustaqil ma‘no anglatmaydigan so‘zdir. Yoki ikki va undan ortiq ko‘pgina so‘zlardan iborat mustaqil ma‘no anglatuvchi gap yasalishiga halaqit bermaydigan va ko‘maklashmaydigan, mustaqil ma‘no anglatmaydigan so‘zdir. Ot – murakkab, (a) ma‘no anglatuvchi, (b) zamoni bildirmaydigan, (v) qismlari o‘z-o‘zidan ma‘no anglatmaydigan so‘zdir. Chindan ham, yasama so‘zlarning qismlari mustaqil ma‘no anglatmaydi. Fyodor so‘zidagi “dor” mustaqil berdi degan ma‘no anglatmaydi (Yunoncha Fyodor – Xudoyberdi degani).

Fe‘l – murakkab (a), ma‘no anglatuvchi (b), zamoni anglatuvchi (v) otlardagi kabi, qismlari ma‘no anglatmaydigan

(g) soʻzdir. Chunonchi, “odam” yoki “oq” soʻzlari zamoni anglatmaydi, “kelyapti” yoki “bordi” soʻzlari boshqa xususiyatlaridan tashqari, hozirgi yoki oʻtgan zamoni anglatadi.

Kelishik. Ot kelishigi yoki feʼl kelishigi kimni?, kimga? va shu kabi soʻroqlarga javob beruvchi birlik yoki koʻplikni anglatuvchi (masalan: “kishilar” va odam) kabi ot kelishiklari yoinki, talaffuz ohangini bildiruvchi (soʻroq yoki buyruq “kelding?”) yoki “bor!” kabi xildagi feʼl kelishiklaridir.

Gap esa murakkab (a) mustaqil maʼno anglatuvchi, (b) qismlari ham mustaqil maʼno anglatuvchi (v) soʻzlar yigʻindisidir (garchi har qanday gap feʼllar va otlardan tuzilmasada-da, masalan, odamni sifatlash kabi feʼlsiz tuzilsada, baribir gaplar hamisha maʼno anglatuvchi boʻlaklarga boʻlinadi). Masalan, “Kleon kelayapti” gapidagi “Kleon” soʻzi. Gap bitta boʻlsa ham, turli maʼnolarda yo bitta narsani, yo koʻp narsalarning yigʻindisini ifodalab kelishi mumkin. Masalan, “Iliada” koʻp narsalarning yigʻindisini ifodalovchi bitta narsa boʻlsa, insonni ifodalash esa yakka narsani anglatadi [Aristotel, 1980: 40-42].

L.V.Loyaning yozishicha, grammatika sohasida stoiklar nisbatan koʻp ish qilganlar.

1.Ular dastlab “Soʻz turkumlari” degan mantiqiy terminni tilga nisbatan ishlatdilar.

2.Stoiklar Platon va Aristoteldan keyin ravish va artiklni aniqladilar.

3.Xrisipp otlarni turdosh va atoqli ikki turga ajratdi. Ammo ularni ikki xil soʻz turkumi hisoblab, xatoga yoʻl qoʻydi.

4.Stoiklar kelishik masalasini toʻgʻri hal qildilar:

a)“kelishik” tushunchasini ot turkumi bilan chekladilar;

b)“kelishik” tushunchasini otlarning barcha soʻz oʻzgartuvchi shakllariga kiritdilar. Shunday qilib uni chekinishdan, yaʼni bosh kelishik shaklidan kelishikka aylantirdilar;

v)stoiklar to‘g‘ri kelishikni, ya‘ni bosh kelishik bilan boshqa kelishiklarni farqlaydilar;

g)stoiklar 5 ta kelishikni farqlaydilar: bosh, qaratqich, jo‘nalish, tushum va chaqiriq kelishiklari;

d) stoiklar kelishiklarga nom berdilar.

5.Stoiklar yunon tilida 24 ta “harfni”, ya‘ni tovushni farqladilar, ularni unli va undoshlarga ajratdilar.

6.Harfning uch unsurini farqlaganlar: sado, tasviriy shakl, nom – ism – atama. Masalan: “alfa”.

7.Stoiklar dialektlarni, ularning lahjalarga bo‘linishini bilganlar.

Stoiklar:

a) tashqi nutqni, uning tovushlarda ifodalanishini;

b) ichki nutqni, so‘zlovchining o‘z-o‘zi bilan gaplashishini farqlaganlar [L.V.Loya, 1968: 18-15].

Bulardan tashqari, stoiklar, F.M.Berezinning bayon qilishicha, so‘z bilan gapni farqlaydilar. Ayni vaqtda gapning hamma vaqt ma‘noli, mazmunli bo‘lishini, so‘zning esa ma‘nosiz ham bo‘lishini ta‘kidlaydilar [F.M.Berezin, 1984: 13].

Qadimgi Yunon tilshunosligining falsafiy davrida tilning ichki tuzilishi bilan bog‘liq yana quyidagi kabi ishlar ham bajarilgan: Gomer davridan bir necha yuz yil keyin uning asarlariga qisman Esxil (eramizdan ilgari 524-457). Sofokl (eramizdan ilgari 496-406), Aristofan (eramizdan ilgari 450-380) asarlariga grammatik, leksikologik izohlar berildi, lug‘atlar tuzildi. Bu lug‘atlarda o‘tmishga oid juda ko‘p faktlar izohlangan edi. Bunday lug‘atlardan eng ko‘zga ko‘ringanlari quyidagilar:

1.Eramizgacha 1 asrda yashagan Apolloniy Sofist tuzgan Gomer poemalarining katta lug‘ati.

2.Yuliy Polluksning “Onomastik” nomli atoqli otlarga izoh beruvchi lug‘ati.

3.Vizantiyalik Stefanning “Etnika” (“Xalqshunoslik”) nomli etnografik lug‘ati.

4.Fotiyning “Leksikon” deb nomlangan lug‘ati.

5.Muallifi noma’lum bo‘lgan “Katta etimologik lug‘at”. Bu lug‘atda ko‘pgina so‘zlarning etimologiyasi berilgan edi. Ammo bu etimologik izohlar aslida haqiqatga to‘g‘ri kelmaydi [S.Usmonov, 1972: 20].

Shunday qilib, qadimgi Yunon tilshunosligining falsafiy davrida grammatika, fonetika, bir tomondan, falsafadan (uning tarkibiy qismi hisoblangan mantiqshunoslikdan) ajratilmagan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, muzika bilan ham birga qo‘shilib ketgan edi. Ayniqsa, fonetika muzikadagi ritmika (zarb berish sistemasi) bilan birga o‘qitilgan.

Shuning uchun, XIX asrning mashhur tilshunos olimi Shteyntalning ko‘rsatishicha qadimgi Gretsiyada muzika bilan grammatikani bir kishining o‘zi o‘qitgan bo‘lib, u musikoi deb ham, grammatikoi deb ham atalgan.

Qadimgi Yunon falsafasi va grammatikasidan hozirgi zamon lingvistikasi uchun muhim bo‘lgan ikki ta’limot qoldi: birinchidan, tilning elementlari (so‘z va gap) ishora (“belgi”)dir; ikkinchidan bu ishoralar fikr bilan shartli ravishda bog‘langandir [S.Usmonov, 1972: 22].

12-§. Qadimgi Yunon tilshunosligining grammatik davri. Qadimgi Yunon tilshunosligining grammatik davri Misr davlatining poytaxti bo‘lgan Iskandariyada shakllanib, eramizgacha III-I asrlarni o‘z ichiga oladi.

Qadimgi Yunon tilshunosligining grammatik davrida Iskandariya tilshunoslik maktabi Aristarx (eramizgacha 200-150), uning asarlari bo‘yicha shogirdi frakiyalik Dionisiy (eramizgacha I asr), Apolloniy (eramizgacha II asr) uning o‘g‘li Gerodion asarlarining mazmun va mundariyasi asosida shakllangan.

A.Nurmonov bu haqida quyidagicha yozadi: “Yunon tilshunosligining gullagan davri milodgacha 334-331 yillarda zabt etilgan Misrdagi Aleksandriya, Kichik Osiyo qirg‘og‘idagi Pergam va Rodos orollarida shakllangan Yunon madaniyatining

ellin davriga to'g'ri keldi. Bu Yunon tilshunosligining grammatika davri deb yuritiladi" [A.Nurmonov, 2012: 8].

Grammatik davrda erishilgan yutuqlar Iskandariya tilshunoslarining analogiya va anomaliyaga munosabati bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Shuning uchun dastlab analogistlar va anomalistlar faoliyatiga qisqacha to'xtab o'tishga to'g'ri keladi.

Qadimgi Yunon tilshunosligining falsafiy davrida til bilan borliq o'rtasidagi munosabatga va so'zlarning "tabiiy yoki shartli" xususiyatiga doir munozara grammatik davrda ham, ya'ni eramizgacha II-I asrlarda va eramizning I asrida ham davom etgan.

Ammo, endi u falsafiy-lingvistik yo'nalishda analogistlar va anomalistlar deb atalgan qarama-qarshi maslakdagi olimlar o'rtasida bo'lib, ayni vaqtda keskin tus olib, ko'proq tilning grammatik qurilishi va lug'at tarkibi bilan borliq o'rtasidagi munosabatga hamda so'zlarning o'zaro munosabatiga e'tibor berilgan.

Qadimgi Yunon tilshunoslari: "Til dalillarida qandaydir qonuniyat bormi yoki anomaliya hukmronmi?" – degan savolga javob qidirganlar.

Masalan, sirota so'zi qiz bolani ham, o'g'il bolani ham anglata oladi. Yoki Afina bitta shaharning, Niderlanda bitta mamlakatning nomi. Ammo bu so'zlar ko'plik shaklda.

Tilda o'ziga xos qonuniyat mavjud, deyuvchi Aristarx (eramizgacha II asr) boshliq analogistlar nutqda bir xillik, o'ziga xos qoidalar borligini quvvatlash kerakligini aytganlar. Ayni vaqtda so'zlashuv tilida qonuniyatdan chekinishlar ko'plab kuzatib turilishini, morfologik birlik yo'qligini qayd qilganlar.

Qadimgi Yunon tilshunosligi shakllanishi va rivojida Arastuning (milodgacha 384-322 yy.) o'rni beqiyosdir. Arastu grammatika masalalarini mantiq kategoriyalariga qiyosan belgiladi. Uning grammatika haqidagi qarashlari "Poetika" asarida ma'lum darajada ifodasini topgan. U inson nutqini *harf, bo'g'in, bog'lovchi, ism, fe'l, a'zo, kelishik* va *gaplardan* tashkil

topishini bayon qiladi. Nutqning bunday parchalari nutq bo‘laklari hisoblanadi. Demak, nutq bo‘laklaridan eng kichigi harfdir. Uning fikricha, harf bo‘linmas tovushdir. Lekin har qanday tovush harf bo‘lavermaydi. Demak, so‘zlarni shakllantirish uchun xizmat qiluvchi tovushlargina harf hisoblanadi. Shu bois hayvon tovushlari harflar sirasiga kiritilmaydi [A.Nurmonov, 2012: 8].

Krates Maloskiy (eramizgacha II asr) boshliq anomalist grammatiklar esa analogizmga mutlaqo qarshi chiqib, tildagi istisno holatlarga ortiqcha baho berganlar va analogiya asosida aniqlangan qoidalar ko‘p sonli istisnolarga sabab bo‘ladi, deganlar.

Analogistlar tilning grammatik qurilishi va lug‘at tarkibi bilan borliq o‘rtasida moslik, o‘xshashlik, qat’iy tenglik bor; nima uchun grek va lotin tillarida uch xil grammatik jins (rod) – erkaklar jinsiga, ayollar jinsiga mansublik va hech qanday jinsga mansub bo‘lmashlik bor? Chunki analogistlar, har bir narsa yo erkaklarga, yo ayollarga tegishli bo‘ladi. Bir paytda ikkalasiga ham tegishli bo‘lmaydi der edilar.

Anomalistlar, aksincha, lug‘at tarkibi va grammatik qurilish bilan borliq orasida to‘la moslik yo‘q, biz doim turli tengsizlik, moslik me‘yoridan chetga chiqishlarga duch kelamiz. Masalan, tildagi uch grammatik jins atrofimizdagi narsalarga real ravishda to‘g‘ri keladi deb hisoblash bema‘nilikdir, der edilar. Haqiqatan ham, masalan, rus tilidagi черепуха (“toshbaqa”), белка (“olmaxon”) so‘zlari shakliga qaraganda grammatik jihatdan ayollar jinsiga mansub bo‘lishi lozim edi. Aslida esa o‘sha hayvonlarning erkagi ham, urg‘ochisi ham bir xilda cherepaxa, belka deyila beradi. Shuningdek, rus tilidagi deyatel “qizilishton” so‘zi shakliga ko‘ra faqat erkaklar jinsiga mansubdir. Amalda esa u har ikki jinsga nisbatan qo‘llana beradi. Demak, bu erda til anomaliyasi mavjud bo‘lib, shakl bilan mazmun orasida bog‘liqlik yo‘qdir [S.Usmonov, 1972: 19].

Shunday qilib, analogistlar va anomalistlarning til va borliq, soʻz va narsa orasidagi munosabatga doir qarashlari asosida bajargan ishlarini ilmiy jihatdan qiyoslasak analogistlarning koʻproq yutuqlarga erishganliklari maʼlum boʻladi. Chunki ularning taʼlimotida analogiya nazariyasi hukmron boʻlgan. Uning asoschisi Aristarxdir. Umuman esa, “analogistlar” va “anomalistlar” munozarasi katta ijobiy ahamiyatga ega boʻlgan. Chunki u tilshunoslar eʼtiborini grammatik hodisalarni jiddiy tahlil qilishga qaratgan.

F.M.Berezinning taʼkidlashicha, keyingi grammatik nazariya toʻliqicha analogizm asosida rivojlangan [F.M.Berezin, 1984: 11].

Buni Iskandariya grammatiklarining faoliyatida va ularning bizgacha yetib kelgan ishlarining mazmun va mundarijasida yaqqol koʻrish mumkin.

Analogiya qonuniga asoslangan Iskandariya tilshunoslari tilning muntazam va oʻziga xos tizim ekanligi xususiyatiga qatʼiy ishonganlar.

Natijada asosan amaliy ishlar bilan shugʻullangan Iskandariya tilshunoslari grek tilining sistem grammatikasini yaratishga muvaffaq boʻlganlar. Grammatik davr tilshunoslarining faoliyatida sakkiz yuz mingga yaqin qoʻlyozmaga ega boʻlgan Iskandariya kutubxonasi muhim ahamiyatga ega boʻlgan. Tilshunoslar Esxil, Sofokl va boshqalarning asarlarini lugʻaviy-maʼnoviy va grammatik jihatdan sharhlash bilan shugʻullanganlar.

Sistem grammatika yoʻnalishining yetakchi namoyondasi Aristarx ana shu kutubxonani asragan va u shogirdlari bilan hamkorlikda Gomer dostonlarining toʻliq va ishonchli matnini tiklagan.

Aristarx va uning izdoshlarining grammatik qarashlari bizga maʼlum. Ammo, afsuski, ular, birinchidan, toʻliq maʼlum emas, balki parchalarda, ikkinchidan, bevosita emas, balki ancha keyingi tilshunoslarning, jumladan, rimlik tilshunos Mark

Varron (eramigacha 116-27) asarlarida takrorlanish yo‘li bilan yetib kelgan.

Aristarx so‘zlarni turkumlarga bo‘lish bilan shug‘ullanar ekan, shunday deydi: “So‘z turkumlari sakkizta: ot, fe‘l, sifatdosh, a‘zo (artikl), olmosh, ko‘makchi, ravish, bog‘lovchi”.

Aristarxning talantli izdoshi Dionisiy Frakiyskiy (eramizgacha 170-90) so‘zni “bog‘li nutqning eng kichik qismi”, gapni yoki nutqni esa “so‘zlarning tugal fikrni ifodalovchi qo‘shilmasi” sifatida ta‘riflagan.

Endi so‘z turkumlarini belgilashda ularning sintaktik ahamiyatigina emas, balki morfologik mezonlari, jumladan, grammatik shaklda o‘zgarishi shuningdek ularning semantik xususiyatlari ham hisobga olinadi.

Bu so‘z turkumlarini asosan flektiv mezonda tadqiq qilgan Dionisiy ta‘riflarida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Masalan, ularning ayrimlari S.Usmonov va N.A.Kondrashov takrorida quyidagicha:

Dionisiyning ta‘limotida otlar kelishiklarga va songa ko‘ra o‘zgaradi. Ot ham umumiylikni, ham xususiylikni bildiradi:

Masalan: odam – umumiy, Sokrat xususiy.

Dionisiy sifatlarni ot kategoriyasiga kiritadi.

Fe‘l kelishiksiz so‘z turkumi bo‘lib, zamon, shaxs va sonni qabul qiladi. Dionisiy fe‘lning beshta maylini: xabar, buyruq, istak, tobelik va noaniqlik mayllarini; uchta nisbatini: harakat nisbati, o‘zlik nisbati va o‘rta nisbatlarini; uchta sonini: birlik, juftlik va ko‘plik sonlarini; uchta shaxsini: so‘zlovchi, tinglovchi va o‘zga shaxslarni ajratadi; grammatik zamonlarni: hozirgi zamon, o‘tgan zamon va kelasi zamonlarini farqlaydi.

Dionisiyning grammatikasida sifatdoshlar fe‘l va otlarga xos bo‘lgan ba‘zi belgilarni birlashtiruvchi so‘z sifatida talqin qilinadi.

Artikl uning ko‘rsatishicha, turlanuvchi so‘z turkumi bo‘lib otdan oldin ham, keyin ham kelishi mumkin. Olmosh otlar o‘rnida qo‘llanadigan so‘z bo‘lib, ma‘lum shaxslarni ko‘rsatadi.

Ravish turlanmaydigan soʻz turkumidir, u feʼl haqida maʼlumot beradi va feʼlga birikadi.

Bogʻlovchi fikrni maʼlum tartibda bogʻlaydigan va fikrni ifodalashdagi oraliqlarni koʻrsatmaydigan soʻzdir [N.A.Kondrashov, 1979: 17-18].

Shunday qilib, Dionisiy yuqoridagidek mazmundagi tadqiqotlarining samaralari sifatida grek tilining sistemali morfologiyasini birinchi boʻlib yaratadi.

Dionisiyning grammatikaga doir fikrlari keyinchalik qadimgi Rimgagina emas, boshqa mamlakatlarga ham tarqaldi [S.Usmonov, 1972: 24].

Ayniqsa uning “Grammatika sanʼati” asari arman olimlarida zoʻr qiziqish uygʻotgan. Uning arman tiliga tarjima qilinganligi, tarjimaning dastlab David Grammatik (V asr, ehtimol, u tarjimon hamdir), Movses, Akonim; keyinchalik Stepanos Syunetsi (VII asr) va boshqalar tomonidan keng sharhlanib nashr qilingan.

Bularning barchasi arman tilshunosligining shakllanishida va taraqqiyotida Dionisiy taʼlimotining taʼsiri kuchli boʻlganligini koʻrsatadi.

“Grek tili sintaksisi Apolloniy Diskol asarlarida oʻz ifodasini topgan. Biroq sintaksis morfologiyachalik mukammal ishlanmagan edi. Boshqa antik tilshunoslarga qaraganda iskandariyaliklar tilning tovush tomonini ancha chuqur tahlil qilganlar, biroq umuman olganda, fonetika (yoki “Harflar haqidagi fan”) ancha kuchsiz ishlangan edi. Ular tovushlarni hindlar kabi fiziologik uslubda emas, akustik uslubda tasvirlaganlar” [S.Usmonov, 1972: 24].

Tilshunoslikning grammatik davrida Iskandariya maktabi vakillari yunon tilining fonetikasi, morfologiyasi va sintaksisi boʻyicha jiddiy tadqiqot ishlarini olib bordilar va qator asarlar yaratdilar. Yunon tilshunosligida, ayniqsa, morfologiyaga oid masalalar mukammal ishlangan boʻlib, unga nisbatan fonetika va sintaksis masalalari boʻsh tadqiq qilingan. Shuningdek,

Iskandariya maktabi vakillari grammatikani falsafadan ajratdilar.

Xullas, qadimda tilshunoslikning Iskandariya davri grammatikani mustaqil fan sifatida yaratdi [R.Rasulov, 2017: 21-22].

Iskandariyaliklar grammatikani tilshunoslikning mustaqil sohasi darajasiga ko'tardilar. Ular boy grammatik material to'pladilar, ot va fe'lning asosiy kategoriyalarini belgiladilar. Greklar fonetika, morfologiya, sintaksisga, etimologiyaga asos soldilar; ular so'z va gapni aniqladilar, so'z turkumlarini belgiladilar va boshqalar" [V.Tomsen, 1938: 25].

Nazorat uchun savollar:

- 1.Qadimgi Yunon tilshunosligi nima uchun ikki davrga bo'linadi?
- 2.Qaysi muammolar bo'yicha munozaralar bo'lgan?
- 3.Dionisiy yunon tilining qanday grammatik xususiyatlarini aniqlagan?
- 4.Iskandariya tilshunoslari grammatika bilan falsafani nima qilganlar va grammatikaning taqdiri nima bo'ldi?
- 5.Qadimgi Yunon tilshunosligining ikkinchi davr namoyondalari va ular o'rgangan sohalar haqida nimalarni bilasiz?
- 6.Ikkinchi davrda birinchi davrdagi qaysi munozara davom ettirildi va kimlar tomonidan?
- 7.Munozarada qaysi tomon qanday ijobiy natijalarga erishdi?
- 8.Ikkinchi davrda tilning ichki tuzilishi bo'yicha kimlar qanday ishlarni bajargan va ularning mazmuni haqida nimalarni bilasiz?
- 9.Qadimgi Yunon tilshunosligi bizgacha asosan qanday holatda (hajmda) va qanday usulda yetib kelgan?
- 10.Qadimgi davr tilshunosligining keyingi davrlar uchun ahamiyati qanday?
- 11.Qadimgi Rim tilshunoslari, ularning asarlari va ulardan bizgacha yetib kelganlari haqida nimalarni bilasiz?

12.Qadimgi Yunon tilshunoslirning qaysi muammoga doir munozarasini kim davom ettirgan?

13.Kimlarning asarlari nech yillar davomida Yevropa lotin tili darsligi vazifasini bajargan? Nima uchun?

Tayanch so‘z va atamalar: *Falsafiy davr, dxvana olami, analogiya, anomaliya, til va borliq, so‘z va narsa, artikil, fiziologik uslub, akustik, grammatik sistema, fiziologik uslub, akustik uslub, grammatika san’ati, uzoqlashish kelishigi, ablativ, realizm, katolik epikopi, nominalizm ta’limoti, radikal nominalistlar, mo‘ta’dil nominalistlar, konsentualistlar.*

Adabiyotlar

1.Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: Fan va texnologiya, 2017 yil, 312 b.

2.Nurmonov A. Tanlangan asarlar 2-jild. Lingvistik ta’limotlar tarixi –Andijon: 2012 yil, 232 b.

3.Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: “O‘qituvchi”, 1972. 208 b.

4.Aristotel. Poetika. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1980. 123 b.

5. Кодухов В.И. Общее языкознание. –М.:Просвещение, 1979. -416 с.

6. Лоя Я.В. История лингвистических учений. –М.:Высшая школа, 1968.-308 с.

7. Березин Ф.М. История лингвистических учений. –М. 1984.-319 с.

8. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. – М.:Просвещение,1979.-224 с.

9.Лингвистический энциклопедический словарь/ гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. –М.: Большая рос. энцикл., 2002. – 709 с.

10. Томсен В. История языковедения до конца XIX века. – Москва: Учпедгиз, 1938. 160 с.

QADIMGI RIM TILSHUNOSLIGI VA O'RTA ASRLARDA YEVROPADA TILSHUNOSLIK

13-§. Qadimgi Rim tilshunosligi. Qadimgi Rim tilshunosligi, asosan Qadimgi Yunon tilshunosligi, grammatikani falsafadan mustaqil soha sifatida ajratib bergan Iskandariya tilshunoslik maktabi ta'sirida shakllangan va rivojlangan.

“Aleksandriyaliklarning grammatik ta'limoti rimliklarga ko'chirildi. Rimliklar Yunonlar erishgan grammatik yutuqlardan oziqlandilar va bu ta'limotni davom ettirdilar. Rim olimlari lotin tilida artikl bo'lmaganidan Yunonlar ishlab chiqqan so'z turkumlari sistemasidagi artikl o'rniga *undov*larni kiritdilar. Deyarli barcha Yunon lingivistik terminlari lotin tiliga tarjima qilindi va bu terminlar lotin tili negizida boshqa tilshunosliklarga tarqaldi” [A.Nurmonov, 2012: 8].

Yunon grammatik sistemasini Rimga eramizdan oldin 167 yilda Pergam tilshunoslari maktabining rahbari anomalist Krates elchixonaga olib borgan.

Iskandariya maktabi yaratgan yunon tili grammatik sistemasini rimliklar lotin tiliga tatbiq qilganlar. Ayni vaqtda rimliklarga yunon anomalistlari va analogistlari o'rtasida bo'lgan munozara ham yot bo'lmagan.

Ma'lumotlarga qaraganda, qadimgi Rimning yirik davlat arbobi va lashkarboshisi, yozuvchisi va notiqalaridan biri Yuliy Sezar (eramizgacha – 100-44) Galliyaga yurish vaqtida (eramizgacha 54 yilda) “Analogiya haqida” nomli grammatik asar yozgan. Ammo u bizgacha yetib kelmagan.

Yunon analogistlari va anomalistlari o'rtasida bo'lgan munozara va uning mazmuni rimlik mashhur tilshunos Mark Terensiy Varron (eramizgacha – 116-27) yaratgan “Lotin tili grammatikasi haqida” nomli asarida o'z aksini topgan. Asar 25 ta kitobdan iborat bo'lib, bizgacha ularning 6 tasi yetib kelgan.

Ammo yunon analogistlari va anomalistlari munozarasi mazmuni va mundarijasining ana shu 6 ta kitobdagi bayonining o‘ziyoq kishiga zaruriy ma’lumot bera oladi.

Varronning o‘zi ikki tomonni kelishtirish maqsadida mujmal, ya’ni kishini chalg‘itadigan yo‘l tutadi. Jumladan, u shunday deydi: “Analogiya ayrim turmush tarzidan yuzaga kelgan. Anomaliya ham shunday. Modimiki, turmush tarzi o‘xshash va noo‘xshash so‘zlarni va ularning o‘zgarishini qamrab olar ekan, anomaliyani ham, analogiyani ham rad qilmaslik kerak” [F.M.Berezin, 1984: 14].

Ayni vaqtda Varron, Yuliy Sezar kabi analogiya tarafdori bo‘lgan. Varron so‘zning grammatik jihatdan o‘zgarishini analogiyaga, so‘z yasashini esa anomaliyaga xos, deb hisoblagan.

Varronning “Lotin tili grammatikasi haqida” nomli asari 25 ta kitobdan iborat bo‘lgan. Ammo, yuqorida qayd qilinganidek, ularning 6 tasi bizgacha yetib kelgan.

Varron etimologiyaga katta e’tibor bergan. Biroq uning etimologik tadqiqotlari, professor S.Usmonovning qayd qilishicha, ko‘p hollarda yanglish bo‘lgan [S.Usmonov, 1972: 25].

Eramizning I asrida Mark Fabiy Kvindian “Notiqlik darsligi” nomli asar yozgan. Unda grammatik masalalar ham sharhlangan [N.A.Kondrashov, 1979: 18].

Ko‘pgina tilshunoslarning, jumladan, professor S.Usmonov, professor A.Nurmonovlarning qayd qilishicha, “Rimliklarning grammatikalari yunon grammatikasiga taqlid qilib yozilgan. Masalan, rimliklar ham yunonlar singari o‘z grammatik asarlarini grammatika san’ati” deb ataganlar.

Lotin tili grammatikasining asosiy qismi yunonchadan tarjima qilinib yaratilgan bo‘lsa-da, unda mustaqil fikrlar ham bor. Masalan, ular lotin tilida mavjud bo‘lmagan artiklni o‘z grammatikalaridan chiqarganlar.

Uning o‘rniga Rim olimlari sakkizinchi so‘z turkumi sifatida undovni kiritdilar. Yu.Sezar greklarning beshta shaklni o‘z ichiga olgan kelishik sistemasiga oltinchi kelishikni – ablativni, ya’ni chiqish kelishigini kiritgan. Rus tilida ham ilgari shunday kelishik ajratilgan. U “uzoqlashish kelishigi” deb atalgan. Hozir bu kelishikning ma’nosi “родительный падеж”ning ma’nolaridan bittasi hisoblanadi.

Rim tilshunoslari lotincha grammatik terminlarni ham yunon tilidagi terminlar asosida yaratgan. Ammo, yunoncha terminlarning noto‘g‘ri tarjima qilinish hollari tez-tez uchrab turadi. Bu hol kelishiklarning nomlanishida ochiq ko‘rinadi. Masalan, qaratqich kelishigini ifodalaydigan “zot, jins kelishigi” ma’nosidagi genetika termini lotinlar tomonidan “tug‘ilish kelishigi” ma’nosidagi genativus so‘zi bilan tarjima qilingan. Ruscha родительный падеж termini ana shu lotincha termindan aynan tarjima qilingan. Shuningdek, “harakat ta’siri ostida qoluvchi” ma’nosidagi yunoncha ataptas termini lotinlar tomonidan “ayblayman” ma’nosida akkuzativus deb o‘zgartirib yuborilgan. Ruscha винительный падеж termini ana shu lotincha terminning kalkasidir.

Bu haqda nazariyotchi olim R.Rasulov quyidagilarni yozadi: Rim filologlari grammatikaga oid terminlarni ham Yunon tilidagi terminlar asosida yaratdilar. Jumladan, Yunon va rim grammatikasiga oid ayrim terminlar ruscha va o‘zbekcha tarjimalari bilan quyidagilar: onoma, nomen–imyа, ot; rema, verbum–glagol, fe’l (qadimgi rus tilida nutq); antonomia, pronomen–mestoimeniye, olmosh; nomen adjektivum–imyа priglagentnoye, sifat; epirryoma, adverbium–narechiye, ravish; artron, artikulum–artikl; prodesis, praepositio–predlog, old ko‘makchi, old qo‘shimcha; syndesmos, conjunctio–soyuz, bog‘lovchi; interjectio–mejdometiye, undov; soneenta, vokales–glasniye, unlilar; symfona, consonantes–soglasniye, undoshlar va boshqalar [R.Rasulov, 2017: 24-25].

Qadimgi davrdagi grammatik terminlar lotincha shaklda asrlar osha bizgacha yetib kelgan. Aftidan, bunga Donat va XI asrda yashagan Prisian grammatikalarining soddaligi va shuhrati sabab boʻlgan. Shuning uchun Donatning lotin tili grammatikasi 1522 yilda Rossiyada Dmitriy Gerasimov tomonidan slavyan tiliga tarjima qilingan. Afsuski, tarjimaning asl nusxasi bizgacha yetib kelmagan. Uning qayta ishlangan ikkita koʻchirma nusxasigina saqlanib qolgan.

Rimlik tilshunoslar leksikografiya bilan shugʻullangan. Masalan III asrda yashagan Kompey Fastning 20 jildlik lugʻat tuzganligi haqida maʼlumotlar bor. Shundaylardan Pavel Deakon tuzgan lugʻat esa bizgacha yetib kelgan.

“Qadimgi Rim tilshunoslari oʻzlarining grammatik va leksikologiya sohasidagi ishlari bilan lotin tilining tuzilishini tasvirlash, shu bilan oʻqish–oʻqitish ishlarini yaxshilash maqsadidagina koʻzga tutmaganlar. Ular ayni zamonda bu ishlar yordamida mumtoz lotin tilini jonli til yaʼni vulgar lotin tili taʼsiridan saqlamoqchi edilar” [S.Usmonov, 1972: 25].

Bu ming yillar davomida Yevropada, jumladan, Angliyada lotin tilining asosiy darsligi vazifasini bajargan “Kichik qoʻllanma” va “Katta qoʻllanma” deb ataluvchi qismlardan iborat “Grammatika sanʼati” (Donat, eramizning IV asri) va 18 ta kitobdan iborat boʻlgan “Grammatika kursi” (Prissemon, eramizning VI asri) nomli asarlarga ham tegishlidir. Shunday qilib, yunon-lotin grammatik anʼanalarining oʻziga xos xususiyatlari sifatida quyidagilarni koʻrsatish mumkin:

- 1.Olimlar faqat yunon va lotin tillarini oʻrganish bilan shugʻullanganlar.

- 2.Garchi Iskandariya tilshunoslari grammatikani falsafadan ajrata olgan boʻlsalarda, umuman olganda, olimlar oʻzlarining grammatik nazariyalarida koʻpincha falsafaga, ayniqsa mantiqqa tobe boʻlganlar. Shunga qaramasdan, qadimgi yunon-lotin tilshunosligi, jumladan, yunon-lotin grammatik anʼanalari jahon boʻylab tarqalgan. Hatto, V.Tomsen taʼkidlaganidek, ”Yevropa

grammatik sistemasi XIX asr oxirigacha yunonlarning rimliklar tomonidan o'zgartirilgan tilshunoslik ta'limotiga asoslangan" [V.Tomsen, 1938: 25].

Uning ayrim qarashlari va tamoyillari hatto, hozirgacha ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

14-§. O'rta asrlarda Yevropada tilshunoslik. O'rta asrlar Yevropasida barcha sohalarda bo'lgani kabi tilshunoslikda ham asosan turg'unlik hukmron bo'ldi. Chunki bunda, birinchidan, cherkov, ikkinchidan, lotin tiliga munosabat sabab bo'lgan. Shuning uchun tilshunoslikda nazariy jihatdan deyarlik olg'a siljish bo'lmagan.

Ammo xristian dinini turli xalqlarga targ'ib qilish va Bibliyani turli tillarga tarjima qilish zaruriyati bilan ayrim xalqlarning yozuvlari yaratilgan. Masalan, IX asrda got yozuvi. V asrda arman yozuvi (mesrop mashtod), XII asrda irland yozuvi, XIII asrda qadimgi ingliz va qadimgi yuqori nemis tillarining yozuvlari, IX asrda slavyan yozuvi (kirill va mefodiy) yaratilgan.

O'rta asrlarda shu davrgacha yozuvga ega bo'lmagan bir qator xalqlarda, masalan, got, arman, irland, qadimgi ingliz, slavyan va boshqalarda yozuv – yozuv sistemasi paydo bo'ldi [R.Rasulov, 2017: 29].

Yoki Yevropada lotin va yunon tillarini o'qish va o'qitishga qiziqish ortadi. Masalan, VII asrda Angliyada lotin va yunon tillari o'qitiladigan ko'plab maktablar ochilib, ularda xristian missionerlar olib kelgan Donat (IX asr) va pristiani (XI asr) grammatikalari asosiy darslik vazifasini bajargan.

Donatning "Katta qo'llanma" va "Kichik qo'llanma" deb atalgan ikki qismdan iborat "Gramatika san'ati"dan lotin tilini o'qitishning dastlabki bosqichida, Pristianning o'n sakkiz kitobdan iborat. "Grammatika kursi"dan esa, lotin tilini atroflicha o'qish va o'qitishda foydalanganlar.

Lotin tilini o'qish va o'qitishda yuqori saviyada bo'lgan. Bunga franklar davlatida inglizcha namunada maktablar ochish

uchun 781 yilda Angliya maktablaridan birining bitiruvchisi Alkuinning Buyuk Karl saroyiga chaqirilganligi yaqqol misoldir [Yu.A.Kleyner, 1985: 64-65].

1) Bu yozuvlarning xususiyati haqida Yu.K.Kuzmenko shunday deydi: “O‘rta asrlarda yaratilgan Yevropaning barcha o‘z-o‘zidan paydo bo‘ladigan yozuvlari uchun umumiy imlo qoidalarining yo‘qligi asosiy faktorlardan biri hisoblanadi” [Yu.K.Kuzmenko, 1985: 12].

2) O‘rta asrlarda Yevropa olimlari ma’lum darajada til nazariyasi bilan ham shug‘ullanganlar.

Masalan: “Nomlarning to‘g‘riligi” haqidagi antik faylasuflarning munozarasi o‘rta asrlarda davom etdi.

Yevropada o‘rta asrlarning oxirroqlarida – XI-XII asrlarda falsafiy-lisoniy bahs-munozara avj olib ketdi. Bu munozara realizm va nominalizm ta’limotlari nomini oldi [R.Rasulov, 2017: 29].

Realizm ta’limotiga ko‘ra, aniq borliq umumiy tushunchadagina iborat. Bu tushunchalar ifodalaydigan predmetlar va hodisalar o‘sha tushunchalarning nusxasi, xolos. Realizm ta’limoti Tavrot va Injildagi xudo odamni o‘ziga o‘xshatib (o‘zining nusxasi qilib) yaratgan degan afsonaga mos edi. Injilda dastlab so‘z ya’ni, umumiylik mavjud bo‘lgan, narsalar umumiy g‘oyaning gavdalanishi sifatida so‘zdan keyin paydo bo‘lgan, deyiladi. Realizmga asos soluvchi kishining katolik epikopi Anselm (109-1109) ekanligi ham falsafaning kimlarga xizmat qilishini ko‘rsatib turibdi.

Nominalizm ta’limotiga ko‘ra, aniq predmetlar va hodisalargina aniq ravishda mavjuddir, ular haqidagi tasavvurlardan umumiy tushunchalar hosil bo‘ladi. Bu tushunchalar bu dunyoda mavjud bo‘lmay, kishining ongida, ongning faoliyati natijasida yuzaga keladi [S.Usmonov, 1972: 28].

Ko‘rinadiki, nominalistlarning qarashlari ko‘p jihatdan Demokrit qarashlari bilan uyg‘unlashardi.

“Nominalistlarning qat’iyatli va mo’tdil (o’rtacha) yo’nalishlari bor edi. Radikal nominalistlar umumiy tushunchalar aniq narsalarning xususiyatlarini aks ettirmaydi desalar, mo’tdil nominalistlar (ularni konsentualistlar ham deydilar) esa umumiy tushunchalar ongimizning aniq narsalar haqidagi tasavvurlarimizga asoslanadigan mavhum tushunchalarni, narsalarning asosiy xususiyatlarini aks ettiradi deydilar” [S.Usmonov, 1972: 28-29]. Qat’iyatchi nominalistlarga Rossellin (1050-1110), o’rtacha nominalistlarga esa P’er Abelyar (1079-1142) boshchilik qilgan.

P’er Abelyar o’z qarashlarini “Ha va yo’q” nomli asarida bayon qilgan.

Konseptualistlar umumiy tushunchalar alohida mavjud bo’lmaydi, balki real mavjud narsa - predmetlardan hosil qilinib, narsa, predmet va hodisalarning xususiyatlarini aks ettiradi, deydi. Ushbu fikr hozirda ham tilshunoslik fanida tan olingan. Chunki bu g’oya obyektiv haqiqatga to’la muvofiq keladi [R.Rasulov, 2017: 30].

Nazorat uchun savollar:

- 1.O’rta asrlarda Yevropada tilshunoslik juda kam yutuqqa erishgan va nima uchun?
- 2.O’rta asrlarda Yevropa tilshunosligida qanday amaliy ishlar qilingan?
- 3.Yevropa mamlakatlarida, jumladan, qaysisida lotin va grek tillari o’qitiladigan maktablar ochilgan va lotin tili kimlarning qanday grammatiklari asosida o’qitilgan?
- 4.O’rta asrlarda Yevropa Qadimgi Yunon tilshunosligida bo’lgan qaysi munozara boshqacha atamalar (terminlar) ostida davom etgan?
- 5.Munozarada kimlar qanday fikr bildirgan? Siz kimlarning fikriga qo’shilasiz va nima uchun?

Tayanch so’z va atamalar: *grammatik sistema, lotin tili, negiz, anomalist, analogist, etimologiya, artikl, sakkizinchi so’z*

turkumi, undov, kelishik sistemasi, ablativataptas, akkuzativus, onoma, nomen, rema, verbum, antonomia, pronomens, nomen, adjektivum, epirryoma, adverbium, artikl; predlog, bog'lovchi, unlilar, grammatik nazariya.

Adabiyotlar

- 1.Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: Fan va texnologiya, 2017 yil, 312 b.
- 2.Nurmonov A. Tanlangan asarlar 2-jild. Lingvistik ta'limotlar tarixi –Toshkent: 2012 yil, 232 b.
- 3.Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: “O‘qituvchi”, 1972. 208 b.
- 4.Березин Ф.М. История лингвистических учений. –М. 1984.-319 с.
- 5.Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. – М.:Просвещение, 1979.-224 с.
- 6.Лингвистический энциклопедический словарь/ гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. –М.: Большая рос. энцикл., 2002. – 709 с.
- 7.Томсен В. История языковедения до конца XIX века. – Москва: Учпедгиз, 1938. 160 с.
- 8.Клейнер Ю.А. Латинская грамматическая традиция в Англии) VII- XI вв. (Беда Алкуин, Эльфрик) // История лингвистических учений. Средневековая Европа. – Ленинград: Наука, 1985, стр. 62-65.
- 9.Кузьменко Ю.К. Появление письменности в средневековой Европе// История лингвистических учений. Средневековая Европа. –Ленинград, 1985, стр.12-55.

O'RTA ASRLARDA ARAB TILSHUNOSLIGI

15-§. Arab tilshunosligi taraqqiyoti. Arab tilshunosligi VII - XIII asrlarda bir necha mamlakatni o'ziga birlashtirgan qudratli davlat – arab xalifaligi davrida maydonga keladi.

Bu davrda arab tilshunosligi yuqori taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi.

Bunda qadimgi hind va grek tilshunoslarining ma'lum darajada ta'siri bo'lgan. Ulardan ijodiy foydalaganlar. Natijada arab tilining fonetik, morfologik va leksik qatlamlarini ilmiy ravishda aniq sharhlaganlar.

Bu haqda, taniqli nazariyotchi olim, professor R.Rasulov quyidagilarni yozadi: “Arab xalifaligida tilshunoslikning paydo bo'lishi va rivojlanishi, Hindistondagi kabi, amaliy ehtiyojlar bilan bog'lanadi. Ya'ni bu davrda eski yodgorliklar va Qur'on tili bilan jonli arab tili (shevalari) orasida katta farqlanish yuzaga keladi.

Bir tomondan musulmon dunyosining muqaddas diniy kitobi bo'lgan “Qur'on”ni tushunarli qilish, undagi so'zlarni to'g'ri va aniq talaffuz qilish, ikkinchi tomondan, klassik arab tilini shevalar ta'siridan saqlash maqsadida arab olimlari til masalalari bilan jiddiy shug'ullanishga kirishdilar” [R.Rasulov, 2017: 31].

Arablar, greklardan farq qilib, tovush bilan harfni aniq farqlaganlar. Tovushlarni, qadimgi hind tilshunoslari kabi, fiziologik xususiyatlari asosida tasvirlaganlar.

Affikisatsiya va ichki fleksiya hodisalarini qayd qilganlar. XII-VIII asrlarda arab tilshunosligining markazi dastlab Basra va Kufa, keyinchalik Bag'dod bo'lgan. Bag'doddagi “Baytul hikma” (yer yuzidagi birinchi akademiya) arab tilshunosligining ilmiy markaziga aylangan.

Arab tilshunosligi o'z taraqqiyoti davrida hind va yunon tilshunosligi yutuqlariga, o'z an'alariga tanqidiy va ijobiy yondashgan. Arablar o'z tillarining o'ziga xos xususiyatlaridan

kelib chiqqan holda undan foydalanganlar [R.Rasulov, 2017: 31].

Arab tilshunosligining asoschilaridan biri VIII asrda yashagan basralik Xalil al Faraxidi hisoblanadi (718-791): u “Kitobul ayn” (Ayn harfi kitobi) bilan mashhur bo‘lgan. Bu lug‘at arab leksikografiyasi taraqqiyotiga samarali ta’sir ko‘rsatgan.

Bu lug‘atda grammatikaga doir ham muhim fikrlar bayon qilingan. Xalil “Kitobul avomil” (“Boshqaruvchilar kitobi”) nomli asar ham yozgan. Asarda original nazariya yaratilgan. Bu nazariya XI asrda yashagan al Jurjoniyning “Al avomulmi’a” (“Yuzta boshqaruvchilar”) nomli asarida rivojlantirilgan.

Arab tilshunosligi taraqqiyotiga boshqa xalqlar vakillari juda katta hissa qo‘shgan. Masalan, Sibavayxiy, Zamaxshariy, Abu Hayyon va Feruzobodiylar shular jumlasidandir.

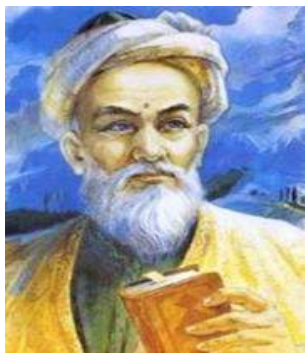
Sibavayxiyning lingvistik qarashlari. Sibavayxiy (tug‘ilgan yili noma’lum) 793 yil vafot etgan, baydalik. Sibavayxiy 32 yoshida Basraga boradi va Xalildan ta’lim oladi. Ustozi vafotidan keyin Bag‘dodga ko‘chib boradi.

Sibavayxiy “Al kitob” asari bilan mashhur bo‘lgan. Unda Sibavayxiy Basra maktabining o‘zida yaratilgan grammatik ishlariga yakun yasagan. Muallif fikr va mulohazalarini “Qur’on”dan va qadimgi she’riyatdan keltirilgan 1000 dan ortiq misol bilan mustahkamlagan. Bu asari bilan, arab tili grammatikasining mukammal ishlab chiqilganini ko‘rsatdi. Basra va Kufa maktabi olimlari tomonidan yuksak baholangan.

Arab tilshunoslarining tadqiqot ishlarida fe’lga katta e’tibor qaratilgan. Sibavayxiy o‘z ishlarida fe’lning qator grammatik kategoriyalari: o‘timlilik, o‘timsizlik, nisbat, shaxs, son va boshqalarni qayd etadi. Fe’llarni tuzilishiga ko‘ra tub va yasama fe’llarga ajratadi. Umuman arab grammatikasining morfologiya qismiga Sibavayxiy asarida katta e’tibor berilgan.

Sibavayxiy Aristotelning tilni mantiqiy tasvirlash sistemasini hind grammatiklarining tilni sistem tasvirlashlari bilan uyg'unlashtirgan.

Zamaxshariyning lingvistik qarashlari (1075-1144).

Zamaxshariy 1075 yilda Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida tug'ilgan, 1144 yilda Jurjiyada (hozirgi ko'hna Urganjda) vafot etgan.

Zamaxshariy arab tili, adabiyoti, tarixi va geografiyasiga oid 50 dan ortiq asar yozib qoldirgan olimdir.

Zamaxshariyning tilshunoslikka oid asarlari akademik Alibek Rustamovning "Mahmud Zamaxshariy" (1981) nomli asarida "Zamaxshariy-tilshunos" sarlavhasi ostida quyidagicha sharhlangan: Zamaxshariy arab tilshunosligi rivojiga juda katta hissa qo'shgan olim edi. Buni o'rta asr filologlarigina emas, hozirgi arab filologlari ham e'tirof qiladilar.

Zamaxshariy o'zining "Balog'at ilmining asoslari" asari bilan arab lug'atchiligini, leksikografiyasini bir necha pog'ona yuqori ko'tardi. Zamaxshariy birinchidan lug'atdagi so'z sirasiga lug'atdan foydalanishini osonlashtiradigan yangilik kiritdi.

Xalil ibn Ahmad (718-701) o'zining "Kitob-ul ayn" nomli lug'atida so'z sirasini tovushning talaffuz o'rniga qarab bergan va o'z lug'atini ayn harfi bilan bog'lagan edi.

X asrga kelganda Forobda tug'ilib, Nishopurda vafot etgan Abu Nasr Javhariy o'zining "Arab tilining toji va eng to'g'risi" lug'atida so'z sirasini alifbe tartibida, biroq birinchi navbatda oxirgi harfni, so'ngra birinchi harfni, undan keyin o'rtadagi harflarni nazarga olgan holda bergan.

Abu Nasr Javhariyning zamondoshi Ahmad ibn Fors o'z lug'atida so'z tartibida avval birinchi, so'ngra ikkinchi va undan keyin uchinchi harflarni e'tiborga oladi, alifbe tartibiga birinchi harfdan keyingi harflarda rioya qilmaydi.

Mahmud Koshg'ariy (XI asr) ham o'zining "Devonu lug'atit turk"ida so'z sirasini tamoman yangicha beradi, u so'zlarni alifbe tartibida, lekin harflarning sonini ham nazarga oladi va otlarni alohida, fe'llarni alohida beradi. Mahmud Koshg'ariy turkiy tillar uchun qo'llagan bu usulni arab lug'atida qo'llab bo'lmaydi.

Zamaxshariy "Balog'at ilmining asoslari" lug'atida so'zlarni birinchi navbatda birinchi harfni va undan keyingi harflarni ham nazarga olgan holda alifbe tartibida beradi. Bu usul sal o'zgargan shaklda hozirgi zamon leksikografiyasida hanuz qo'llanmoqda.

So'zlarni izohlash borasida ham Zamaxshariyning katta hissasi bor. U so'zlarning asl ma'nosinigina berib qolmasdan, ularning ko'chma ma'nolarini mufassal, lekin oz so'zda lo'nda qilib beradi va berilgan ma'nolarini tasdiqlovchi misollar keltiradi. Zamaxshariy so'zni qaysi iboralarda, qanday ma'noda qo'llanishiga ham e'tibor beradi, undan tashqari ko'pincha so'zning ko'chma ma'nolarining paydo bo'lish sabablarini ham ko'rsatib o'tadi.

Zamaxshariyning "G'arb hadislarining eng e'tiborlisi" asari ham lug'at bo'lib, hadis va adabiyot asarlarida uchraydigan va ma'nosini anglash qiyin bo'lgan so'zlarga bag'ishlangan. Bunda ham so'z alifbe tartibida berilib, uning ma'nosi izohlanadi va ma'noni ochuvchi she'riy yoki nasriy misollar beriladi.

Zamaxshariy ajoyib toponimik asar ham yaratadi. Bu asar "Tog'lar, yerlar, suvlar" deb ataladi. Kitobda geografik nomlar alifbe tartibida berilib, avval shu nom qaysi joy, tog' yoki suvning oti ekanligi aytiladi, so'ngra shu nomning qo'yilishi sababi va undan keyin shu nom bilan bog'liq rivoyat va she'rlar keltiriladi.

Zamaxshariyning "Adabiyotshunoslikka kirish" asari arab tili uchungina emas, balki boshqa tillar uchun ham muhimdir. Bu asar besh qismdan iborat bo'lib, birinchisida ism turkumiga kiruvchi so'zlar, ikkinchisida fe'llar, uchinchisida,

ko‘makchilar, to‘rtinchisida ismlarning turlanishi, beshinchisida fe‘llarning tuslanishi berilgan. Arab so‘zlarning ostida ba’zi nusxalarda faqat forscha, ba’zisida turkcha, hatto mo‘g‘ulcha tarjimalari ham berilgan. Bu asarda so‘zlarning xorazm tiliga tarjima qilingan nusxasi ham bor. Binobarin, “Adabiyotshunoslikka kirish”dagi fors-tojik va xorazmcha so‘zlar eronshunoslarni qiziqтира, turkiy so‘zlar turkshunoslarni, mo‘g‘ul so‘zlari mo‘g‘ulshunoslarni qiziqtirib kelmoqda.

“Adabiyotshunoslikka kirish”ning forsiy va turkiy tarjimasi bor nusxalari o‘zbek tarixiy leksikologiyasi, jumladan leksikografiyasi uchun juda qimmatlidir, chunki undagi turkiy so‘zlarning ham arabcha, ham fors-tojik modullarining bo‘lishi ularning ma’nosini to‘g‘ri aniqlashda katta yordam beradi.

Zamaxshariy arab grammatikasi sohasida ham mashhurdir. Uning “To‘liq izoh” asari arab tili grammatikasiga bag‘ishlangan mukammal va yuksak darajadagi asarlardan biri hisoblanadi. Shuni aytish kerakki, u arab tili grammatikasiga oid ko‘pgina masalalarni grammatikaga bag‘ishlanmagan asarlarida ham yechib bergan. Zamaxshariyning (“Kashf etuvchi”) asarida ham arab tili grammatikasining ko‘pgina nozik tomonlari ustalik bilan ochib berilgan.

U arab leksikografiyasining tematik prinsipidan mohirlik bilan foydalanib, tematik guruh ichida so‘zlarni alfavit tartibida joylashtirishni joriy qildi [B.O‘rinboyev, 1999: 23].

Abu Hayyomning lingvistik qarashlari. “Ispaniyaning Andalusiya viloyatidagi Grenada shahrida tug‘ilib, Misrda yashagan, aslida esa Afrikaning berber qabilasiga mansub bo‘lgan Asiruddin Abu Hayyom al Andalusiy (1256-1344/45) oltmishga yaqin asar yozgan bo‘lib, o‘n beshtasi bizgacha yetib kelgan. Uning ba’zi asarlari turkiy xalqlarning tarixi va tiliga bag‘ishlangan. Bular: 1) Kitobul af‘ofillison-it turkiya (“Turk tilidan ish kitobi”), 2) Kitob zahval mulk turk. (“Turk sintaksisi sohasidan yorqin kitob”), 3) Adduratul mudit’a fil lugatit turkiya (“Turk tili tarixi”), 4) Kitob al idroki lisonul atroq (“Turklar

tilini tushunish kitobi”). Bizga ana shu so‘nggi asar ma‘lum. “Turklar tilini tushunish kitobi” (qisqacha “Kitob al idrok”) Qohirada 1312 yilda arab tilida yozilgan. Qo‘lyozma 132 betdan iborat. U keyinchalik Istambulda ikki marta (1891-92 va 1931 yillarda) nashr qilingan. Asar mamluk turklarning qipchoq-o‘g‘iz aralash tili materiallariga asoslangan.

“Kitob al idrok” qisqacha muqaddima, lug‘at va grammatika qismlaridan iborat.

Muqaddima qismidan ma‘lum bo‘lishicha, Abu Hayyom tilning struktura elementlarini o‘sha davridayoq uch narsa (lug‘at tarkibi, morfologiya va sintaksis)dan iborat deb hisoblagan. Chunki u til o‘rganish uchun uch narsani: 1) Ayrim olingan so‘zlarning ma‘nolarini, 2) so‘zlarning turlanishi va tuslanish qoidalarini (bizningcha aytganda, morfologiyani), 3) so‘z birikmalarini (ya‘ni sintaksisni) bilishni tavsiya etadi.

Ma‘lumki, Yevropa tilshunosligida bu ta‘limot faqat keyingi vaqtdagina, ya‘ni XI asrning oxirlaridagina yuzaga keldi.

Abu Hayyom asarining lug‘at qismida turkiy so‘zlar arab alfaviti tartibida joylashtirilgan. Unda taxminan 2760 ta so‘z bor.

Morfologiya qismida so‘zlar odatdagi an‘anaga muvofiq uch turkumga ajratilgan: ot, fe‘l, harf (yordamchi so‘zlar va affikslar). Bu qismda turkiy tillarning so‘z yasash, so‘z o‘zgartirish va shakl yasash sistemasi tasvirlanadi.

Asarda turkiy til sintaksisining ba‘zi tomonlariga ham to‘xtalangan. Arab tilshunosligida, umuman, sintaksis grek va hind tilshunosligidek kuchsiz ishlangan edi [S.Usmonov, 1972: 44-45].

Feruzobodiyning lingvistik qarashlari. Fors millatiga mansub bo‘lgan Feruzobodiyning tug‘ilgan va vafot etgan yili haqida ikki xil fikr bor. Ya.V.Loya va N.A.Kondrashovda 1329-1314; V.A.Zveginsevda 1327-1403 yillar deb ko‘rsatilgan.

V.A.Zveginsev, Feruzobiy Sherozga yaqin joyda tug‘ilgan. Sheroz, Bag‘dod, Damashq va Ierusalimda ta‘lim olgan. So‘ngra

uzoq muddat Suriya, Mesopotamiya, Misr va Hindiston safarida bo‘lganligini ta’kidlaydi. [V.A.Zveginsev, 1958: 74].

Feruzobodiy 1393 yilda Shirozga boradi va buyuk sarkarda Amir Temur tomonidan izzat-ehtirom bilan qabul qilinadi.

Ammo Shirozda o‘sha vaqtda Feruzobodiyning ilmiy faoliyatini davom ettirishi uchun osoyishta sharoit yo‘q edi. Shuning uchun u janubiy Arabiyaga boradi va u yerda ilmiy ish bilan astoydil shug‘ullanadi.

Ko‘p o‘tmay Feruzobodiy Yamanning oliy qozisi mansabini egallaydi va Sulton al Malik qiziga uylanadi.

Feruzobodiy 1403 yilda Makkaga qilgan haj safarida vafot etadi [V.A.Zveginsev, 1958: 75].

“Feruzobodiy 60 tomlik, ba’zi ma’lumotlarga qaraganda, 100 tomlik lug‘at tuzgan. Biroq bu ulkan lug‘at bizgacha yetib kelmagan. Muallif shu lug‘at asosida boshqa lug‘at tuzgan. Bu lug‘atni “Qomus” (“Okean”) deb atagan. Ma’lumki, keyinchalik lug‘atlar shu nom bilan, ya’ni “Qomus” deb ataladigan bo‘ldi” [S.Usmonov 1972: 47].

Arab lug‘atchiligi taraqqiyotining o‘sha davrdagi cho‘qqisi hisoblangan va arab tilining “Sab’atu abxur” (“Yetti dengiz”) nomli lug‘atini tuzishda Alisher Navoiy ham ijodiy foydalangan bu “Qomus” Qo‘qondan topildi. O‘zbek matbuoti uni “Charm muqova ichidagi javohir” deb baholadi.

Professor A.Nurmonov arab lug‘atchiligi haqida quyidagilarni yozadi: “Jonli arab tilining leksik boyligini ko‘rsatish uchun bir so‘zning turli xil dialektal variantlarini hamda uslubiy variantlarini ham alohida leksema sifatida ko‘rsatgan va sinonimlar paradigmasida joylashtirgan. Masalan, Muhammad ibn Dureydning lug‘atida *qilich* so‘zining 500, *sher* so‘zining 500, *tuya* so‘zining 100 dan ortiq sinonimlari berilgan. Kelib chiqishi turkiy bo‘lgan Ismoil al-Javhariyгина bu an’anaga chek qo‘ydi. U mumtoz arab tilining 40 000 so‘zini o‘z ichiga olgan “Sahih” lug‘atini tuzdi. Bu lug‘at al-Halilning “Kitob-ul-ayn”idan ham, Muhammad Ibn Dureydning lug‘atidan ham

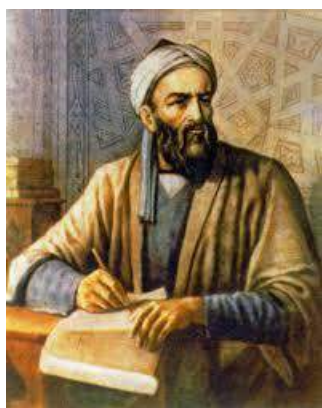
soʻzlarni joylashtirish va soʻz tanlash mezonlari jihatidan bir muncha afzaldir. Soʻzlar tovushlarning fiziologik xususiyatiga qarab emas, balki alfavit asosida, soʻz oʻzaklarining oxirgi harfiga qarab joylashtiriladi. Bu usul arab tilshunosligida uning shogirdlari tomonidan davom ettirilibgina qolmay, balki Ovrupo leksikografiyasiga ham taʼsir etdi. Faqat Ovrupo tilshunosligida soʻzlarning teskari tomoni – soʻz boshidagi harflarga qarab joylashtirish odat tusiga kirdi” [A.Nurmonov, 2012: 196].

Shunday qilib arab tilshunosligi, qadimgi hind va grek–rim tilshunosligi kabi, til haqidagi fanning keyingi taraqqiyotiga kuchli taʼsir koʻrsatdi.

Buni, jumladan, arab tilshunosligining undosh, oʻzak, affiksatsiya va ichki fleksiya haqidagi tushunchalari XVIII-XIX asrlar Yevropa tilshunosligiga jumladan, Frans Boppga taʼsirida, yoki ularning nutq tovushlaridagi ovoz berish va qabul qilishi paytlarini farqlashlarining ancha keyinroq Boduen de Kurtenega fonemani farqlashda koʻrsatgan taʼsirida koʻrish mumkin.

“Arab tilshunosligiga qadimgi hind (ayniqsa Panini) grammatikasi va Qadimgi yunon falsafasi (ayniqsa, Aristotel mantiqi) kuchli taʼsir koʻrsatgan boʻlsa ham, arab tilshunosligi Yevropaga hind tilshunosligiga nisbatan ancha ilgari maʼlum boʻlgan edi” [S.Usmonov, 1972: 47].

16-§. Oʻrta asrlarda Markaziy Osiyoda tilshunoslik. Beruniyning lingvistik qarashlari (973-1048).

Oʻrta asrlarda Markaziy Osiyoda matematika, tibbiyot, astronomiya kabi fanlar qatori tilshunoslik ham ancha taraqqiy qilgan. Markaziy Osiyoda tilshunoslikning shakllana boshlashi Beruniy (973-1048) va Abu Ali ibn Sino (980-1037) kabi qomusiy olimlarning nomlari bilan bogʻliqdir. Masalan, arab, sanskrit, yunon va yahudiy tillarini qonun-qoidalari bilan mukammal bilgan Beruniy til haqida maxsus asar yozmagan boʻlsa ham oʻzining qator asarlarida, hikmatlarida

tilning turli qirralari haqida, tarjima haqida qimmatli, til o‘rganishda va til hodisalarini tahlil qilishda yo‘l-yo‘riq bo‘la oladigan fikrlar bayon qilgan.

Ularning bir qismi Beruniyning 1993 yilda o‘zbek tilida nashr qilingan “100 hikmat” to‘plamida o‘z aksini topgan.

Masalan, Beruniy tarjima haqida shunday deydi: “Agar (tarjimalarimizda) ishlatgan so‘zlarimiz odatda ishlatiladiganga to‘g‘ri kelmasa, ma’nolariga e’tibor berilsin, chunki maqsad ma’nolarini bildirishdir” [A.R.Beruniy, 1993: 12].

Beruniyning bu fikri tarjima amaliyotida va tarjima nazariyasida, ularning rivojlanishida muhim ahamiyatga egadir.

Bundan tashqari, qadimgi hind tilshunosligining Markaziy Osiyoga yetib kelishida ham Beruniyning xizmati kattadir.

Beruniy “Saydana” asarida ko‘plab shoirlarning she’rlaridan misollar keltiradi. 4500 dan ortiq arabcha, yunoncha, suriyacha, forsha, xorazmiycha, so‘g‘dcha, turkcha va boshqa tillardan o‘simlik, hayvon, dorivorlar nomlarini jamlaydi va izohlaydi. “Saydana” asarida dorivor moddalar nomini arab alifbosi tartibida joylashtirgan bo‘lib, ayni vaqtda dorivor moddalar nomlarining izohli lug‘ati sifatida ham foydalaniladi.

Abu Ali ibn Sinoning lingvistik qarashlari (980-1037).

Abu Ali ibn Sino tibbiyotga doir asarlaridan tashqari til haqida ham maxsus asarlar yozgan. Masalan, uning “O‘tkirlik sintaksisda ekanlik kitobi”, “Arab tili kitobi”, “Tovushlarning chegaralanish sabablari” kabi asarlari shular jumlasidandir.

Ibn Sinoning 1932 yilda Qohirada nashr qilingan “Tovushlarning chegaralanish sabablari” nomli asari boshqa mamlakatlarning olimlarida ham qiziqish uyg‘otadi.

Uning mazmun va mundarijasini, tilshunoslik taraqqiyotida tutgan o‘rnini sharhlovchi maxsus asarlar yuzaga keladi. Misol sifatida V.G.Axvledianining 1996 yilda Tbilisida nashr qilingan “Ibn Sinoning fonetik asari” nomli ishini ko‘rsatish mumkin.

Abu Ali ibn Sino tilning ichki tuzilishini atroflicha tahlil qilgan. Masalan, Abu Ali ibn Sino, tovushni to'liqsimon harakat hosil qiladi deydi. Bu fikrga biz ham qo'shilamiz.

Uning fikricha, nutq tovushlarining bir qismi o'z mohiyatiga ko'ra sodda bo'lib, ular tovush hosil qiluvchi havo oqimining nutq a'zolarida to'la va to'satdan qarshilikka uchrashidan paydo bo'ladi.

Bunday nutq tovushlari hozirgi tilshunoslikda undosh tovushlar sifatida talqin qilinmoqda.

Qolgan nutq tovushlari esa, Abu Ali ibn Sinoning fikricha, murakkab bo'lib, ular qisman qarshilikka uchrashdan hosil bo'ladi. Bu tovushlar bir-birlaridan artikulyasiya a'zolarining har xil holatda bo'lishlari bilan farq qiladi.

Bunday nutq tovushlari esa hozirgi tilshunoslikda unli tovushlar sifatida talqin qilinmoqda.

Abu Ali ibn Sino nutq a'zolarining holati haqida shunday deydi: "Qarshilik qiluvchi a'zo ba'zan kattaroq, ba'zan kichikroq, artikulyatsiya o'rni ba'zan kengroq, ba'zan sekinroq, ba'zan yumoloq, ba'zan yoyiq, ammo tor shaklda; qarshilik ba'zan kuchliroq, ba'zan kuchsiz, ba'zan qarshilikni yengish uchun bo'lgan bosim shiddatliroq, ba'zan yumshoqroqdir" [S.Usmonov, 1972: 49].

Abu Ali ibn Sinoning ko'pgina asarlari bizgacha yetib kelmagan. Fanga ma'lum bo'lgan asarlarining o'zlarayoq uning atamashunoslik-terminologiya va Qadimgi yunon falsafasi (ayniqsa, Aristotel mantiqi) kuchli ta'sir ko'rsatgan bo'lsa ham, arab tilshunosligi Yevropaga hind tilshunosligiga nisbatan ancha ilgari ma'lum bo'lgan edi [S.Usmonov, 1972: 47].

Abu Ali ibn Sino dorivor o'simliklarni o'rganish bilan bog'liq holda botanika terminologiyasini yaratishga katta hissa qo'shgan. Terminologiya esa fan taraqqiyotida muhim ahamiyatga egadir.

Ibn Sino tovushning hosil bo'lishida havoning to'liqsimon harakati sabab ekanligini to'g'ri ko'rsatadi. Aniqrog'i,

artikulyatsiya o‘rnidan havoning siqilib chiqishi natijasida nutq tovushlari yuzaga keladi.

U fizikaviy tovushlar bilan nutq tovushlarini bir-biridan farqlaydi. Fizikaviy tovushlarni “savt”, nutq tovushlarini esa “harf” so‘zlari – terminlari bilan nomlaydi. Fizikaviy tovushning ham, nutq tovushining ham havoning to‘lqinsimon harakati sababli hosil bo‘lishi ta’kidlanadi [R.Rasulov, 2017: 31].

17-§. Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘atit turk» asari va uning lingvistik ahamiyati.

Markaziy Osiyoda tilshunoslikning shakllanishida XI asrning qomusiy olimi Mahmud Koshg‘ariyning o‘rni alohidadir.

Uning biografiyasiga oid mukammal ma’lumotlar yo‘q. Ammo o‘zi bergan ma’lumotlarga qaraganda, u o‘sha davrda yirik madaniy markaz bo‘lgan Qashqar (Koshg‘ar)da tug‘ilgan, dastlabki bilimni shu yerda olgan, keyinchalik Samarqand, Buxoro, Nishapur va Marv shaharlarida o‘qigan. So‘ngra u arab xalifaligining madaniy markazi bo‘lgan Bag‘dodda arab adabiyoti, tilshunosligi, tarix, tabiiy fanlar bo‘yicha o‘z bilim va malakasini yana ham oshiradi. Koshg‘ariy basralik Xalil bin Ahmad, uning shogirdi Sibavayxiy kabi mashhur arab tilshunoslarining asarlarini qunt bilan mutolaa qilgan, turkiy tillardan tashqari arab, fors tillari va ularning dialektlarini ham o‘rgangan.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asarining tarjimoni va nashrga tayyorlovchisi Solih Mutallibov kirish so‘zida shunday yozadi: “O‘rta Osiyo xalqlari tarixida benihoyat muhim manba bo‘lgan bu asar soddacha lug‘at deb mashhur bo‘lgan esada, aslida bu yolg‘iz u davr tilidagi so‘zlarni izohlovchi lug‘at kitobigina emas, balki shu bilan birga o‘sha davrda butun O‘rta Osiyo doirasida, ya’ni Yuqori Chindan boshlab butun Movaraunnahr, Xorazm, Farg‘ona, Buxoroga qadar cho‘zilgan keng va katta territoriyada yashovchi urug‘lar,

qabilalar, xalqlarni va ular tillarini va davr tilining fonetikasi, morfologiyasi haqida to'liq ma'lumot beruvchi va u davr har xil adabiy janrlardan namunalar beruvchi nodir filologik asardir [S.Mutallibov, 1960: 29].

S.Mutallibov ta'kidlaganidek, Mahmud Koshg'ariy yaratgan "Devonu lug'atit turk" asari faqat o'sha davr uchungina katta voqea bo'lib qolmay, bugungi turkologiya uchun ham o'z qimmatini saqlab kelmoqda. U haqli ravishda turkologiya fanining asoschisi hisoblanadi.

Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'atit turk"dan tashqari turkiy tillar sintaksisiga doir "Javohirun nahv fil lug'atit turk" ("Turkiy tillarning nahv (sintaksis) javohirlari") asarini ham yozgani haqida ma'lumot beradi. Afsuski, bunday nodir asar hanuzgacha topilgani yo'q.

"Devonu lug'atit turk" (qisqacha "Devon") asarining faqat bitta nusxasi 1914 yilda Turkiyada topildi. U kotib Muhammad bin Abu Bakir Damashqiy tomonidan 1265-1266 yillar orasida Koshg'ariyning o'z qo'li bilan yozilgan nusxadan ko'chirilgan. Shu nusxa asosida 1915-1917 yillarda Turkiyada "Devon"ning uch tomi nashr qilindi, 1928 yilda Vengriyada K.Brokkelman tarjimasida nemis tilida bosildi, 1939 yilda Turkiyada Basim Atalay tarjimasida turk tilida, 1960-1963 yillar orasida esa Toshkentda o'zbek tilshunosi Solih Mutallibov tarjimasida o'zbek tilida nashr qilindi.

Professor B.O'rinboyev M.Koshg'ariyni qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning asoschisi deb hisoblaydi va bu haqda shunday yozadi: "M.Koshg'ariy turkiy tillar qurilishini tasvirlashda qiyosiy usuldan foydalanib, tilshunoslikda qiyosiy-tarixiy metodning asoschilaridan biri bo'lib qoldi [B.O'rinboyev, 1999: 19].

B.O'rinboyevning bu fikriga o'xshash fikrni professor A.Nurmonov ham aytadi: "Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik XIX asrdan paydo bo'ldi deyiladi va uning asoschilari sifatida Frans Bopp, Rasmus Rask hamda Yakob Grimmlar e'tirof etiladi.

Buning sababi shundaki, G'arb olimlari Mahmud Koshg'ariyning "Devon"i bilan XX asrning birinchi choragiga qadar tanish bo'lmagan. Agar tanish bo'lganlarida, uning tilshunoslikdagi xizmatlari oldida tiz cho'kkan va qiyosiy – tarixiy tilshunoslik, lingvogeografiya singari yo'nalishlarning otasi sifatida Mahmud Koshg'ariyni e'tirof etgan bo'lardilar [A.Nurmonov, 2012: 188].

Mahmud Koshg'ariy Xalil, uning shogirdi Sibavayxi kabi mashhur arab tilshunoslarining asarlarini qunt bilan o'rganadi, turkiy tillardan tashqari arab, fors tillari va ularning shevalarini ham o'rganadi.

Mahmud Koshg'ariy tilning ijtimoiy mohiyatini, til taqdiri jamiyat taqdiri bilan uzviy bog'liq ekanini, xalqlar o'rtasidagi turli munosabatlar ularning tillarida ham o'z aksini topishini to'g'ri tushungan.

“Boshqa tillardan so'z olish masalasidagi pozitsiyasi uni bizning davrimizga yaqinlashtiradi. Chunki Mahmud Koshg'ariy turmushda ishlatiladigan asbob va boshqa narsalar, kiyimlar, ovqatlar, dorilar nomlari sifatida kirgan chet so'zlarni zarur va foydali deb hisoblagan va bunday so'zlarni o'z asariga kiritgan. Ammo ona tilida mavjud bo'lgan so'zlar o'rnida chet so'zlardan foydalanishni zararli deb hisoblagan. Masalan, o'g'izlarning qumg'on so'zi o'rnida forscha oftova so'zini ishlatishlarini u tanqid qildi” [S.Usmonov, 1972: 52].

Uning asari oldida ta'zim bajo aylagan mashhur turkolog A.M.Shcherbak shunday yozadi: “Mahmud Koshg'ariyning "Devon"iga na materialning hajmi, na muallifning filologik bilimi jihatidan bas keladigan biron asar yo'q. "Devon"ning lug'at deb atalishi uning asl mazmuniga uncha mos kelmaydi. Bunda turkiy tillar grammatikasidan juda keng ma'lumot bor... Yana unda turkiy tillar leksikasi, fonetikasiga, qabilalarning joylanish xususiyatlari, geografiyasiga doir ma'lumotlar mavjud” [A.M.Shcherbak, 1970: 103]. Masalan, ma'noning kengayishi (tug'moq ilgari faqat odamga nisbatan qo'llangan

bo'lsa, keyinchalik hayvonlarga nisbatan ham qo'llanadigan bo'lgan; o'pka asli odam organini anglatgan bo'lsa, keyinchalik "achchiq", "g'azab" ma'nolarini ham ifodalaydigan bo'lgan), torayishi (sobon so'zi ilgari qo'sh va omochlarning hammasi ma'nosida qo'llangan bo'lsa, keyinchalik faqat "omoch" ma'nosidagina qo'llanadigan bo'lgan), metafora usulida ma'no ko'chishi (yuqorida keltirilgan tug'moq so'zining ma'nosi kengashiga sabab metaforadir), metonimiya usulida ma'no ko'chishi (bulut, osmon so'zlarini "yomg'ir" ma'nosida, og'il so'zini "qiy", "go'ng" ma'nosida qo'llash), sinekdoxa usulida ko'chishi (soch so'zini "bosh" ma'nosida qo'llash) kabi semantik jarayonlar Mahmud Koshg'ariyning nazaridan chetda qolmagan. Bulardan tashqari, so'zlardagi omonimiya va sinonimiya hodisalari ham asarda tilga olinadi [S.Usmonov,1972: 52].

"Devon"da so'zning ma'no va fonetik tuzilishini tahlil qilish asosida ko'pgina etimologik izohlar ham beriladi. Masalan, o'ylamoq so'zining o'zagi o'y – (hozirgi adabiy tilda uy –) "qazilgan yer", "yer uy", "turar joy" ma'nolarini ifodalab, "fikir," "xayol" ma'nolaridagi so'z esa aslida o'y bo'lmay, o'g bo'lgani ko'rsatilgan [S.Usmonov, 1972: 52].

"Devon" ayrim noto'g'ri talqinlarga barham berishda ham muhim ahamiyatga ega. Masalan: "Shu vaqtgacha, Qarshi nomi mo'g'ullar kelgandan so'ng berilgan, bu – mo'g'ulcha so'z deb yuriladi. Holbuki, "Devon"da "Qarshoq qasri" [H.Hasanov, 1963: 399]. deb izohlangan. Bu qaysi tildan olinganligidan qat'i nazar, O'rta Osiyo xalqlariga mo'g'ullardan ancha oldin ma'lum va tushunarli bo'lgan. Budagov lug'atida ham: "Qarshi – saroy," "ark" [Budagov,1960: 49].

Demak, Qarshi – o'zbekcha so'z, qasr, qo'rg'on degan ma'noda deyaveramiz [H.Hasanov, 1963: 35].

"Devon"ning geografiya fani uchun ahamiyati beqiyosdir.

"M.Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk"ini, – deydi taniqli geograf Hamidullo Hasanov, – ayni vaqtda "Joy

nomlarining lug‘ati” desak mubolag‘a bo‘lmas. Unda dunyo kartasida yozilgan yirik nomlardan tashqari juda ko‘p mayda nomlar tilga olingan, ularga geografik va etimologik izohlar berilgan” [H.Hasanov, 1963: 74].

U arab yozuvi sistemasidagi harflarning turkiy tillardagi mavjud tovushlarni ifodalash uchun yetarli emasligini aytib, arab yozuviga yangi belgilar kiritadi. Aniqrog‘i, arab yozuvidagi 18 harfni – shu harflardan yettitasi ustiga maxsus qo‘shimcha belgi qo‘yish orqali 25 taga yetkazadi. Natijada 25 ta tovush o‘zining yozma – harf shakliga, ifodasiga ega bo‘ladi [R.Rasulov, 2017: 44].

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asari yanada atroflicha sinchiklab o‘rganilishi va unda yoritilgan har bir yirik soha bo‘yicha tadqiqot olib borilishi va natijalarni nashr qilish lozim. Toki Koshg‘ariyshunoslik mustaqillik yillarida mazmun jihatdan ham, mundarija jihatdan ham yangi bosqichga ko‘tarilishi kerak.

2018 yil 8-11 noyabr kunlari Samarqand davlat universitetida, koshg‘ariyshunos olim, professor J.Eltazarov sa‘y harakati bilan, “Mahmud Zamaxshariy, Mahmud Koshg‘ariy va Alisher Navoiyning lingvistik merosi hamda uning turkiy tillarni o‘rganishdagi o‘rni” mavzusida Xalqaro ilmiy konferensiya o‘tkazildi. Konferensiyada Mahmud Zamaxshariy, Mahmud Koshg‘ariy va Alisher Navoiyning lingvistik merosi keng tadqiq qilindi¹⁵.

A.N.Kononov, X.G‘.Ne‘matov quyidagilarni yozadi: “Tilni kishilar o‘rtasidagi aloqa vositasi sifatida, jamiyat hayotini aks ettiruvchi ko‘zgu sifatida tushungan Mahmud Koshg‘ariy o‘zining mashhur “Devon”ida aynan bir davrga oid bo‘lgan turlicha turkiy tillar hodisalarini, faktlarini sinxron – qiyosiy metod asosida solishtiradi, taqqoslaydi. Chunki o‘sha davrda

---

¹⁵ Mahmud Zamaxshariy, Mahmud Koshg‘ariy va Alisher Navoiyning lingvistik merosi hamda uning turkiy tillarni o‘rganishdagi o‘rni. Xalqaro ilmiy konferensiya m a t e r i a l l a r i (2018 yil 8-11 noyabr, Samarqand).

aynan mana shu metod arab tilshunosligida juda keng tarqalgan bo‘lib, bu arab tilining ko‘p shevali til ekanligi xususiyatidan kelib chiqadi“ [A.N.Kononov, X.G‘.Ne‘matov, 1981: 131].

“Mahmud Koshg‘ariydan so‘nggi asrlarda O‘rta Osiyoda bir qancha filologik asarlar maydonga kelganligi fanga ma‘lum. Masalan, XIII asrga oid “Tarjimoni turki va arabi”, Ibn Muhannaning “Kitobi tarjimoni forsi va turki va mo‘g‘uli” (XIII-XIV asrlar) asari shular jumlasidandir. Bu asarlar yetarlicha o‘rganilib, sharhlangan emas. Ammo ularning eski o‘zbek tili lug‘at tarkibini va grammatik xususiyatlarini yoritishda ma‘lum ahamiyati borligi shubhasizdir” [S.Usmonov, 1972: 53].

Umuman olganda, Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘atit turk” asari tilshunoslik taraqqiyoti uchungina emas, tarix, adabiyotshunoslik, etnografiya, geografiya kabi ko‘plab fanlar uchun ham ilmiy va amaliy ahamiyati cheksiz bo‘lgan manbadir.

18-§. Alisher Navoiy “Muhokamatul lug‘atayn” asarida yoritilgan muammolar, ularning mazmuni va lingvistik ahamiyati.

Alisher Navoiy (1441-1501). Alisher Navoiyning Markaziy Osiyo tilshunosligida juda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan asarlari maydonga keldi.

Alisher Navoiy ikkita lingvistik asar yozgan. Ularning biri 1499 yilda yaratilgan “Muhokamatul lug‘atayn” (Ikki til muhokamasi) bo‘lib, shundan buyon Alisher Navoiy tilshunoslik tarixida tilshunos sifatida ham mashhur bo‘lib kelmoqda.

“...unda turkiy tilning, ya‘ni eski o‘zbek tilining badiiy adabiyot yaratishda fors tilidan tubdan farqlanmasligini, so‘z va uning ma‘nosi til bilan tafakkur orasidagi munosabat, shakl bilan mazmun munosabati, tillarning kelib chiqishi, eski o‘zbek

tilida soʻzlarning maʼno boyligi, omonimiya, soʻz boyligi va sinonimiya, soʻz yasash masalalari va boshqalar haqida fikr yuritiladi.”

Alisher Navoiy qadimgi greklar logos soʻzini turlicha qoʻllaganlari kabi soʻz bilan uning maʼnosini koʻpincha birga olgan, ajratmagan. U soʻz terminini “soʻz” maʼnosida ham, “maʼno”, “tushuncha” maʼnosida ham qoʻllayvergan.

Tilning kelib chiqishishi masalasida Oʻrta asr sxolastikasi taʼsirida boʻladi. Uningcha, soʻzlash qobiliyatini insoniyatga xudo bergan, ammo soʻzlarni inson oʻzi yaratgan. Predmetlarning mohiyati qanday boʻlishiga qarab goʻyo inson ularga ot qoʻygan. Koʻrinadiki, Alisher Navoiy bu masalada Qadimgi yunon falsafasi taʼsirida boʻladi. Bu yanglish fikrlar bilan bir qatorda u tilning kishilar orasidagi aloqa ehtiyoji natijasida paydo boʻlganini ham aytadi [S.Usmonov, 1972: 53].

19-§. Alisher Navoiy – leksikograf olim. Alisher Navoiy “Muhokamatul lugʻatayn”da eski oʻzbek tilining ichki tuzilishini, ayniqsa morfologik tuzilishini ancha chuqur tahlil qilgan. Masalan, feʼlning oʻzlik, orttirma va birgalik nisbatlarini, ravishdosh shakllarini, koʻmakchilashuvchi feʼl yordamida tuzilgan murakkab feʼllarni, sifatning orttirma darajasini va kuchaytirma shakllarini, ayrim soʻz yasovchi qoʻshimchalarning maʼnolarini koʻrsatib, ularni misollar bilan izohlab bergan.

Masalan: chopishmoq, topishmoq, oʻpishmoq, yugurt, yashurt, chiqart, oppoq, qop-qora, qip-qizil, sap-sariq, yum-yumoloq, yap-yassi, op-ochuq, chup-chuqur, koʻm-koʻk, boʻm-boʻsh.

Alisher Navoiy ikki tilning ichki tuzilishini chogʻishtirar ekan, oʻzbek tilining lugʻat tarkibi jihatidan ham, grammatik qurilishi jihatdan ham fors tilidan qolishmasligini aniq misollar tahlilida isbotlab berdi.

Ayni vaqtda Alisher Navoiy oʻsanmoq, aldamoq, ovunmoq, qistamoq, qiynamoq, qoʻzgʻalmoq, sovrulmoq, chayqalmoq, qizgʻanmoq, siylanmoq, sigʻinmoq, yolinmoq, tergameq,

siypamoq, ingramoq, mung‘aymoq, sipramoq, o‘rtanmoq, gangiramoq, siypamoq, ingramoq, mung‘aymoq, sipqormoq, gangiramoq kabi 100 ta o‘zbekcha fe’lni tahlil qilib, ularning fors tilida muqobili yo‘qligini ta’kidlaydi.

Bu bilan, ya’ni keltirilgan misollar bilan o‘zbek tili lug‘at tarkibining bir qismini ma’nodosh so‘zlar tashkil qilishini ham ta’kidlaydi.

Bu bilan Alisher Navoiy fors tilini biror daraja kamsitmaydi, balki forscha ijod qilayotgan o‘zbek shoirlarini o‘zbek tilida ham ijod qilishga chorlaydi.

B.O‘rinboyevning ta’kidlashicha, Alisher Navoiy ikkiki tilni chog‘ishtirganda 100 fe’lni keltirib, ularni tahlil qiladi va o‘zbek tilini xazina deb biladi.

Masalan, fors-tojik tilida “giryā kardan” birikmasi o‘zbek tilida yig‘lamoq, ingramoq, singramoq, yig‘lamsinmoq, sixtamoq, o‘kurmoq, inchkiramoq, fe’llari bilan, “no‘shidan” so‘zi o‘zbek tilidagi ichmoq, sipqormoq, tamshimoq bilan berilishini izohlaydi [B.O‘rinboyev, 1999: 34].

Alisher Navoiyning “Majolis un – nafa’is” asarining ikkinchi majlisida tilga olingan 90 ta shoirdan 16 tasi turkiycha va forscha ijod qilgan. Asarning uchinchi majlisida tilga olingan 110 ta shoirdan esa atigi 3 tasigina turkiycha ijod qilgan.

Ko‘rinadiki, Alisher Navoiy XV asrda Xurosonda til bilan bog‘liq bo‘lgan vaziyatni aniq ko‘rsatib bergan. Ikkinchidan, Alisher Navoiy o‘zbekcha va forscha, ikki tillilikka alohida e’tibor bergan.

Alisher Navoiyning arab, fors va o‘zbek tillarining ijtimoiy mohiyati haqidagi qarashlari ham e’tiborga loyiqdir. Masalan, u arab tilini ilohiyat va fan tili sifatida, fors tilini davlat va adabiyot tili sifatida, o‘zbek tilini esa go‘zal va ifodali til sifatida baholagan.

Shunday qilib, Alisher Navoiy o‘zining jahonga mashhur badiiy asarlari bilan Lutfiy, Atoiy, Sakkokiy kabi so‘z mulkining sultonlari tomonidan asos solingan o‘zbek adabiy

tilini yuksak pogʻonaga koʻtargan boʻlsa, “Muhokamatul lugʻatayn” asari bilan esa Mahmud Koshgʻariy asos solgan umumiy turkiy tilshunoslikning oʻzbek tilshunosligi qismini oʻz davri eʼtibori bilan yangi pogʻonaga koʻtardi, oʻzbek tilshunosligida, chogʻishtirma grammatikaga asos soldi.

Bundan tashqari, Alisher Navoiy Markaziy Osiyo tilshunosligining mazmun va mundarijasini soʻz – tilning, til – nutqning ijtimoiy mohiyati haqidagi:

Insonni soʻz ayladi judo hayvondin,

Bilkim, guhari sharifroq yoʻq andin.

kabi falsafiy talqinlari bilan ham boyitdi.

Arab tilini mukammal egallagan Alisher Navoiy oʻzbek tilshunosligi tarixida arab tilining “Yetti dengiz” nomli lugʻati bilan mashhur boʻlgan.

Ammo lugʻat bir necha yillar ilm ahli ixtiyorida boʻlmay qoladi. Botirbek Hasanovning 1981 yilda chiqqan “Alisher Navoiyning “Sabʼati abhur lugʻati” asarida yozishicha, lugʻat ilm ahliga 1956 yildan boshlab maʼlum boʻlgan.

20-§. Mirzo Mehdixonning “Sangloh” (“Toshloq”) lugʻati, uning mazmuni va lingvistik ahamiyati. Markaziy Osiyoda Alisher Navoiy davrida va undan keyin ham lugʻatchilik ancha rivojlangan. Buni Navoiy asarlariga tuzilgan turli lugʻatlar misolida yaqqol koʻrish mumkin.

Mana ularning bir qismi:

1. “Abushqa” uzoq yillar darslik va qoʻllanmalarda, boshqa adabiyotlarda muallifi nomaʼlum lugʻat sifatida qayd qilib kelinadi.

“Sangloh” (“Toshloq”) lugʻati muallifi Mirza Mehdixon Alisher Navoiy asarlaridagi qiyin soʻzlarga izoh berar ekan, oʻzidan avval oʻtgan rumlik (turkiyalik) ikki lugʻatchini qalamga olgan. Keyinchalik ulardan biri “Abushqa” (XVI asr) lugʻati muallifi Mustafo binni Sodiq ekani aniqlandi.

2. Uzoq yillar ikkinchi lugʻatchining oʻzi ham, uning lugʻati ham ilmiy jamoatchilikka nomaʼlum edi. Lugʻatni olimlar jahon

qo‘lyozmalar xazinasidan ko‘p izladilar. Uni topish taniqli navoiyshunos olimi Suyuma G‘anievaga nasib etdi.

Olima Firdavsiy “Shohnoma”sining 1000 yilligi ma‘rakalarida qatnashdi. Shunda Tehron universitetining markaziy kutubxonasi bahramand bo‘ldi. Qo‘lyozmalar orasidan ellik yil davomida qidirilayotgan lug‘atni topdi.

Bu Turkiyada Alisher Navoiy asarlari uchun Rajab ibn Muxib Ali Shomlu tomonidan 1599 yilda tuzilgan o‘zbekcha – turkcha “Lug‘ati Navoiy” edi.

Lug‘atning birinchi va ikkinchi betlari zararlangan. Asar 70 betdan iborat. Har betida 15 satr bor.

1. Totil Imoniy Xirotiy tuzgan “Badoyi-ul lug‘at” (“So‘zlarning nodirligi”). Bu lug‘at Sulton Husayning topshirig‘i bilan tuzilgan. U 100 so‘zni o‘z ichiga oladi. “Chig‘atoy – fors” lug‘ati tipida tuzilgan. Unda Navoiy asarlaridagi turkiy so‘zlarga forscha izoh berilgan.

2. XVI asr diqqatiga sazovor bo‘lgan “Sangloh” nomli lingvistik asar maydonga keldi. Lug‘at eski o‘zbek adabiy tilidagi 8000 so‘zni o‘z ichiga oladi. Bu asar Eron shohi Nodir shohning kotibi astrobodlik Mirzo Mehdixon (Nizomiddin Muhammad holi al Xusayni as Safaviy) tomonidan yozilgan bo‘lib, unda Alisher Navoiy, Lutfiy, Zahiriddin Muhammad Bobir singari o‘tmishning mashhur yozuvchilari asarlaridagi tushunilishi qiyin bo‘lgan so‘zlar fors tiliga tarjima qilingan. Asarning qiymati shundagina iborat emas. Bu lug‘atga eski o‘zbek tilining grammatik qurilishini beradigan fors tilida “Maboniul lug‘at, ya’ni sarfi va nahvi lug‘ati chig‘atoy” nomli boshqa asar ham ilova qilingan. Bu grammatika D.Ross tomonidan 1910 yilda Kalkuttada nashr qilinadi.

Mehdixon o‘z asarini o‘zbek tilining birinchi ilmiy grammatikasi deb ataydi.

Mehdixon o‘zbek tili morfologiyasini ancha mukammal tasvirlagan. U o‘zbek tilida beshta kelishik shaklini ajratadi.

Kelishik affikslarini arabcha termin bilan ravobiti ta'diya (“o‘timlik vositalari”) deb ataydi. Bular:

- 1.Qaratqich kelishigi, affiksi -ning
- 2.Tushum kelishigi, affiksi -in, -ni
- 3.Jo‘nalish kelishigi, affiksi -ka, -ga, -g‘a
- 4.Chiqish kelishigi, affiksi-din
- 5.O‘rin-payt kelishigi, affiksi -da .

Bosh kelishik alohida ko‘rsatilgan. U vaqtlarda so‘z o‘zgartish paradigmasi nol ko‘rsatkichli shaklga nisbatlab tasavvur qilingan [S.Usmonov, 1972: 55-56].

Asarda boshqa grammatik ketegoriyalar ham ancha keng yoritilgan.

Mehdixon o‘zi bayon qilgan grammatik qoidalarni mustahkamlash uchun Alisher Navoiy va boshqa klassiklardan misollar keltirib, ularning forscha va arabcha ekvivalentlarini ham ko‘rsatadi.

Shunday qilib, Mehdixonning “Maboniul lug‘at” asari o‘z davrining ancha mukammal grammatik qo‘llanmasi bo‘lib, hozir ham tilshunoslik tarixida ma’lum ahamiyatga ega. Chunki turkiy tillarning morfologiyasi hozir ham Mehdixon asarida ko‘rsatilganiga yaqin tarzda tasvirlanadi [S.Usmonov, 1972: 57].

Mirozo Mehdixonning “Sanglox” asarida ham leksikologiya, leksikografiya va grammatikaga oid masalalar yuzasidan keng fikr yuritiladi [R.Rasulov, 2017: 53].

Xulosa qilib aytganda, o‘rta asrlarda Markaziy Osiyoda ko‘pchilik fanlar qatori tilshunoslik ham keyingi asrlar tilshunosligiga samarali ta’sir ko‘rsatish darajasida taraqqiy etgan.

Nazorat uchun savollar:

1.Arab tilshunosligi nechinchi asrlarda shakllangan, uning asoschisi va ularning asarlari?

2. Arab tilshunosligiga qaysi tilshunosliklar ta'sir ko'rsatgan va, aksincha, u qaysi tilshunosliklarga ta'sir ko'rsatgan?
3. Arab tili ichki tuzilishining qaysi sohalari ko'proq o'rganilgan?
4. Arab tilshunosligi taraqqiyotida boshqa xalqlar vakillarining xizmati qanday bo'lgan?
5. Sohibqiron Amir Temur qabulida bo'lgan arab tilshunosi qoldirgan meros va uning ahamiyati nimalardan iborat?
6. Markaziy Osiyo tilshunosligining shakllana boshlashi va uning fan darajasiga, jumladan, turkiy tilshunoslik darajasiga ko'tarilishi qanday bo'lgan?
7. Mahmud Koshg'ariy asarlari va ularning bizgacha yetib kelgani qaysi?
8. Mahmud Koshg'ariy asarining tilshunoslik jihatidan mazmuni va asarning boshqa fanlardagi o'rni?
9. Alisher Navoiy "Muhokamatul lug'atayn" asarida yoritilgan muammolar, ularning mazmuni va ahamiyati haqida nimalarni bilasiz?
10. Til va nutq, so'z va tilning ijtimoiy mohiyati Alisher Navoiy she'riyatida qay tarzda talqin etilgan?
11. Alisher Navoiy – leksikograf olim?
12. Mirzo Mehdixon lug'ati, uning mazmuni va ahamiyati nimalardan iborat?

Tayanch so'z va atamalar: *fonetik, morfologik, leksik, affiksatsiya, fiziologik, ichki fleksiya, original nazariya, berber qabilasi, tovushlarning chegaralanish sabablari, tilning ichki tuzilishi, tovushning to'lqinsimon harakati, artikulyasiya, paradigma, nol ko'rsatkich, ekvivalent, ravobiti ta'diya, chig'atoy, sarfi, nahvi.*

Adabiyotlar

1. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: Fan va texnologiya, 2017 yil, 312b.
2. O‘rinboyev B. O‘zbek tilshunosligi tarixi. –Samarqand: 1999. 80.
3. Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: O‘qituvchi, 1972 yil, 208 b.
4. Nurmonov A. Tanlangan asarlar, 2-jild. Lingvistik ta’limotlar tarixi. –Andijon, 2012 yil, 232 b.
5. Beruniy A.R. 100 hikmat: Ibratli so‘zlar. –T.: Fan, 1993. –20 b.
6. Hasanov H. Mahmud Koshg‘ariy. –Toshkent. 1963.
7. Budagov L. Turkiy tillar qiyosiy lug‘ati 1960. 49 - bet.
8. Mahmud Koshg‘ariy. Turkiy so‘zlar devoni. (Devoni lug‘otit turk). 3 jildlik. 1-jild. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi: Solih Mutallibov. –T.: Fan, 1960.500 b.
9. Rustamov A. Mahmud Zamahshariy. –Toshkent: Fan, 1971.
10. Fozilov E. Sharqning mashhur filologoglari. –Toshkent: Fan, 1971.
11. Сравнительная фонетика тюркских языков / А.М.Щербак; Отв. ред. член-корр. –Л.: Наука. 1970.-204 с.
12. Кононов А.Н., Нигматов Х.Г. Махмуд Кашгарский о тюркских языках. История лингвистических учений. Средневековый восток. –Л., 1981, 135-бет.
13. Звегинцев В.А. История арабского языкознания. – Москва: МГУ, 1958. 80с.
14. Лингвистический энциклопедический словарь/ гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. –М. : Большая рос. Энцикл., 2002. – 709 с.

YANGI ASRLARDA YEVROPA TILSHUNOSLIGI

21-§. Hind – Yevropa tillari bo‘yicha yaratilgan asarlar.

Mustaqillik munosabati bilan milliy iftixor, milliy tillarning ijtimoiy mohiyatiga ichki tuzilishiga qiziqish ortdi, jahon tillariga doir ma'lumotlar sezilarli darajada ko'paya boshladi. Sun'iy xalqaro tillarning ko'p loyihalari yuzaga keldi. Masalan, so'nggi 300 yil davomida sun'iy xalqaro tillarning 600 ga yaqin loyihasi yaratilgan. Milliy tillarning grammatikalari bilan birga, mantiqiy universal grammatikalar ham yuzaga kela boshladi.

XVIII asrdan boshlab filologiya fan sifatida shakllandi. Tilga sistema sifatida qaray boshlandi. Til va nutq lingvistikasi alohida o'rganila boshlandi.

Yevropa qit'asidan boshqa mamlakatlardagi tillar bo'yicha to'plangan materiallar asosida ularning grammatikalari yuzaga kela boshlaydi.

Masalan; 1505 yilda A'kalning arab tili grammatikasi maydonga kelgan, 1506 yilda esa grek tilshunosi Reyxlin tomonidan qadimiy yahudiy tili grammatikasi yaratilgan. Shu munosabat bilan semasiologiyaning barcha tillar yahudiy tilidan kelib chiqqanligi haqidagi da'vosi kuchayadi.

Reyxlin lotin tilida yozilgan bu grammatikasida Yevropa tilshunosligida birinchi bo'lib o'zak, qo'shimcha va so'ng qo'shimcha kabi tushunchalardan foydalangan. Bu tushunchalar Yuniyusning 1596 yilda chiqqan qadimgi yahudiy grammatikasida ham o'z ifodasini topgan.

Yangi asrlarda Yevropa tilshunoslari Qadimgi yunon faylasuflarining qarashlari ta'sirida ayrim grammatik tushunchalarga aniqlik kiritishga harakat qilganlar, va bunga Arestotelning formal mantig'i ta'sirida qisman erishganlar ham. "Masalan, XVI asrda moslashuv bilan boshqaruv bir-biridan ajratildi, shuningdek, sifat mustaqil so'z turkumi qilib ajratildi. Gapning ega va kesimi ham formal logika qoidalari asosida

ob'ektni va predikat ifodalovchi bo'laklar sifatida izohlandi" [S.Usmonov, 1972: 28].

Yevropa tilshunoslarining bir qismi alohida-alohida tillarning ichki tuzilishini o'rganish-tasvirlash bilangina cheklanib qolmaydilar. Endi ular ayrim tillarning ichki tuzilishini bir-biriniki bilan qiyoslash ular va shu yo'l bilan ularning tarixan qarindoshligini aniqlashga ham harakat qila boshlaydilar.

Masalan, kuzatishlarning samarasi sifatida 1533 yilda G.Postellusning "Tillarning qarindoshligi haqida" nomli asari maydonga keldi. Keyinchalik esa o'z davrining mashhur olimi Iosif Yustus Skaliger (1540-1609) "Yevropa tillari haqida mulohazalar" asarini nashr qildiradi. Unda Skaliger Yevropa tillarini II guruhga bo'ladi.

A.Nurmonov bu haqda quyidagilarni yozadi: "Tillar qarindoshligini belgilashda sanskrit tiliga qiyoslash katta ahamiyatga ega bo'ldi. Ingliz sharqshunosi va huquqshunosi U.Djons 1786 yilda o'zi asos solgan Hindiston xalqlari tillari va madaniyatini o'rganuvchi Osiyo jamiyatida nutq so'zlab, hind-ovrupo tillari qiyosiy grammatikasining asosiy holatlarini belgilab berdi. Uning fikricha, sanskrit tilining ichki tuzilishi bilan yunon va lotin tillarining ichki tuzilishi o'rtasida hayron qolarli darajada o'xshashlik bor. U fe'l asoslariga ham, grammatik shakllarga ham tegishlidir. Bu tasodif emas. Demak, mazkur tillar qachonlardir bir manbadan tarqalgan. Bundan tashqari, got va kelt tillari ham yuqoridagilar bilan bir manbaga borib taqaladi, deb taxmin qilishga asoslar bor. Bu manbaga qadimgi fors tilini ham kiritish mumkin. Natijada ularning barchasi hind-ovrupo tillari oilasiga birlashtiriladi" [A.Nurmonov, 2012: 13].

1791 yilda Pyotr Pallasning 4 jildlik "Barcha tillar va shevalarning qiyosiy lug'ati"ning ikkinchi nashri chiqadi. Unda 272 ta til materialini berilgan.

1806-1817 yillarda Adelung (1732-1806) va Faterning 4 jildlik “Mitridat yoki umumiy tilshunoslik” nomli asari chiqadi. Unda 500 ta til haqida umumiy ma’lumot va bibliografik ko‘rsatkichlar berilgan.

Yevropa tilshunoslari, ayniqsa, G‘arbiy Yevropa tilshunoslari Dekart XVII asr, Leybnits (1646-1716) kabi faylasuflarning falsafiy qarashlari ta’sirida tilning grammatik qurilishini mantiq qonun-qoidalari asosida talqin qilish bilan ham shug‘ullanadilar. Natijada XVII-XVIII asrlarda mantiqiy grammatikaning bir necha o‘xshash nusxalari maydonga keladi. Shulardan biri Arno va Lanslolarning 1660 yilda fransuz tilida “Umumiy va ratsional grammatika” nomli asaridir. Buni falsafiy grammatika deb ham ataydilar.

“Falsafiy (yoki ratsional) grammatika ilmiy jihatdan yanglish prinsipga asoslanib tuzilgan edi. Chunki, birinchidan, bu grammatika ayni bir mazmunning turli tillarda, turli vositalar bilan ifodalanishini hisobga olmadi. Vaholangki, ularning grammatikasi, ya’ni ifoda vositalarining qonun va qoidalari har xil bo‘lishi mumkin. Ikkinchidan, bir tilning o‘zida ham turli tarixiy davrlarda har xil xususiyatlari paydo bo‘lishi hisobga olinmadi. Qolaversa, bir tilning turli davrdagi grammatikasi bir-biridan farq qilishi turgan gap. Falsafiy grammatika esa tilga o‘zgarmaydigan, bir xilda turuvchi hodisa sifatida qarab, uning grammatikasi ham har doim mantiq qoidalariga bir xilda mos keladi, deb hisoblaydiki, bunda g‘ayri tarixiylik ko‘rinib turibdi” [S.Usmonov, 1972: 32].

Shuning uchun ham XIX asrning mashhur tilshunosi Rasmus Rask (1787-1837) uni tanqid qilib, shunday deydi: “Grammatikaning vazifasi so‘z yasash haqida ko‘rsatma berish emas, balki so‘zlarning qanday yasalishini va o‘zgarishini tasvirlashdir” [N.A.Kondrashov, 1979: 42].

Yevropa tilshunosligining yangi asrlardagi taraqqiyotida slavyan mamlakatlari olimlarining ham xizmati katta bo‘lgan.

Buni bir necha grammatik asarlarning maydonga kelganligi misolida yaqqol ko‘rish mumkin.

Jumladan, 1591 yilda Lvov talabalari birodarligi tomonidan “Adelfotis” nomi bilan grek-slavyan tillari grammatikasi nashr qilindi.

Unda grek tilidagi so‘z turkumi cherkov-slavyan tiliga tarjima qilingan. Asar grek tilini o‘rganish uchun yozilgan.

“Adelfotis” u keyinchalik L.Zizaniy va M.Smotritskiylarning slavyan tili grammatikalariga ma’lum ta’sir ko‘rsatdi.

Lavrentiy Zizaniyning “Slavyan grammatikasi” 1596 yilda Vilnyus shahrida bosilib, unda cherkov-slavyan tilidagi sakkiz so‘z turkumi haqida gap boradi.

L.Zizaniy 1595 yilda “Slavyan tilida o‘qish va yozishni o‘rganish ilmi” bilan alifbe ham nashr qiladi. Bu alifbega alohida lug‘at ilova qilingan bo‘lib, unda cherkov-slavyan so‘zlari “oddiy rus dialekti”¹⁶ga tarjima qilinadi.

Nihoyat, 1619 yilda Vilnyus shahrida mashhur Meletiy Smotritskiy (1577-1633) ning “Slavyan grammatikasi, to‘g‘ri sintagma” asari maydonga keldi.

U 1648 yilda ba’zi bir o‘zgarishlar bilan Moskvada qayta nashr qilindi. M.Smotritskiyning grammatikasi butun slavyan xalqlari tillarida yozilgan grammatika asarlariga juda kuchli ta’sir ko‘rsatdi” [S.Usmonov, 1972. 33].

Qadimgi davr tilshunosligi bo‘yicha zaruriy bilimga ega bo‘lgan va undan o‘zining ilmiy faoliyatida foydalanishga harakat qilgan Meletiy Smotritskiy va uning bu asari haqida S.I.Radsig shunday deydi: “Meletiy Smotritskiy (1577-1633) - mashhur “Grammatika” asari muallifi, keyinchalik uning bu asari uch marta nashr etilgan bo‘lib, Lomonosov tomonidan o‘rganilgan. Bu asarda yozilishicha, yunoncha grammatik terminlarni tarjima qilish uchun, lotin tili grammatikasiga mos terminlarni topishimiz kerak” [S.I.Radsig, 1965: 62].

---

¹⁶ Оддий рус диалекти деганда Зизаний ўз она тили бўлган украин тилини кўзда тутган

Mixail Vasilevich Lomonosovning lingvistik qarashlari (1711-1765).

Slavyan mamlakatlarida tilshunoslik taraqqiyotiga Mixail Vasilevich Lomonosov (1711-1765) ham katta hissa qo‘shgan.

“M.V.Lomonosovning jonli rus tili (so‘zlashuv nutqi) asosida yaratilgan grammatikasi juda katta shuhratga ega bo‘ldi. Aniqrog‘i, ushbu asar rus tilshunosligi taraqqiyotida alohida muhim o‘rinni egalladi” [R.Rasulov, 2017: 62].

“M.V.Lomonosov aniq va tabiiy fanlar bilan bir qatorda filologiya bilan (xususan, tilshunoslik bilan ham) jiddiy shug‘ullandi va bir necha qimmatli asarlar yaratdi. Masalan, u “Ritorika” (1748), “Rus tili grammatikasi” (1755), “Diniy kitoblarning rus tilida ahamiyati” (1757) kabi asarlarida rus tilining qonun-qoidalarini bir necha marta ilmiy asosda yoritib bergan. U grammatika, she‘riyat, notiqlik (ritorika), stilistika masalalarini o‘rgandi, rus ilmiy terminologiyasiga asos soldi” [S.Usmonov, 1972: 36].

M.V.Lomonosov rus tilining ichki tuzilishini atroflicha o‘rgangan. Natijada rus tilining birinchi ilmiy-amaliy grammatikasini yaratgan.

M.V.Lomonosov grammatikaga katta e‘tibor berdi. U: “Grammatika bo‘lmasa, notiqlik ilmi to‘mtoq, falsafa asossiz, tarix yoqimsiz, huquqshunoslik shubhali”, – deb yozgan edi.

Grammatikani Lomonosov “Sof rus tilida qanday gapirish va yozish” ilmi degan bo‘lsa ham, uning “Rus tili grammatikasi” sof amaliy grammatikagina bo‘lmay, ilmiy grammatika ham edi” [S.Usmonov, 1972: 39].

M.V.Lomonosov tillarning o‘tmishi va tarixan qarindoshligi bilan ham shug‘ullangan. Natijada 1755 yilda chiqqan “Rus tili grammatikasi bo‘yicha materiallar” nomli asarida rus, latish,

grek, lotin va nemis tillarining tarixan qarindosh ekanligini bayon qilgan.

Shunday qilib, yangi asrlarda Yevropa tilshunosligi nazariy jihatdan ham amaliy jihatdan ham sezilarli darajada olgʻa siljidi, bu esa tilshunoslikning yangi taraqqiyot bosqichiga koʻtarilishiga zamin tayyorladi. Bu bosqich qiyosiy-tarixiy tilshunoslikdir.

22-§. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yaratilishi, davrlarga boʻlinishi va asoschilari. “Tilshunoslik chinakam fan sifatida faqat XIX asrning boshlarida shakllandi. Bunga uch xil tarixiy sharoit sabab boʻldi.

Birinchidan, fanga tarixiy yondashish paydo boʻldi. Til dalillari tarixiylik tamoyili asosida izohlana boshladi.

Ikkinchidan tilshunoslik faniga romantizm qarashlari taʼsir koʻrsatdi.

Uchinchidan, sanskrit tili bilan tanishish qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yaratilishiga ijobiy taʼsir koʻrsatdi” [S.Usmonov, 1972: 58].

Mahmud Koshgʻariy, Alisher Navoiy, Vilyam Djons, Fridrix Shlegel kabi olimlarning qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yaratilishidagi xizmatlari katta. Ular qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning paydo boʻlishi uchun “tamal toshlarini” qoʻyishdilar.

Fridrix Shlegelning lingvistik qarashlari (1772-1829).

Nemis olimi Fridrix Shlegel (1772-1829) erishilgan nazariy oʻrganish gʻoyasini ilmiy ravishda mustahkamladi. U 1808 yilda nashr qilingan “Hindlarning tili va donoligi haqida” nomli mashhur asarida birinchi boʻlib “qiyosiy grammatika” atamasini qoʻlladi. Shlegel bu asarida lotin, grek, german va fors tillarini sanskritga qiyoslash natijasida ularning leksik – grammatik jihatdan tarixan qarindosh ekanligini koʻrsatib berdi. Shlegel sanskritni turkiy tillarga ham

qiyoslagan. U o‘zi tekshirgan tillarni grammatik qurilishi jihatdan flektiv va qo‘shimcha oluvchi tillarga ajratdi. Bu bilan u jahon tillarining tipologik (morfologik) tasnifiga asos soldi.

Ko‘rinadiki, qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yaratilishida Shlegel asarining mazmun va mundarijasi yanada muhim ahamiyatga ega bo‘lgan.

Mutaxassislar qiyosiy-tarixiy tilshunoslik tarixini uning mazmun va mundarijasi asosida shartli ravishda to‘rt davrga bo‘ladilar:

1. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik yaratilgandan boshlab yosh grammatikachilar maktabi qarashlarining shakllanishigacha bo‘lgan davr (XIX asrning birinchi choragi – 1870 yil).

2. Yosh grammatikachilik qarashlarining hukmronlik davri (XIX asrning 70-90 yillari).

3. F. de Sossyurning “Umumiy tilshunoslik kursi” (1916) nomli asari maydonga kelgungacha va xett yozma yodgorliklari o‘qilgungacha bo‘lgan davr (XIX asr oxiri va XX asrning dastlabki ikki o‘n yilligi).

4. F. de Sossyur g‘oyalari tarqalgan vaqtdan bizgacha bo‘lgan davr.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yaratilishiga bitta muallifi noma’lum asar va 4 ta aniq mualliflarning asarlari asos bo‘lgan.

1811 yilda Rossiyada muallifi ko‘rsatilmagan holda “Sanskrit tilining rus tili bilan o‘xshashligi haqida” nomli asar nashr qilingan.

Unda slavyan, lotin, grek va german tillarining ichki tuzilishi qiyoslangan. Ular o‘rtasidagi o‘xshashliklar va farqlar ko‘rsatib berilgan.

Frans Boppning lingvistik qarashlari (1791-1867). 1816 yilda “Sanskritning tuslanish sistemasini, uni grek, lotin, fors va german tillarining tuslanish sistemasiga qiyoslash” nomli asarini nashr qildiradi. Bu bilan tilshunoslikka “Hind-Yevropa tillari”

tushunchasini va terminini olib kiradi. Muallif bu asarida faktlarni qiyoslash usuli bilan tillarning “ibtidoiy holati”ni tiklash mumkin va men tillarning “ibtidoiy-holati”ni tiklashga yaqinlashyapman, degan fikrni olg‘a suradi.

Frans Bopp 1833-1852 yillarda “Sanskrit, zend, arman, grek, lotin, litva, beski, slavyan, got va nemis tillarining qiyosiy grammatikasi” nomli uch tomlik asarini nashr qildirdi. Bu uning asosiy ilmiy ishi hisoblanadi. Unda muallif tillardagi flektiv shakllarning dastlabki manbalarini ochishga harakat qiladi. Ammo amalda qiyosiy tilshunoslikni yaratadi. U fleksiya tushunchasini faktlar tahlilida mustahkamlaydi. Tillarning grammatik qurilishini “organizm” deb ataydi. Bunda til elementlari o‘zaro bog‘liqdir degan g‘oya bor.

Xett yozma yodgorliklarini 1916 yilda chex olimi Bedrjix Grozniy o‘qigan. Shundan keyin Xett tilini o‘rganishga qiziqish ortadi. Natijada keyinchalik tilshunoslikda xettologiya sohasi shakllanadi.

Frans Bopp tillarning grammatik qurilishini qiyosiy-tarixiy metod asosida chuqur o‘rganish natijasida o‘zining tipologik tasnifini taklif qiladi.

Tilshunoslik tarixi mutaxassislarining qayd qilishlaricha, Frans Bopp agglyutinatsiya nazariyasining asoschisidir.

Rasmus Raskning lingvistik qarashlari (1787-1832).

Rasmus Rask ham qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yaratilishiga munosib hissa qo‘shgan. U tilshunoslik tarixini qunt bilan o‘rgangan, ayni vaqtda ijodiy, tanqidiy o‘rganishga harakat qilgan. Masalan, u 24 yoshida nashr qildirgan “Island tili bo‘yicha qo‘llanma” nomli birinchi asarida mantiqiy grammatikaning ayrim tamoyillarini asosli ravishda quyidagicha tanqid qilgan.

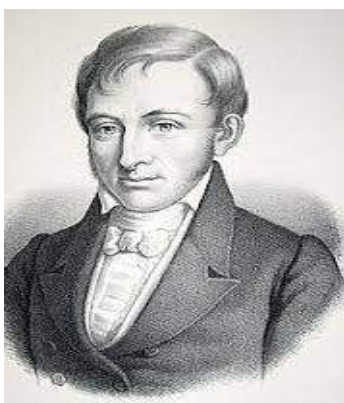
“Grammatikaning vazifasi soʻzlarni qanday yasash haqida koʻrsatma berish emas, balki soʻzlarning qanday yasalishini va oʻzgarishini tasvirlashdir” [N.A.Kondrashov, 1979: 42].

Rasmus Rask ilmiy jamoatchilikka asosli ravishda 1818 yilda nashr qilgan “Qadimgi shimol tili sohasida tadqiqot yoki island tilining kelib chiqishi” nomli asari bilan tanildi. Unda muallif german tillarining, slavyan tillarining, litva, lotin va grek tillarining tarixidan oʻzaro qardoshligini isbotlagan. Ayni vaqtda iskandinaviya tillarining boshqa Hind-Yevropa tillariga qardoshligi va iskandinaviya tillarining kelib chiqishi bilan ham qiziqqan.

Rasmus Rask grammatik va leksik qiyoslashlarga koʻproq eʼtibor bergan. Frans Boppdan farq qilib, oʻz oldiga katta muammolarni hal qilish vazifasini qoʻymagan. Hind – Yevropa tillarini boshqa til oilalari (masalan, kavkaz–yafetik tillari va Indoneziya tillari) bilan qorishtirmaydi. Oʻzi qiyoslayotgan tillarning dastlabki shakllarini tiklash bilan shugʻullanmagan. Rasmus Rask sanskritga murojaat qilmagan.

Xullas, R.Rask tilshunoslik tarixida qiyosiy-tarixiy metodning va germanistika fanining asoschilaridan biri sifatida qoldi.

Yakob Grimmning lingvistik qarashlari (1785-1863).

Yakob Grimm ham 4 tomlik nemis tili grammatikasi bilan qiyosiy-tarixiy tilshunoslikka munosib hissa qoʻshdi. Muallif nemis tilini barcha german tillariga qiyoslash yoʻli bilan nemis tilining tarixiy grammatikasini yaratdi. Bunda muallif tahlilni qoʻlyozmalardagi til faktlaridan boshladi. Tilni tabiiy organizmga, moslashtiradi, oʻxshatadi.

Yakob Grimm “Nemis tili tarixi” (1848) asari bilan ham mashhurdir.

Yakob Grimm german tillarining grammatik shakllarini tarixiy taraqqiyot jarayoni nuqtai nazaridan yoritib berdi. U

fanda birinchi bo‘lib tovushlarning o‘zgarishi ma’lum qonuniyat asosida yuz berishini isbotlashga harakat qildi va shunga binoan til taraqqiyotini asosan nutq tovushlari o‘zgarishida ko‘rdi.

Yakob Grimm til bilan xalq, til tarixi bilan xalq tarixi o‘rtasidagi bog‘lanishni to‘g‘ri tushungan. U “Nemis tili tarixi” asarida shunday deydi: “Xalqlar haqida suyaklar, qurollar va mozorlarga qaraganda jonliroq bo‘lgan guvoh bor.” Bu ularning tilidir. Til – inson ruhining nafasidir.

Yakob Grimm jamiyat tarixini o‘rganishda tilning, eng muhim vosita ekanligini aytadi va tilni u yoki bu xalq madaniy – tarixiy rivojining asosiy vositasi deb qaraydi. Shu sabab ham “Bizning tilimiz bizning tariximizdir” degan g‘oyani ilgari suradi.

Yakob Grimm tilning paydo bo‘lishi bilan ham qiziqqan va 1931 yilda “Tilning paydo bo‘lishi haqida” nomli asarini nashr qildirgan. Unda muallif yangi tillarning qadimgi tillardan yomon emasligini ta’kidlaydi, ammo undov nazariyasini quvvatlaydi.

Uning ayrim qarashlari va tamoyillari hatto, hozirgacha ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

A.X.Vostokovning lingvistik qarashlari (1781-1864).

A.X.Vostokov qiyosiy-tarixiy metod asoschilari qatoriga slavyan tillari materiallari bo‘yicha mansubdir. U tilshunoslik tarixida quyidagi kabi asarlari bilan mashhurdir:

- 1.“Slavyan tili haqida mulohazalar” (1820).
- 2.“Rus tili grammatikasi” (1931).
- 3.“Rumyansev muzeyidagi rus va slavyan qo‘lyozmalarining tasviri” (1343).
- 4.“Ostromirovo Evangeliyasi”(1843).
- 5.“Buyukrus viloyati tili lug‘ati bo‘yicha tajriba” (1852).
- 6.Ikki tomlik “Cherkov-slavyan tili lug‘ati” (1858-1861).

A.X.Vostokovning “Slavyan tili haqida mulohazalar” nomli asari slavyan tillarining tarixiy fonetikasi bo‘yicha birinchi ilmiy ish hisoblanadi. Unga muallif qadimgi slavyan tilida alohida

burun unlisi bo‘lganligini isbotlab bergan. Eski rus tilining eski slavyan, polyak, serb tillariga tarixan bo‘lgan munosabatini yoritgan hamda slavyan va rus tillarining taraqqiyot davrlarini belgilagan: qadimgi davr (IX-XIV), o‘rta davr (XV-XVI) va yangi davr.

A.X.Vostokov rus tilining grammatik qurilishi sohasida ham chuqur kuzatishlar olib borgan. Natijada nemis tilshunosi Karl Bekker qarashlari asosida rus tilining to‘rtta gap bo‘lagi haqida birinchi bo‘lib ma‘lumot bergan: sub‘ekt, predikat, ob‘ekt, atribut.

Nazariyotchi olim, professor R.Rasulov qiyosiy-tarixiy tilshunoslik ahamiyati haqida quyidagi juda to‘g‘ri xulosaga qat‘iy to‘xtaladi: “Demak, tillarni qiyosiy nuqtai nazardan tadqiq qilish, ularga tarixiylik nuqtai nazardan yondashish kabilar qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning maydonga kelishiga, tilshunoslikning alohida, mustaqil fan sifatida qat‘iy tan olinishiga zamin yaratdi [R.Rasulov, 2017: 72]. A.Rahimov bu holatni quyidagicha talqin qiladi: “Til hodisalarining qiyosiy-tarixiy tahlili, bir tomondan, tillarning geneologik tavsifi uchun, ikkinchi tomondan esa, chog‘ishtirma (ya‘ni kontrastiv) va tipologik usullarning rivoji uchun zamin yaratdi. Buning natijasida esa turli davrlarda va hududlarda muayyan bir tilni o‘rganish asosida yuzaga kelgan lingvistik qarashlarni boshqa tillarga tadbiq etgan holda ilmiy-nazariy jihatdan takomillashtirish imkoni tug‘ildi [A.Rahimov, 2015: 20].

Haqiqatdan ham, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik butun dunyodagi tillarning geneologik tasnifini yaratish imkonini berdi.

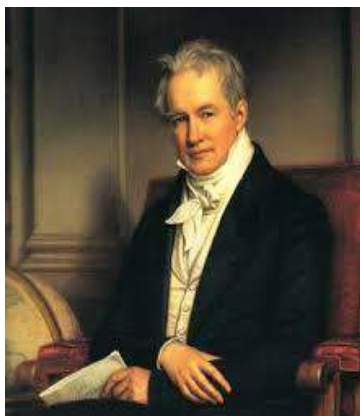
A.Vostokov o‘z tadqiqotlari bilan slavyan tillariga tarixiylik nuqtai nazardan qarashni boshlab bergan. U tarixiy prinsipga amal qilgan holda eski slavyan tilidagi burun unlilarini aniqlaydi, ayrim harflarning talaffuzini belgilaydi, so‘z turkumlarining (masalan, sifat, ravishdoshlarning) paydo bo‘lish vaqti bilan bog‘liq ayrim fikrlarni bayon qiladi [R.Rasulov, 2017: 72].

A.Vostokovning lingvistik qarashlari va tamoyillari hozirgacha ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

23-§. Umumiy tilshunoslikning yaratilishi va Vilgelm fon Gumboldtning lingvistik qarashlari.

Tilga doir qadimgi falsafiy qarashlarni, F.Bekon (1561-1626), R.Dekard (1596-1650), D.Lokk (1637-1704), G.Leybnits (1646-1716), Jan-Jak Russo (1712-1778), I.Gerder (1744-1803) kabi faylasuflarning va qiyosiy-tarixiy tilshunoslik asoschilarining nazariy qarashlarini ijodiy o‘rganish natijasida falsafiy-lingvistik qarashlar nisbatan izchil bayon qilina boshlandi. Bu esa o‘z navbatida XIX asrning ikkinchi yarmida umumiy tilshunoslikning yaratilishiga sabab bo‘ldi.

Vilgelm fon Gumboldtning lingvistik qarashlari (1767-

1835). Ko‘pchilik olimlarning e‘tirofiga ko‘ra, umumiy tilshunoslikning asoschisi nemis olimi Vilgelm fon Gumboldt hisoblanadi.

V.Gumboldt bask, malay-polinez tillari va Amerika hindularining tillari bo‘yicha boy bilimga ega bo‘lgan. Bu unga bilim doirasini favqulodda kengaytirishga, o‘z kuzatishlaridan ko‘pincha asosli va aniq xulosalar chiqarishga imkon beradi. Uning falsafiy-lingvistik qarashlari zamondoshlariga va o‘zidan keyingi tilshunoslarga juda katta ta‘sir ko‘rsatadi.

“Masalan, Bopp uni hurmat bilan tilga oladi, G.Shteyntal, G.Kursius, A.Bleyxer, K.Fossler, A.A.Potebyan, hatto mustaqil tilshunos hisoblangan I.A.Boduen de Kurteneday olim ham o‘zlarini Gumboldtning shogirdi degan edilar” [S.Usmonov, 1972: 62].

V.Gumboldt o‘zining tadqiqot dasturini bayon qiladi va qiyosiy metodning asosiy qoidalarini belgilab beradi.

V.Gumboldtning ayrim falsafiy-lingvistik qarashlari:

1. Hegel “Ruh falsafasi” (1817) asarida til haqida alohida fan yaratish kerak, degan fikrni nazariy jihatdan asoslab bergan bo‘lsa, V. Gumboldt esa 1820 yilgi ma’ruzasida til haqida mustaqil fan yaratish zarurligi g‘oyasini asoslab bergan.

2. Til hodisalarining o‘zaro uzviy “zanjirdek” bog‘liq ekanligini asoslab bergan. “Tilda, – deydi V. Gumboldt, – hech qanday ayrim hodisa yo‘q. Tilning har bir alohida-alohida unsuri (elementi) o‘zini bir butunning tarkibiy qismi sifatida namoyon qiladi”. Bu til sistemasi va strukturalari haqidagi bugungi qarqshlarga ishora edi.

3. Tilning tovush tomoniga yuqori baho beradi: “Tilning tovushlari ifoda vositasidir, til uni tafakkur uchun yaratgan”.

4. Til bilan tafakkurning o‘zaro uzviy bog‘liq ekanligini ta’kidlaydi.

5. Til faqat jamiyatdagina mavjud va u faqat jamiyatdagina uzliksiz rivojlanib turuvchi faoliyat ekanligini bayon qiladi.

6. Til bilan nutqni farqlaydi, tilning umumxalq xususiyatiga ega ekanligini ta’kidlaydi.

7. Fridrix Shlegel kabi flektiv tillarni agglyutinativ tillardan yuqori qo‘yadi. Ammo bu to‘g‘ri emas.

V. Gumboldtning lingvistik antinomialari

Til bir butun holda o‘zaro qarama-qarshi birliklar munosabatidan tashkil topadi. Bu esa o‘z navbatida tildagi antinomialarni taqozo etadi.

1. Til va tafakkur antinomialari.

Tilsiz tafakkur, tafakkursiz til bo‘lmaydi. Har ikkalasi bir-birining taraqqiyoti uchun xizmat qiladi. Inson faoliyatida til va tafakkur bir-biridan ajralgan holda yashamaydi.

2. Tilning faoliyat va oldingi avlod faoliyatining mahsuli ekani antinomialari.

Til bir tomondan, bir kishi tomonidan nutq jarayonida yaratilgan narsa, ya’ni nutq jarayonida yaratilayotgan mahsulot

sanaladi. Ikkinchi tomondan, til bu oldingi avlod faoliyati natijasi, jamiyatning mahsuli va merosidir.

3. Til va nutq antinomiyasi.

V.Gumboldt til va nutqning boshqa, boshqa narsa ekanligi haqidagi g'oyani olg'a tashlaydi. Til – nutq antinomiyasi tilning faoliyati mahsuli antinomiyasi bilan uzviy aloqadordir.

4. Nutq va tushunish antinomiyasi.

Nutq va tushunish bu til faoliyatining turli shakllari, nutqiy qobiliyatning ikki tomoni sanaladi. So'z faqat bir kishi nutqidagina aniq ma'nosiga ega bo'ladi. Jonli nutqda hech kim bir so'zni aniq bir ma'noda tushunmaydi.

5. Tilda ob'ektivlik va sub'ektivlik antinomiyasi.

Bir tomondan, yakka shaxs tilni oldingi avloddan tayyor holda qabul qiladi, ikkinchi tomondan, nutq jarayonida uni qayta yaratadi.

6. Tilda ijtimoiylik va individuallik antinomiyasi.

Tilni butun bir xalq yaratadi. Ammo yakka har bir kishining tafakkurida yashaydi. Alohida shaxslar nutqida voqelanadi. Shu sabab ham, tilda ijtimoiylik va individuallik antinomiyasi mavjuddir.

7. Tilda zaruriylik va erkinlik antinomiyasi.

Til avloddan avlodga beriladi. Ayni paytda har bir shaxs va avlod uzluksiz individualdir. Ijtimoiy tildan foydalanish paytida har bir shaxs tilga ta'sir qiladi va unga yangi elementlar olib kiradi. Bu esa tilda zaruriylik va erkinlik antinomiyasini taqoza qiladi.

8. Belgining erkinligi va til elementlarining motivlangani antinomiyasi.

V.Gumboldt so'z sezgi a'zolarimizga ta'sir qiluvchi narsaning ekvivalenti emas deydi. Shu sabab ham bir narsani har xil tilda har xil so'z bilan nomlaymiz. Bu esa so'zning erkinlik belgisini ta'minlaydi. Til elementlari tilning ichki qonuniyatlariga, strukturasi moslashadi. Bu esa tilda belgining

erkinligi va til elementining motivlanganlik antinomiya­si­ning mavjudligini koʻrsatadi.

9. Tilda umumiylik va alohidalik antinomiya­si. Yoki boshqacha qilib aytsak, til ham nutq ham individual, ham ijtimoiydir.

Til bir vaqtning oʻzida alohida shaxsga hamda butun bir jamiyatga mansub boʻladi. Til har bir shaxsning ongida yashaydi, taraqqiy etadi. Shu bilan birga til alohida bir shaxsga emas, butun bir jamiyatga taalluqlidir.

V. Gumboldtning ayrim asarlari:

1. Tillar taraqqiyotining turli davrlarida ularni qiyosiy oʻrganish haqida. Bu uning 1820 yilda Berlin akademiyasida qilgan maʼruzasi.

2. Grammatik shakllarning paydo boʻlishi va ularning gʻoyalari taraqqiyotiga taʼsiri, 1822.

3. Harf yozuvi va uning til qurilishi bilan aloqasi haqida, 1824.

4. Juftlik son haqida, 1827.

5. Yozuvning til bilan bogʻliqligi haqida, 1836.

6. Yava orolidagi kavi tili haqida. 1836-1840 yillarda nashr qilingan uch jildlik bu asarning kirish qismi “Inson tili tuzilishining har xilligi va uning inson naslining maʼnaviy taraqqiyotiga taʼsiri” deb ataladi. Bu qism juda muhim nazariy ahamiyatga ega.

V. Gumboldtning til haqidagi falsafiy-lingvistik qarashlari xuddi shu asarda keng yoritilgan.

V. Gumboldtning yaratgan til nazariyasi haqidagi taʼlimotlari, gʻoyalari nazariy tilshunoslikning rivojlanishida yangi-yangi qarashlarni ochishda turtki boʻldi. Til va tilga yondash hodisalarning, til bilan bevosita aloqador, bogʻliq jarayonlarning oʻzaro dialektik munosabatda ekanligi maʼlum boʻldi.

Xullas, F. Bopp, R. Rask, Ya. Grimm, A. Vostokovlar qiyosiy-tarixiy tilshunoslik va bu tilshunoslikning ilmiy-tadqiqot usuli boʻlgan qiyosiy-tarixiy metodga asos solgan boʻlsalar,

V.Gumboldt umumiy nazariy tilshunoslik faniga, uning mustaqilligiga, til falsafasiga asos soldi [R.Rasulov, 2017: 82].

Uning qarashlari va tamoyillari hatto, hozirgacha ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

24-§. Tilshunoslik oqimlari va maktablari.

1.Tilshunoslikda naturalizm oqimi. Avgust Shleyxerning lingvistik qarashlari (1821-1868). XIX asrda tilshunoslikning

mustaqil fan darajasiga ko‘tarilishi munosabati bilan maydonga kelgan naturalizm oqimining asosiy g‘oyasi tilga o‘simlik va hayvonot dunyosiga xos bo‘lgan xususiyatlarni tashuvchi biologik hodisa sifatida qarashdir. Bu oqimning mashhur namoyandasi nemis olimi Avgust Shleyxer hisoblanadi. U tilshunoslikni nemis, slavyan, boltiq tillari bo‘yicha yozgan asarlari, nazariy tadqiqotlari bilan boyitdi. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning 40 yil davomida erishgan yutuqlariga yakun yasadi.

Avgust Shleyxer asarlarini mazmun va mundarijasiga ko‘ra uch guruhga bo‘lish mumkin:

1. Hind-Yevropa tillarining qiyosiy-tarixiy grammatikalari:

- a) Cherkov-slavyan tili morfologiyasi, 1852.
- b) Litva tilini o‘rganish bo‘yicha qo‘llanma, 1855-1857.
- v) Hind-Yevropa tillari qiyosiy-tarixiy grammatikasining kompendiumi (asosiy qoidalari), 1861-1862. Bu qiyosiy-tarixiy tilshunoslik taraqqiyotining birinchi davriga yakun yasovchi asar hisoblanadi.

2. Avgust Shleyxer asarlarida til nazariyasining umumiy masalalarini yorituvchi kirish qismlar:

- a) “Qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar” nomli asarning har ikki kitobidagi kirish qismlar. 1-kitobi “Tillarning qiyosiy-tarixiga doir” (1843).

- b) Nemis tili, 1859.

3. Avgust Shleyxerning naturalistik qarashlarini ancha keng aks ettiruvchi asarlar:

v) Insonning tabiiy tarixi uchun tilning ahamiyati, 1865.

Avgust Shleyxer “Nemis tili” asarida fonetik qonunlar, analogiya tilning o‘ziga xos sistema sifatidagi xususiyati kabi muhim masalalar yoritilgan. Ammo, mutaxassilarning qayd qilishicha uning “Hind-german tillari qiyosiy grammatikasining asosiy qoidalari” nomli asari katta ta’sir ko‘rsatgan.

Charliz Darvinning evolyutsion ta’limoti Avgust Shleyxerning naturalistik tamoyillarini yanada kuchaytirib yuboradi. “Darvinning isbotlari va qarashlari, – deydi u, – menga alohida kuch bilan ta’sir qildi”.

Avgust Shleyxerning Naturalizm “Darvin nazariyasi va til haqidagi fan”(1863), “Insonning tabiiy-tarixi uchun tilning ahamiyati”(1865) asarlarida to‘liq va aniq bayon qilingan. Avgust Shleyxer tilni jonli organizm sifatida talqin qiladi, holbuki organizmda tilga xos belgilar yo‘q.

A.Nurmonov va B.Yo‘ldoshevlar “Tilshunoslik va tabiiy fanlar” kitobida shunday yozadi: Tilga naturalistik yondashuv kontsepsiyasi Germaniyaning Ien universiteti professori Avgust Shleyxerning (1821-1868) “Til haqidagi fanga Darvin nazariyasining tadbiqui” (1863) va “Insonning tabiiy tarixi uchun turlarining ahamiyati” (1865) asarlarida yorqin ifodasini topgan. A.Shleyxer tilni “tovushlar yordamida ifodalangan tafakkur”, “tafakkur jarayonida tovushlar orqali ifodalangan fikr” deb tushunadi. Uning fikricha, til alohida shaxsga bog‘liq emas. Tilda inson irodasiga bo‘ysunmaydigan ma’lum qonunlar mavjud. Xuddi shunday qonunlar tabiiy fanlardagina kuzatiladi. Tilshunoslik ob’ekti lingvistga bevosita beriladi. U tadqiqotchi sub’ektivizmdan xolidir. Ana shunday fikrga tayangan holda, Shleyxer tilshunoslik inson tabiiy tarixining bir qismini tashkil etadi, degan xulosaga keladi va uni tabiiy fanlar sistemasiga kiritadi [A.Nurmonov, B.Yo‘ldoshev, 2001: 100-101].

Avgust Shleyxerda naturalizmdan tashqari, boshqa kamchiliklar ham bo‘lgan. Masalan, u “Tarix falsafasi” (1840) nomli asarida Gegelga ergashib til hayotini ikki davrga bo‘lgan: 1. Tillarning rivojlanish davri. 2. Tarixiy davr. Uning bu soxta farazi Yakob Grimm va A.A.Potebnyalar tomonidan asossiz ravishda tanqid qilingandir.

Avgust Shleyxer tillarning paydo bo‘lishi muammosi bilan shug‘ullanib, “Bobotil” nazariyasini olg‘a suradi va uni “shajara daraxti” ko‘rinishini tasvirlaydi. U barcha tillarning “Bobotil”dan, ya’ni Hind-Yevropa tillaridan kelib chiqqanligi haqidagi nazariyasiga qattiq ishonadi. Shuning uchun o‘zi “tiklagan” “Bobotil”da “Qo‘y va otlar” (1868) nomli masal ham yozadi.

Avgust Shleyxer tillarning ichki tuzilishini qiyosiy-tarixiy metod asosida o‘rganar ekan, tillarni quyidagicha tipologik tasnif qiladi:

1. Ajratuvchi tillar (xitoy, annam, siam va birma tillari).
2. Biriktiruvchi tillar, hozir “agglyutinativ tillar” deyiladi.
3. Flektiv tillar.

Avgust Shleyxer ajratuvchi tillarni tillarning eng arxaik ko‘rinish biriktiruvchi tillarni o‘tkinchi davr tillari, sintetik qurilishga ega bo‘lgan flektiv tillarni esa taraqqiyotning eng yuqori bosqichida turuvchi tillar deb hisoblaydi.

Avgust Shleyxer tilning tovush tomoniga, til bilan tafakkurning o‘zaro uzviy bog‘liq ekanligiga alohida e’tibor bergan.

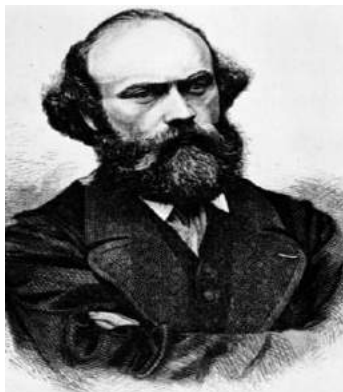
Umuman olganda, Avgust Shleyxer, uning qarashlarida anchagina kamchiliklar bo‘lishiga qaramasdan, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan. Xulosa qilib aytganda, naturalizm oqimi tilshunoslik taraqqiyotiga quyidagidek ikkita muhim hissa qo‘shgan:

1. Tilshunoslikda tilga tabiiy-materialistik qarash paydo bo‘ldi.

2. Tilni uning qismlari, unsurlari o‘zaro uzviy bog‘langan va til o‘ziga xos ichki tuzulishiga ega bo‘lgan sistemadir deb tushunishning mustahkamlanishiga yordam berdi.

Uning ayrim qarashlari va tamoyillari hatto, hozirgacha ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

2. Tilshunoslikda psixologizm oqimi. Geyman Shteyntal (1823-1899). Bu oqim XIX asrning o‘rtalarida shakllangan bo‘lib, uning nazariy asoslarini V. Gumboldt yaratgan.

Uning birinchi mashhur namoyondasi V. Gumboldtning bevosita vorisi Geyman Shteyntal hisoblanadi.

Psixologizm mohiyatiga ko‘ra ikki xildir:

1. Individual psixologizm, bu o‘ziga Shteyntal, German Paul kabi tilshunoslarni birlashtiradi.

2. Jamoaviy psixologizm. Bu esa o‘ziga Vundt, Sossyur, Vandries tilshunosligini birlashtiradi.

Psixologizm ta’siri boshqa oqimlarga va maktablarga mansub bo‘lgan ko‘pgina tilshunoslarda ham ko‘zga tashlanadi.

Psixologizm, jumladan, Shteyntal til taraqqiyotini, unda yuz beradigan o‘zgarishlarni va umuman tilning mohiyatini yakka shaxsning yoki ayrim shaxslarning tafakkuriga, ruhiyatiga bog‘laydi. Tilni sof ruhiy hodisa sifatida talqin qiladi. Tilning mohiyati ijtimoiy taraqqiyoti qonunlarga bog‘liq emas degan munozarali fikrni aytgan.

Shteyntal til nazariyotchisi va lingvistik qarashlarni sistemaga soluvchi sifatida maydonga chiqadi. U Avgust Shleyxerning biologik naturalizmini va logik grammatikani tanqid qiladi. Til bilan nutqni bir-biridan farqlaydi.

Shteyntal o‘z qarashlarini quyidagi kabi asarlarida bayon qilgan:

1. Grammatika, mantiq va psixologiya, ularning tamoyillari va o‘zaro munosabatlari, 1855.

2.Psixologiya va tilshunoslikka kirish, 1881.

3.Tilning paydo bo'lishi, 1851.

Psixologizmning ikkinchi yirik namoyandasi rus tilshunosi A.A.Potebnya (1835-1891) hisoblanadi. U tilni tafakkurdan ajratmadi. Ammo, u yakka shaxsning ongini nazarda tutdi. Yakka shaxs nutqida so'zning har gal, har xil ma'no kasb etishini ko'rsatdi.

Potebnya til hodisalarining o'zaro bog'liq ekanligiga ishora qildi. Shuning uchun ularni o'zaro bog'liq holda tekshirish lozimligini uqtirdi.

Potebnya tilni to'xtovsiz ravishda o'zgarib turuvchi hodisa sifatida, dinamik kategoriya sifatida talqin qilgan. So'zning har gal qo'llanishida ma'nosi o'zgarib turishi haqidagi fikri gapga ta'rif berishni rad qilish, tilning ana shu talqiniga asoslangan. A.A.Potebnya til bilan nutqni farqlagan.

A.A.Potebnya o'zining lingvistik qarashlarini quyidagi asarlarida bayon qilgan:

1.Fikr va til, 1862.

2.Rus tili grammatikasi bo'yicha lavhalar. To'rt jildlik bu asarning birinchi va ikkinchi jildlari 1874 yilda, uchinchi jildi 1899 yilda, to'rtinchi jildi 1941 yilda nashr qilingan.

Shunday qilib, psixologizm oqimi tilshunoslik taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Natijada psixolingvistika sohasi shakllangan.

3.“Yosh grammatikachilar” maktabi. Bu maktab XIX asrning oxirida Leypsig universitetida shakllanadi. A.Leskin (1840-1916) K.Brugman (1849-1919), G.Ostgof (1842-1907), G.Paul (1846-1921), B.Delbryuk (1842-1922) kabi nemis tilshunoslari “Yosh grammatikachilar” maktabining yirik vakillaridir.

Yosh grammatikachilik qarashlari jahon tilshunosligida keng tarqalgan. Ularni Fransiyada M.Breal, Shveysariyada F.de Sossyur, Rossiyada F.F.Fortunatov va I.A.Boduen de Kurtene kabi bir necha tilshunoslarning asarlarida ko'rish mumkin. Yosh

grammatikachilik tarixiy fonetikalarda va muayyan tillarning grammatikalarida yaqqol namoyon bo‘ladi.

K.Brugman va G.Ostofning “Morfologik tadqiqotlar” nomli to‘plamga yozgan “So‘z boshi” yosh grammatikachilarning manifesti vazifasini bajaradi (1878).

B.Delbyurning “Hind-Yevropa tillarini o‘rganishga kirish” (1880). G.Paulning “Til tarixi prinsiplari” (1880, ruscha tarjimasi 1960), K.Brugman va B.Delbryurning “Hind-Yevropa tillari qiyosiy grammatikasining asoslari” (1886-1900), A.Leskining “Qadimgi bolgar (cherkov-slavyan) tilining grammatikasi” (1909-1915) Yosh grammatikachilarning asosiy asarlari hisoblanadi. Bulardan G.Paulning “Til tarixi prinsiplari”, “Yosh grammatikachilarning ensiklopediyasi”dir.

Yosh grammatikachilar tilni individual psixofiziologik faoliyat sifatida tushuntiradilar. Shuning uchun ular tildagi barcha o‘zgarishlarni ham yakka shaxsning “odatdagi nutq faoliyati” misolida ko‘radilar.

Yosh grammatikachilar tilda ikki xil faoliyat borligini ko‘rsatadilar:

a) tilning individual psixologik faoliyati;

b) tilning fiziologik faoliyati, fonetik faoliyati o‘zgarishlarda ko‘rinadi.

Shuning uchun ular, F.M.Berezinning ko‘rsatishicha, tilshunoslikni psixologiya, fiziologiya, logika va sotsiologiya kogniomerattidan, ya’ni quramasidan iborat deb bilganlar [F.M.Berezin, 1984: 263].

Shuning uchun ular nashr qildirgan tarixiy grammatikalar ham asosan mazmunan tarixiy fonetikadan iborat bo‘lgan.

Yosh grammatikachilar til sistemasiga yetarli e’tibor bermas edilar.

Hatto ular tildagi ayrim hodisalarni boshqa hodisalardan ajratgan holda tekshirishni tavsiya qilar edilar. Til elementlariga bo‘lgan bunday munosabat yosh grammatikachilar ta’limotida “atomizm” deyildi [A.Turobov, 2010: 93]. Bu haqda

X.Xayrullaev quyidagilarni yozadi: “Unga ko‘ra, til hodisalarining atroflicha va chuqur tavsifiga ega bo‘lish uchun tildagi muayyan hodisani boshqa hodisalardan alohida ajratgan holda o‘rganish nazarda tutiladi” [X.Xayrullayev, 2007: 20].

Atomizm atom o‘zagidan olingan bo‘lib tildagi bir hodisani boshqa hodisalarga qo‘shmasdan ajratib o‘rganish demakdir.

Nazorat uchun savollar:

1. Yangi asrlarda Hind-Yevropa oilasiga kirmaydigan tillarni ham o‘rganishga qiziqishning ortish sabablari va yaratilgan asarlar?
2. Hind-Yevropa tillari bo‘yicha qanday asarlar yaratilgan?
3. Tillarni qiyosiy-tarixiy jihatdan o‘rganishning boshlanishi va erishilgan yutuqlar nimalardan iborat?
4. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yaratilishiga sabab bo‘lgan tarixiy sharoitlar?
5. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yaratilishiga F.Shlegel qanday ta’sir ko‘rsatgan?
6. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning asoschilari va ularning qarashlari?
7. Umumiy tilshunoslikni yaratilishi va V.Fon Gumboldt qarashlari?
8. Avgust Shleyxer va uning qarashlari?
9. Shteyntal, Potebnya va ularning qarashlari?
10. “Yosh grammatikachilar” maktabi, uning yirik namoyondalari va ularning qarashlari?

Tayanch so‘z va atamalar: *sun’iy xalqaro tillar, mantiqiy universal grammatikalar, filologiya, semasiologiya, formal logika, predikat, formal mantiq, ratsional grammatika, falsafiy grammatika, to‘g‘ri sintagma, sanskrit, fleksiya, til elementlari, xettologiya, tipologik tasnif, agglyutinatsiya, biologik*

naturalizm, logik grammatika, tilning mohiyati, psixologizm, sintetik qurilish, flektiv tillar, ajratuvchi tillar, biriktiruvchi tillar.

Adabiyotlar

1. Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: O‘qituvchi, 1972 yil, 208 b.
2. Nurmonov A. Tanlangan asarlar, 2-jild. Lingvistik ta’limotlar tarixi. –Andijon, 2012 yil, 232 b.
3. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: Fan va texnologiya, 2017 yil, 312b.
4. Xayrullayev X. Umumiy tilshunoslik. –Samarqand, 2007. 52.
5. Rahimov A. Umumiy tilshunoslik kursi. –Samarqand, 2015. 123.
6. Nurmonov A. Yo‘ldoshev B. Tilshunoslik va tabiiy fanlar.– Toshkent: Sharq , 2001 yil, 160 b.
7. Березин Ф.М. История лингвистических учений. –М. 1984.-319 с.
8. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. – М.:Просвещение,1979.-224 с.
9. Радциг С.И. Введение в классическую филологию. – Москва, 1965. 527 с.
10. Лингвистический энциклопедический словарь/ гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. –М. : Большая рос. Энцикл., 2002. – 709 с.
11. Туробов А. Атомар предикат ҳақида баъзи қайдлар / Систем-структур тилшунослик муаммолари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. СамДЧТИ нашри, 2010 йил, 93-95 б.

STRUKTURALIZM, SOTSIOLOGIZM OQIMLARI VA ROSSIYA TILSHUNOSLIK MAKTABLARI

25-§. Tilshunoslikda sotsiologizm oqimi. F.de

Sossyurning lingvistik qarashlari (1857-1913). Ma'lumki "Yosh grammatikachilar" psixologizm ta'sirida tilni yakka shaxsning tasavvurlari tizimi sifatida talqin qilar edilar. XIX asrning oxiri, XX asrning boshlarida unga zid ravishda tilning fikriy aloqa vositasidan iborat ijtimoiy vazifasini, ijtimoiy mohiyatini ta'kidlashga intilish

kuchayadi. Bu intilish Dyurkgeym va Levi-Byurning g'oyalarida o'zining falsafiy tayanchiga ega bo'ladi. Natijada F.de Sossyur (1857-1913) va uning shogirdi Antuan Meye (1866-1936) tomonidan sotsiologizm oqimiga asos solinadi. Ular buni "ijtimoiy tilshunoslik" deb ataydilar.

Bu oqim o'ziga fransuz tilshunoslari Jozef Vandries (1875-1960), Sharl Balli (1865-1947), Albert Sheshe (1870-1956), norvegiyalik Alf Sommerfeldt, Emil Benvenist (1902-1977) kabi mashhur olimlarni birlashtiradi.

Sotsiologizm oqimining asosiy qoidalari, F.de Sossyurning "Umumiy tilshunoslik kursi" nomli asarida¹⁷ bayon qilinadi va muallif shu asari bilan jahon tilshunosligida mashhur bo'ladi.

"Umumiy tilshunoslik kursi" Sharl Balli va Albert Sheshelarning ustozdan tinglagan va yozib olgan ma'ruzalarining 1916 yilda nashr qildirgan to'plamidir. Bu asar birinchi marta ruscha tarjimada 1933 yilda nashr qilingan va F.de Sossyurning 1990 yilda rus tilida chiqqan "Tilshunoslikka doir asarlar" to'plamiga¹⁸ kiritilgan.

¹⁷ Қаранг: Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики / Пер. с французского А.М.Сухотина, под редакцией и с примечаниями Р.И.Шор.-М.: Едиториал УРСС, 2004.- 256 с

¹⁸ Қаранг: Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике / Пер. с фр. Б.П.Нарумова. М.: Прогресс, 1990. С. 44.

Ferdinand de Sossyurning ayrim qarashlari:

1. Tilshunoslik faninig obykti tildir. Til ko‘p qirralidir: vazifasiga ko‘ra til fikriy aloqa vositasidir. Demak, til ijtimoiy hodisadir; ichki tuzilishiga ko‘ra til belgi tizimidir.

2.F.de Sossyur tashqi va ichki tilshunoslikni farqlaydi, ularni bir-biriga qarshi qo‘yadi. Ular o‘zaro aloqador emas degan munozarali fikrni aytadi. Tashqi va ichki tilshunoslik farqli, ularni bir-biriga qarshi qo‘yish to‘g‘ri, ammo ular o‘zaro aloqador.

3.F.de Sossyur tilda uch nuqtai nazarni farqlaydi: a) Til – nutq, b) til shakllar sistemasi sifatida ma’no tashiydi. Til belgisi ifoda va ma’no tomoniga egadir, v) individual nutqiy akt – aytilgan hodisa, aytilish, aytilgan gap.

4. F.de Sossyur tilda sinxroniya (hozirgi) va diaxroniya (tarixiy) aspektni farqlaydi.

5.F.de Sossyur til bilan nutqni farqlar ekan, shu bilan bog‘liq holda fonemani til hodisasi, tovushni esa nutq hodisasi sifatida talqin qiladi.

6.F.de Sossyur til (nutq) birliklari orasidagi munosabatlarning ikki qarama-qarshilikdan iborat ekanligini ko‘rsatadi. Bular paradigmatic va sintagmatic munosabatlardir. Paradigmatic munosabatda til birliklari bir paradigmaga virtual chiziq bo‘yicha joylashadi. Paradigmatic munosabat til birliklarining nutqqa ko‘chirilgungacha bo‘lgan holatidir.

Sintagmatic munosabatda til birliklari, gorizontal chiziq bo‘yicha joylashib, so‘zlar bir - biri bilan semantik - grammatik munosabatga kirishib, so‘z birikmasi yoki gapni hosil qiladi.

7.F.de Sossyur til haqidagi fanni semiotika yoki semiologiya deb atashni tavsiya qiladi. Chunki, uningcha, til sof belgilar tizimi, yoki semiotik tizimdir.

Xulosa qilib aytganda, F.de Sossyur jahon tilshunosligi taraqqiyotiga salmoqli hissa qo‘shgan. Uning tilshunoslik merosi zo‘r qiziqish bilan o‘rganilmoqda va u hozir ham

umumiy tilshunoslik taraqqiyotiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

F.de Sossyur tomonidan asoslangan sistem-struktur tilshunoslik o'tgan yillar mobaynida o'nlab yangi-yangi lingvistik oqim va maktablarning vujudga kelishiga sabab bo'ldi [A.Rahimov, 2015: 30].

Tilshunoslikda sotsiologizm oqimi F.de Sossyurdan keyin mustahkamlandi, tilshunoslikning sotsiolingvistika sohasi shakllandi. Shu sohaga doir turli ilmiy asarlar va darslik-qo'llanmalar yaratildi.

26-§. Tilshunoslikda strukturalizm oqimi. Viggo Bryondalning lingvistik qarashlari (1887-1942). Viggo

Bryondal Daniyalik olim, filolog, umumiy tilshunoslik va roman tillari mutaxassisi, Kopengagen universiteti professori. Kopengagen lingvistik to'garagi asoschisi.

Tilshunoslikda strukturalizm oqimi o'tgan asrning ikkinchi choragida maydonga keldi. Bunda til strukturasi til nazriyasining asosiy qismi deb hisoblash muhim rol o'ynaydi.

Tilshunoslikda strukturalizmning nazariy asosini F.de Sossyur yaratgan. Lekin u o'z asarlarida va ma'ruzalarida "struktura" terminini emas balki "shakl" atamasini qo'llagan. "Struktura" va "struktural lingvistika" tushunchalari tilshunoslikda 1939 yilda Bryondalning "Struktural lingvistika" nomli maqolasi¹⁹ chiqqandan keyin paydo bo'ldi va keng tarqaldi. Chunki Bryondalning bu maqolasi dastur xarakterida bo'lgan.

Demak, V.Bryondalni tilshunoslikda strukturalizm oqimining amaliy asoschisi deyish mumkin.

---

¹⁹ Каранг:–В.кн.: В.А.Звигенцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч. II –М., 1960.

Strukturalizmning hozirgi vaqtda to'liq shakllangan uchta asosiy tarmog'i bor.

1. Praga strukturalizmi yoki funksional tilshunoslik maktabi.

2. Kopengagen strukturalizmi yoki glossematika maktabi.

3. Amerika strukturalizmi yoki deskriptiv tilshunoslik (lingvistika) maktabi.

Bular struktural tahlilda rol o'ynovchi masala bo'yicha farq qiladilar. Ammo ular o'rtasida umumiyliklar ham bor:

Strukturalizmning hozirgi vaqtda to'liq shakllangan uchta asosiy tarmog'i bor.

1. Praga strukturalizmi yoki funksional tilshunoslik maktabi.

2. Kopengagen strukturalizmi yoki glossematika maktabi.

3. Amerika strukturalizmi yoki deskriptiv tilshunoslik maktabi.

Bular struktural tahlilda asosiy rol o'ynovchi masala bo'yicha farq qiladilar. Ammo ular o'rtasida umumiyliklar ham bor:

1. Struktural lingvistika va ko'pchilik strukturalistlar tilni shartli belgilar sistemasi sifatida talqin qiladi va o'rganadi. Uning uchun bir xil vazifadagi elementlarning ichki munosabatlari mavhum strukturadan tashqaridagi xususiyatlariga nisbatan juda ham muhimdir.

V.I. Koduxovning bayon qilishicha, Kopengagen strukturalizmning yirik namoyandasi L. Yelmslev tilni belgilar sistemasi hisoblamaydi [V.I. Koduxov, 1979: 132].

2. Strukturalistlarning fikricha, til unsurlaridan biri mavjud bo'lgani uchungina boshqalari ham mavjuddir.

3. Barcha strukturalistlar tilshunoslikni til belgilari tushunchasiga asoslanuvchi mustaqil fan sifatida tan oladilar. Holbuki, yosh grammatikachilar tilshunoslikni psixologiya, fiziologiya, logika va sotsiologiya qo'mitasidan iborat deb bilar edilar. Hatto strukturalizmning nazariy asoschisi F. de Sossyur ham tilshunoslikni mustaqil fan hisoblamas edi.

4.Strukturalistlar tilning asosiy birliklari fonemalar va morfemalardir deb hisoblaydilar. Morfemalar soʻzlarni va turli grammatik qurilmalarning hosil boʻlishi uchun bazadir, deydilar.

5.Strukturalistlar paradigmatic va sintagmatic munosabatlar tildagi struktural unsurlarning mavjud, boʻlishi uchun asosiy shakllar ekanligini bayon qiladilar.

6.Strukturalistlar tilni sinxron jihatdan tasvirlashga ortiqcha baho beradilar. Masalan “Praga tilshunoslik toʻgaragining tezislari”da jumladan, shunday deyiladi: “Tilning mohiyatini va xususiyatini bilib olish uchun yaxshi usul – bu hozirgi dalillarning sinxron tahlilidir”.

Bu jihatdan struktural nazariyalar yosh grammatikachilarga qarshi qaratilgan. Maʼlumki, yosh grammatikachilar tilni tarixiy jihatdan oʻrganishning ahamiyati katta ekanini taʼkidlar edilar. Strukturalistlar esa faqat jonli tillarning til hayoti boʻyicha toʻliq ravishda soddalashtirilgan manzarasini bera olishini taʼkidlaydilar.

7.Strukturalistlarning fikricha, tilning struktur birliklarini tasvirlash metodikasi struktural tadqiqotda birinchi darajali oʻrin egallaydi. Ular tilning aniq birliklarini va kategoriyalarini oʻrganishni ikkinchi oʻringa surib qoʻyadilar va boshqalar.

Shunday qilib, strukturalizm gʻoyalari tilning ichki tuzilishini oʻrganishda oʻziga xos ahamiyatga egadir.

8.Tilning belgilik muammosi. Til kishilarning bir-birlariga turli xabarlar yetkazuvchi oʻziga xos belgilar tizimidir. Tilning belgilik xususiyatlarini tilshunoslikning lingvosemiotika sohasi oʻrganadi. Lingvosemiotika tilshunoslik bilan semiotika yutuqlari asosida yuzaga kelgandir. Tilshunoslikda ham, falsafada ham soʻzning tushuncha anglatishi, gapning esa fikr anglatishi, demak soʻzning tushuncha belgisi, akustik ramzi, ekanligi eramizgachayoq aniqlangan. Masalan, Aristotel tovushlarda ifodalangan soʻzlar mohiyati jihatdan yurakdagi, qalbdagi tasavvurlarning ramzlari, yozuvlar esa soʻzlarning koʻrinish ramzlari ekanligini qayd qilgan.

Gobbs, Lokk va G.V.Leybnits kabi faylasuflar ham tilda birinchi navbatda belgilar tizimi borligini qayd qilganlar. V.Gumboldt va F.F.Fortunatov tilga tuyg‘ular, fikrlar yig‘indisi sifatida qaraganlar.

Qozon tilshunoslik maktabining yirik namoyondasi V.A.Bogoroditskiy ham mana bunday degan edi: “...nutqimizdagi so‘zlar tushunchalarni va fikrlarni ifodalovchi ramzlar (simvollar) yoki belgilardir” [V.A.Bogoroditskiy, 1915: 4].

Ammo ilgari tilning belgilik xususiyati tilshunoslikda yuqoridagidek qayd qilingan bo‘lsa ham, alohida muammo sifatida o‘rtaga tashlanmadi, balki unga til va tafakkur o‘rtasidagi munosabat sifatida qaralgan.

Tildagi belgilik xususiyatini aniqlashning, yoritishning muammo darajasi ko‘tarilishi va jahon olimlari e‘tiborini o‘ziga jalb qilishi F.de Sossyur nomi bilan bog‘liqdir. F.de Sossyur ham tilni turli g‘oyalarni ifodalovchi belgilar tizimi (sistemi) sifatida talqin qilgan. Ammo u ko‘pchilikka ma‘lum bo‘lgan bu qoidaga jiddiy aniqlik kiritgan. Masalan, u birinchidan ma‘noga ega bo‘lgan belgilarning tizim (sistema) ekanligini, ikkinchidan til belgilarining tabiatini, mohiyatini to‘g‘ri tasavvur qilish va ochib bergani uchun ularni ramziy marosimlar, urf-odatlar, nazokat shakllari, harbiy signallar va boshqa shu kabi belgilar bilan qiyoslash lozimligini ta’kidlagan.

F.de Sossyur tushuncha akustik obraz birikishini tinish belgisi deb hisoblaydi. Ayni vaqtda tushuncha bilan akustik obrazni o‘zaro teng mohiyatini anglatgani uchun, F.de Sossyur belgiga bergan ta’rifning lingvistik mohiyatini ta’kidlab, fanga maxsus atamalar kiritish niyatida ekanini bildiradi: “Biz, – deydi u, – belgi atamasini butunni ko‘rsatish uchun saqlashni hamda tushuncha va akustik obraz atamalarini ularga mos keladigan ifodalanuvchi va ifodalovchi atamalari bilan almashtirishni mo‘ljallamoqdamiz” [F.M.Berezin, 1984: 188].

F.de Sossyurning bu mo'ljalini quyidagicha ifodalash mumkin:

Kishilar o'zlarining ongli faoliyatida tilga xos bo'lmagan xilma-xil belgilardan, jumladan, turli signallar, ramzlar va boshqa shu kabilardan ham fikriy aloqa vositasi sifatida foydalanadilar. Ammo ulardan farq qilib, til belgilari umumiy xalq xususiyatiga egadir, ular kommunikativ va informativ belgilarning asosiy turlaridir. Umumxalq leksikasi, so'z-shakl, so'z birikmasi xususiyatiga ega bo'lgan til belgilari va gaplardir. Chunki ular tilni tafakkur bilan va jamiyat bilan bog'laydi.

Ammo ayrim tilshunoslar, jumladan, V.A.Zvegensev o'zining "Tilning belgilik muammosi" (1956) nomli risolasida har qanday so'zni ham tildagi informativ belgi deb hisoblamaydi, B.A.Serebrennikov esa bunga e'tiroz bildirib, shunday deydi: "V.A.Zvegensev belgilik xususiyati tilning ayrim elementlaridagina, masalan, absolyut terminlardagina mavjud ekanligini tan oladi, lekin terminologik leksika belgining mohiyati haqida bir butun holda hukm chiqarish imkoniyatini bermaydi" [B.A.Serebrennikov, 1988: 44].

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, tilning belgilik muammosiga doir anchagina asarlar maydonga kelgan bo'lishiga qaramay, bu muammo doirasidagi ayrim masalalar hozircha talablar darajasida yoritilgan. Shuning uchun mutaxassislar buni tilshunoslikning markaziy muammolaridan biri deb hisoblaydilar.

27-§. Moskva tilshunoslik maktabi va F.F.Fortunatovning lingvistik qarashlari. F.F.Fortunatov

(1848-1914). XIX asrda Rossiya tilshunoslarining ilmiy faoliyati mazmun va mundarija jihatidan o'ziga xos xususiyatlari bilan namoyon bo'la boshladi. Nihoyat, Rossiyada mustaqil tilshunoslik maktablari paydo bo'ldi. Shulardan birinchi bo'lib Moskva tilshunoslik maktabi shakllandi. Uning

asoschisi F.F.Fortunatov hisoblanadi. Moskva universitetining tarix-filologiya fakultetini tilshunoslik bo'yicha chuqur bilim bilan tamomlagan F.F.Fortunatov universitetda professorlik unvoniga tayyorlanish uchun qoldirildi.

1871-1873 yillarda F.F.Fortunatov ilmiy izlanishlar uchun Germaniya, Fransiya va Angliyada bo'lib, Rigveda va Avesto yodgorliklarini o'rganadi. Leypsig universitetida Leksin va Kursiuslarning ma'ruzalarini tingladi. 1875 yilda veda yodgorliklari tili bo'yicha magistrlik dissertatsiyasini yoqladi.

Shunday qilib, F.F.Fortunatov yetuk tilshunos sifatida taniladi. Moskva universitetida "Qiyosiy tilshunoslik" va "Umumiy tilshunoslik" kurslaridan ma'ruzalar o'qiydi va tilshunoslikning dolzarb muammolari bo'yicha tadqiqotlar olib boradi.

F.F.Fortunatov o'z ma'ruzalarida va tadqiqotlarida "Qiyosiy tilshunoslik" nomli asarida bayon qilgan quyidagi tezisiga asoslanadi: "Tilshunoslikning o'rganish sohasi qandaydir bir til yoki qandaydir tillar guruhidan iborat bo'lmay, balki umuman o'z tarixi bilan uzviy bog'liq bo'lgan, birgalikda olingan inson tilidir"[F.F.Fortunatov, 2016: 78].

F.F.Fortunatov umumiy tilshunoslik bilan shug'ullanar ekan, til bilan tafakkur o'rtasidagi nisbat, munosabat masalasiga alohida e'tibor bergan. Uning fikricha, faqat til tafakkurga bog'liq bo'lmay, balki tafakkur ham tilga bog'liqdir. Bularning birisiz ikkinchisi mavjud bo'lmaydi.

F.F.Fortunatov til va nutq masalasida ham o'ziga xos fikrda bo'lgani haqida F.M.Berezin shunday deydi:"Fortunatov grammatik va psixologik kategoriyalarni hisobga olgan holda, til va nutqning o'zaro bir-biridan farq qilishini, bir nechta omillar orqali ko'rsatib o'tadi. Til tafakkur jarayonida tasavvurni ifodalash bilan namoyon bo'ladi. Bunga fikrdagi (psixologik qarorlar) orqali ifodalangan jumlar kiradi, ular keyinchalik grammatik jumalarda ifodalanadi. U nutq tovushlari,

soʻzlarning ifodalari va ogʻzaki (psixologik) shakllanadigan jumlar bilan roʻyobga chiqadi” [F.M.Berezin, 1984: 133].

F.F.Fortunatov soʻz va soʻz birikmasi masalasida ham oʻziga xos fikrda boʻlgani haqida atoqli olim, professor A.Nurmonov shunday deydi: “F.Fortunatov taʼlimotida soʻzga alohida eʼtibor qaratiladi. U soʻz atamasi ostida: a) til birligi hisoblangan; b) nutq jarayonida bir biriga bogʻlangan soʻzni tushunadi. Birinchisi uchun “alohida soʻz” atamasini ham qoʻllaydi. Uning taʼkidlashicha: “Til soʻzlardan tashkil topadi. Soʻzlar esa, baʼzilaridan tashqari, gapda oʻzaro bogʻlangan holda namoyon boʻladi”. Shunga muvofiq, soʻzni “alohida soʻz” va “soʻz birikmalari”ga boʻladi. Bu haqda u quyidagilarni yozadi: “...Tildagi soʻzlar tarkibidan biz alohida va birikma ichida kelgan soʻzni farqlashimiz kerak. Gap tarkibida bir soʻzning boshqasi bilan birikishi alohida soʻzdan farqlangan holda soʻz birikmasi deb nomlangan narsani hosil qiladi” [A.Nurmonov, 2012: 49].

A.Nurmonov fikrini davom ettirib soʻz birikmasi xususida: U bu tushuncha ostida bir alohida toʻliq soʻz bilan boshqa shunday alohida toʻliq soʻz munosabatidan hosil boʻlgan mazmuniy butunlikni tushunadi. Bu butunlik bir butun psixologik hukm ham, uning bir qismi ham boʻlishi mumkinligi bayon qilinadi. Demak, gap ham soʻz birikmasining hukmni ifodalovchi turi hisoblanadi. Shuning uchun psixologik hukm tafakkurdagi gap sanalsa, soʻz birikmasi nutqdagi gap hisoblanadi”, – deb yozadi [A.Nurmonov, 2012: 53].

F.F.Fortunatov til tarixi, jumladan, qiyosiy-tarixiy fonetika boʻyicha ishlar qildi. Hind-Yevropa tillari boʻyicha qator fonetik qonunlar ochdi: choʻziqlikning ikki turi, tovush almashishining kuchsiz darajasi va boshqalar. Boltiq-slavyan tillarida urgʻuning siljish qoidasi Fortunatov-Sossyur qonuni nomini oldi.

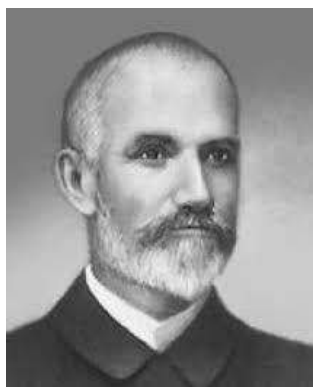
F.F.Fortunatovning boltiq-slavyan tillari urgʻusining hind-Yevropacha sanoat bilan bogʻliq ekanligi haqidagi xulosalar birinchi marta “Litva-slavyan tillarining qiyosiy

aksentologiyasi” (1880) va “Boltiqli tillaridagi urg‘u va cho‘ziqlik haqida” (1895) nomli maqolalarida bayon qilingan. Ular Yevropa tilshunoslari uchun butunlay yangi xulosalar edi. F.F.Fortunatov, birinchidan, katta hajmli asarlar yozmagan. Ikkinchidan, u o‘z tadqiqotlarining natijalarini nashr qildirish bilan shug‘ullanmagan. Shogirdi V.K.Porjezinskiyning ko‘rsatishicha, uning jami 35 ta asar yozganligi ma’lum. Ularning 1 tasi magistrlik dissertatsiyasi, 2 tasi katta ma’ruza kursi, 32 tasi maqolalardir. Bularning bir qismi talabalar uchun.

F.F.Fortunatov o‘z qarashlarini ko‘plab tilshunoslarning ishlariga yozgan ilmiy taqrizlarida va ma’ruzalarida bayon qilgan. Bulardan tashqari, universitetda got, litva, qadimgi slavyan, sanskrit tillari, umumiy tilshunoslik, Hind-Yevropa tillarining qiyosiy fonetikasi va morfologiyasi bo‘yicha ma’ruzalar o‘qigan F.F.Fortunatov ham vatandoshlaridan, ham chet elliklardan ko‘plab taniqli tilshunoslarni yetishtirish bilan tilshunoslik taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan.

Masalan, E.F.Budde, V.M.Istrin, B.M.Lyapunov, M.M.Pokrovskiy, V.K.Porjezinskiy, A.I.Tomson, D.N.Ushakov, M.Fasxer, A.A.Shaxmatov; A.I.Belich (Serbiya), I.Bogdan (Ruminiya), O.Broe va T.Torbyorsson (Norvegiya), P.Buaye (Fransiya), I.Mikkola (Finlandiya), X.Pedersen (Daniya), F.Solmsen va E.Berneker (Germaniya) va boshqalar F.F.Fortunatovning shogirdlari, izdoshlari edilar.

28-§. Qozon tilshunoslik maktabi va Boduen de Kurtenening lingvistik qarashlari. Boduen de Kurtene

(1845-1929). Bu maktabning asoschisi Boduen de Kurtene hisoblanadi. U tilshunoslikning bir qancha sohalari bo‘yicha ko‘p sonli asar yozgan, ayni vaqtda Boduen de Kurtene o‘z asarlarini, boshqalardan farq qilib, to‘g‘ridan-to‘g‘ri polyak, rus, nemis, slovyan, chex, fransuz, italyan va litva tillarida yozgan. 1963 yilda Boduenning 2 jildlik tanlangan asarlari

nashr qilingan. Ruscha chiqarilgan bu nashrga uning turli tillarda yozilgan 52 ta asari kiritilgan. Shundan 24 tasi 1-jildida:

1. Avgust Shleyxer (1870).
2. Tildagi o'zgarishlarning umumiy sabablari (1890).
3. Fonema (1899).
4. Fonologiya (1899).
5. Qiyosiy grammatika (1901) kabi asarlari shular jumlasidandir.

Birinchi jildga Boduenning til hodisalarini kuzatishlari va tadqiq qilishlari bo'yicha umumiy xulosalari va qoidalaridan namunalar ham kiritilgan. Ular S.A.Vengerovning 1897 yilda chiqqan "lug'at"idan olingan.

Masalan:

1. Hech qanday "tovush qonunlari" yo'q.
2. Tilni "organizm" qatoriga, tilshunoslikni esa tabiiy fanlar qatoriga kiritish quruq gapdir.

3. Inson tili mohiyatiga egadir. Tilning mavjud bo'lishi va rivojlanishi sof ruhiy qonunlarga bog'liqdir. Inson nutqida yoki tilida biror hodisa yo'qki, u ruhiy xususiyatga ega bo'lmasin.

4. Til faqat jamiyatdagina mavjud ekan, biz uning ruhiy tomonidan tashqari, doimo ijtimoiy tomonini ham qayd qilishimiz lozim.

Tilshunoslikka asos bo'lib faqat xususiy psixologiya emas, balki sotsiologiya ham xizmat qilishi lozim.

5. Tilning hayot va taraqqiyot qonunlari hali ochilmagan. Ularga xususiy ravishda juda puxta tadqiq qilish yo'li bilan erishish mumkin. Hozirgi tilshunoslik shu qadar maqsadga qaratilgani yaxshi yo'lda turganga o'xshaydi.

6. Tildagi barcha o'zgarishlarga sabab, turtki, qulaylikka intilish, til faoliyatida uch sohani yengillashtirishga intilish hisoblanadi: talaffuz sohasi, eshitish va qabul qilish sohasi, nihoyat, nutqiy tafakkur.

Boduen de Kurtene o‘z asarlarida shunday qoida va nazariy xulosalarini bayon qilganki, ular keyinchalik ko‘plab tilshunoslik oqimlariga va sohalariga asos bo‘lgan.

Boduen de Kurtene tilshunoslik terminalogiyasini yangi va bir ma’noli atamalar bilan to‘ldirishga intilishi ham muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Masalan, u birinchi bo‘lib “fonema”, “morfema”, “morfologizatsiya”, “semasiologizatsiya”, “sintagma”, “leksema”, “grafema” kabi atamalarni zamonaviy ma’noda qo‘llagan.

Bulardan tashqari, Boduen de Kurtene:

1. Tovush bilan grafemani aniqlash talabini qo‘yadi.
2. Jonli tillarni va shevalarni o‘rganishga alohida e’tibor beradi.
3. Birinchi bo‘lib tildagi statik va dinamik jarayonlarni farqlaydi (Sossyurda “sinxroniya” va “diaxroniya” jarayonlari).
4. Tildagi fiziologik va ruhiy hodisalarni farqlaydi.
5. Tilga nisbatan yot bo‘lgan kategoriyalarni tadqiq qilmaslikni talab qiladi.
6. Tilning sistemalik xususiyatini qayd qiladi.
7. Tilni tadqiq qilganda fizik va texnik vositalardan foydalanish lozimligini qayd qiladi va o‘zi namuna ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, Boduen de Kurtene umumiy tilshunoslik va Hind-Yevropa tilshunosligi, ayniqsa slavyan qiyosiy tilshunosligi bo‘yicha yirik mutaxassis bo‘lgan, u turli tillarda yozilgan ko‘p sonli asarlari tilshunoslikning ko‘plab dolzarb muammolarini hal qilishga intilgan, bunga asosan erishgan.

Qozon tilshunoslik maktabining ikkinchi yirik namoyandasi, Boduenning talantli shogirdi N.V.Krushevskiy (1851-1887) hisoblanadi. U qisqa muddat ichida tilshunoslikning muhim muammolariga doir bir necha sermazmun asarlar yozgan. Masalan, “Analogiya haqida”, “Gounga masalasiga doir” (gunasanskrit tilida tovush almashtirishning o‘rtacha bosqichi

demakdir), “Til haqidagi fan ocherki” asarlari shular jumlasidandir.

N.V.Krushevskiyning fonetik tadqiqotlari, tovush almashinishi nazariyasi diqqatga sazovordir. Uning sanskrit, eski slavyan va rus tili, qisman boshqa Hind-Yevropa tillari bo‘yicha olib borgan chuqur tadqiqotlari ko‘pchilikning, jumladan, Boduenning e‘tiborini jalb qilgan. Uning tovush almashinish qoidalaridan ustoz Boduen ham foydalangan. Fonema haqidagi ta‘limotning yaratilishi Krushevskiy nomi bilan ham bog‘liqdir.

N.V.Krushevskiy umumiy tilshunoslik masalalari, tilning taraqqiyot qonunlari kabi nazariy muammolar bilan ham shug‘ullangan.

N.V.Krushevskiy ham Boduen kabi jonli tillarni o‘rganishga alohida e‘tibor bergan. Shuning uchun ham yosh grammatikachilar tadqiqotini arxaik metod sifatida baholar edi. Hatto, Krushevskiyning “Til haqidagi fan ocherki”²⁰ yosh grammatikachilar qarashlariga, jumladan, German Paulning “Til tarixi tamoyillari” nomli asariga qarshi qo‘yilgan.

Qozon tilshunoslik maktabining uchinchi yirik namoyondasi V.A.Bogoroditskiy (1857-1941) hisoblanadi. U Qozon tilshunoslik maktabiga xos bo‘lgan umumiy nazariy yo‘nalishni izchillik bilan saqlagan. Uni yanada rivojlantirgan. Tilning tabiatini va ijtimoiy mohiyatini to‘g‘ri talqin qilgan. V.A.Bogoroditskiy tilning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri uning belgilari sistemasi ekanligini ham qayd qilgan.

V.A.Bogoroditskiyning fonetika va fonologiya sohasidagi xizmati ayniqsa kattadir. Masalan, eksperimental-fonetikaning Fransiyadagi asoschisi Ruslov bo‘lsa, Rossiyadagi asoschisi esa Bogoroditskiydir. U Qozon universiteti qoshida birinchi eksperimental-fonetika laboratoriyasini tashkil qilgan. 1884 yilda “Umumrus tilida urg‘usiz unlilar” nomli eksperimental-fonetik tadqiqotini nashr qildirgan. Bundan tashqari,

---

²⁰ Қаранг: Н.В.Крушевский Очерк науки о языке, Казань, 1883.

V.A.Bogoroditskiy “Rus tili grammatikasidan umumiy kurs”²¹, “Turkiy tillarda singormanizm qonunlari”²², “Eksperimental ma’lumotlarga ko‘ra rus tili fonetikasi”²³, “Umumiy tilshunoslik bo‘yicha ma’ruzalar”²⁴, “Tatar tilshunosligining ilmiy vazifalari haqida”²⁵, “Oriy-Yevropa tillarining qiyosiy grammatikasi”²⁶ kabi ko‘plab asarlari bilan ham mashhurdir.

Shunday qilib, Qozon tilshunoslik maktabi jahon tilshunosligi taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shgan. Uning ilg‘or an‘analarini L.V.Shcherba, V.V.Vinogradov kabi mashhur tilshunoslar davom ettirganlar va rivojlantirganlar.

Rossiya tilshunosligining yetuk darg‘alari haqida R.Rasulov quyidagilarni ta’kidlaydi: “Shunday qilib, Rossiyadagi Moskva va Qozon tilshunoslik maktablari rus tilshunosligini yuqori metodologik darajaga ko‘tardilar, ular tilning qator aspektlarini tadqiq qilishda yosh grammatikachilar maktabi metodologiyasidan o‘zib ketdilar” [R.Rasulov, 2017: 98-99].

Nazorat uchun savollar:

1. Sotsiologizm oqimining shakllana boshlanishi va uning to‘liq shakllanishi?
2. F.de Sossyur qarashlari va ularning o‘rganilishi qay tarzda?
3. Tilning belgilik xususiyatlari haqidagi fikrlarning paydo bo‘lishi va tilshunoslikda belgilik muammosining shakllanishi qay tarzda?
4. Til belgilarining boshqa belgilardan farqlari qanday?

---

²¹Қаранг:В.А.Богородицкий. Курс грамматики русского языка. Ч. 1. Фонетика.- Варшава: В тип. Михаила Земкевича, 1887, 317 с.

²²Қаранг:В.А.Богородицкий. Законы сингармонизма в тюркских языках.-Казань: 1-я гостип. «Красный печатник», 1927.

²³ Қаранг:В.А.Богородицкий. Курс экспериментальной фонетики применительно к литературному русскому произношению.-Казань: Тип. Имп. ун-та, 1917, 74 с.

²⁴Қаранг:В.А.Богородицкий. Лекции по общему языковедению.-Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1911.

²⁵Қаранг:В.А.Богородицкий. Введение в татарское языкознание.-Казань, 1934.

²⁶Қаранг:В.А.Богородицкий. Краткий очерк сравнительной грамматики ариоевропейских языков.-Изд. 2-е, испр. и знач. доп.-Казань: Типо-лит. Ун-та, 1917.

5. Rossiya tilshunoslik maktablarining shakllanish sabablari qanday bo‘lgan?
6. Moskva maktabi va F.F.Fortunatov qarashlari. Fortunatov-Sossyur qonunining mazmuni nimalardan iborat?
7. F.F.Fortunatov asarlari va uning tilshunoslik taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi?
8. Qozon maktabi va Boduen de Kurtene qarashlari. Tilshunoslikda u qaysi sohalarga asos solgan?
9. Boduen de Kurtene qarashlarining o‘rganilishi qay tarzda?
10. N.V.Kruevskiy qarashlari va ularning o‘rganilishi qay tarzda?

Tayanch so‘z va atamalar: *qiyosiy-tarixiy fonetika, tovush almashishining kuchsiz darajasi, urg‘uning siljish qoidasi, aksentalogiya, urg‘u va cho‘ziqlik, qiyosiy fonetika, qiyosiy morfologiya, tovush qonunlari, ruhiy xususiyat, nutqiy tafakkur, fonema, morfema, morfologizatsiya, semasiologizatsiya, sintagma, leksema, grafema, sinxroniya, diaxroniya, arxaik metod, fonetika va fonologiya, eksperimental-fonetika laboratoriyasi, urg‘usiz unlilar, sotsiologizm oqimi, belgi tizimi, tashqi va ichki tilshunoslik, nutqiy akt, akustik, strukturalizm, struktural lingvistika, semiotik tizim, belgilar tizimi, semiotika yoki semiologiya, paradigmatic va sintagmatic munosabatlar.*

Adabiyotlar

1. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: Fan va texnologiya, 2017 yil, 312b.
2. Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: O‘qituvchi, 1972 yil, 208 b.
3. Rahimov A. Umumiy tilshunoslik kursi. –Samarqand: SamDCHTI, 2015. 123b.
4. Nurmonov A. Tanlangan asarlar, 2-jild. Lingvistik ta’limotlar tarixi. –Andijon, 2012 yil, 232 b.

5. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М.: Просвещение, 1979. -416 с.
6. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – Москва: Просвещение, 1979, 416 с.
7. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение. – Москва: Издательство Юрайт, 2016. -220 с.
8. Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики / Пер. с французского Сухотина А.М., под редакцией и с примечаниями Р.И.Шор. –М.: Едиториал УРСС, 2004.-256 с
9. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике / Пер. с фр. Б.П.Нарумова. –М.: Прогресс, 1990. С. 44.
10. Богородицкий В.А. Лекции по общему языкознанию. Изд. 2. –Казан, 1915. стр.4
11. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление. –М.: Наука, 1988.-242 с.

XX ASRDAGI O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI. TOSHKENT VA SAMARQAND TILSHUNOSLIK MAKTABLARI

29-§. Toshkent tilshunoslik maktabi. Toshkent tilshunosligi maktabining shakllanishida S.E.Malov, E.D.Polivanov, A.K.Borovkov, Qayum Ramazon, V.V.Reshetov, K.K.Yudaxin, G‘ozi Olim Yunusov, F.Kamolov, A.G‘ulomov kabi olimlarning xizmatlarini alohida sanab o‘tish zarur.

E.D.Polivanovning lingvistik qarashlari (1891-1938).

Toshkent tilshunosligi maktabiga asos solinishiga katta mehnati singgan, peshqadamlaridan biri E.D.Polivanov hisoblanadi.

Peterburg universitetining yapon bo‘limini tamomlagan. 1921 yili Toshkentga keladi. Markaziy Osiyodagi shevalarni o‘rgangan. “Toshkent dialektining tovushlar tarkibi” (1922), “Toshkent dialekti bo‘yicha fonetik yozuv namunalari” (1924), “Toshkent tarixidan ocherklar” (1925), “Toshkent nomining kelib chiqishi” (1927) kabi ilmiy ishlarini chop ettiradi.

Jumladan, marrizm ta‘limotining ashaddiy tanqidchisi bo‘lgan E.D.Polivanov asosan sharq tillari tadqiqotchisi bo‘lsa ham, marrchilar tomonidan hind ovruposhunos deb baholandi.

Marrizm va E.D.Polivanov qarashlari o‘rtasidagi ikkinchi farq tillarning taraqqiyoti va uning istiqboli masalasiga qanday yondashuvdadir. N.Ya.Marr marksizmga kirib kelgunga qadar ham kelajakda yagona butun dunyo tili mavjud bo‘lishi g‘oyasini olg‘a surgan edi. Marksistik ta‘limotga kirib kelishi bilan marksizmdagi butun dunyoda kommunistik jamiyat qurish g‘oyasi uning butun dunyo tili haqidagi g‘oyasini yana ham kuchaytirdi.

Tilning kelib chiqishi va taraqqiyotini N.Ya.Marr «ko‘pdan ozga» tamoyilida ko‘rdi. Bunga muvofiq dastlab tillar ko‘p va

g'oyat rang-barang bo'lgan. Bu tillar davrlar o'tishi bilan birlashib, yiriklashib borgan. Ular mollyuska urug'larisimon mayda tillardan qator tipologik transformatsiyalar orqali yuqoriga, ya'ni butun dunyo tiliga birlashishga intilardi. Demak, tillar taraqqiyoti shunday ekan, kelajakda butun dunyo halqlari uchun yagona til va butun dunyo tili maydonga keladi. Shuning uchun ham tillarning taraqqiyoti keng asos qismi quyida, uch qismi tepada bo'lgan piramida shaklida ko'rsatildi. Keyinchalik dunyoda barcha tillar birlashib, yagona dunyo tili maydonga kelishi I.V.Stalin tomonidan ham olg'a surildi. E.D.Polivanov esa marrizmning bunday qarashini yoqlamadi. Hayot ham N.Ya.Marr va I.V.Stalinning kelajakda yagona dunyo tilining paydo bo'lishi haqidagi qarashlari folbinlik ekanligini tasdiqladi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, sho'rolar davrida yuritilgan ana shunday tillarning birlashuvi haqidagi davlat siyosati rus tilidan boshqa tillarning amal qilish doirasini cheklab qo'ydi [A.Nurmonov, 2002: 232].

Marrizm va E.D.Polivanov qarashlari o'rtasidagi uchinchi farq tilning va tillarning kelib chiqishi masalasiga munosabatdadir. N.Ya.Marr tilning kelib chiqish masalasiga juda kata e'tibor berdi. Uning fikricha, tilning kelib chiqishiga qiziqmasdan turib hech qanday lingvistikaning bo'lishi mumkin emas. Har qanday lingvistik ta'limot tilning kelib chiqishi haqida muayyan konsepsiyani olg'a surishi kerak. Shundagina u yoki bu tillarni chuqur o'rganish samarali bo'ladi [E.D.Polivanov,1992:538].

Shuning uchun ham u o'zining tillarning kelib chiqishiga yofas tillar asos deb faraz qilingan yofas nazariyasini va to'rt elementini (sal, ber, yon, rosh) olg'a surdi. E.D.Polivanov marrchilar bilan bahslashar ekan, aniq lingvistik materiallarga ega bo'lmay, aniq faktlarga asoslanmay turib, tillarning kelib chiqishi haqida fikr yuritish g'ayriilmiydir, deydi [N.Ya.Marr, 1936: 69].

E.D.Polivanov N.Ya.Marrning nazariyalariga qarshi chiqqani sababli, burjuaziya targ'ibotchisi sifatida badarg'a qilindi.

Xullas, E.D.Polivanov o'zbek tili va shevalariga oid barcha ishlarida, hatto tuzgan lug'atlarida ham o'zbek tilshunosligi sohasida birinchi marta aytilgan fikrlar, birinchi marta nomlanib izohlangan faktlar anchaginadir [B.O'rinboyev, 1999. 61].

E.D.Polivanov lingvistik belgi bilan u orqali ifodalangan denotat (narsa) o'rtasida tabiiy bog'lanish, motivlanish yo'q, balki ularning o'rtasidagi munosabat shartlidir deb qaraydi va bu bilan V.Gumboldt, F.De Sossyur singari olimlarning qarashlarini davom ettiradi. N.Ya.Marr esa lingvistik belgi bilan u orqali ifodalangan denotat (narsa) o'rtasida bog'liqlik, motivatsiya bor degan g'oyani olg'a suradi. Bu g'oya antik davrdan buyon ayrim olimlar tomonidan bayon qilingan bo'lsa ham, lekin aniq til materiallari asosida keng tasdiqlanmagan, faqat juz'iy til faktlarigina unga mos kelar edi.

Professor B.O'rinboyev o'zbek tilshunosligi tarixi kitobida: "1926 yilgacha o'zbek tilining fonetikasi, morfologiyasi, so'z yasalishi haqida sobiq Ittifoq, G'arbiy Yevropada E.D.Polivanovning asarlariga tenglashadigan asarlar yo'q edi", - deya qat'iy ta'kidlaydi [B.O'rinboyev, 1999. 61].

Xulosa qilib aytganda, E.D.Polivanovning asarlari o'zbek tilshunosligiga samarali ta'sir ko'rsatdi. Uning lingvistik qarashlari va tamoyillari, hozirgacha ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Ayub G'ulomovning lingvistik qarashlari (1914-1986).

Ayub G'ulomov Toshkent tilshunoslik maktabining atoqli namoyondalaridan biri. Tilshunoslikning barcha bo'limlari bilan shug'ullangan. Uning asosiy asarlari qatoriga: "O'zbek tili sintaksisi" (1939), "O'zbek tilida aniqlovchilar" (1940), "O'zbek tilida kelishiklar" (1940), "O'zbek tilida ko'plik

kategoriyasi” (1944), “O‘zbek tilida urg‘u” (1947), “Sodda gap sintaksisi” (1948), “O‘zbek tilida so‘z yasash usullari” (1949), “Fe‘l” (1954), “Sodda gap” (1955), “Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis” (hamkor, 1965, 2-nashri), “O‘zbek tili grammatikasi” (1-tom. Morfologiya, hamkor, 1975),”O‘zbek tili morfem lug‘ati” (hamkor, 1973) va boshqalar.

Ayub G‘ulomov morfemika masalalariga ham alohida e‘tibor berib, o‘zbek tilshunosligiga so‘zning eng kichik ma‘noli qismlarini anglatish uchun xizmat qiladigan morfemika terminini olib kirdi va u haqda ma‘lumot berdi. O‘zbek tilshunosligining dolzarb muammolaridan biri so‘z yasalishi masalasidir.

Olim ishlarida ushbu masalaga ham alohida e‘tibor beradi va shu yo‘nalishda salmoqli monografik tadqiqotlar yaratadi. U o‘zbek tilshunosligida birinchi bo‘lib, so‘z yasalishi masalasini jiddiy muammo sifatida “ko‘tarib”, uni fonetika, morfologiya va boshqa sohalar kabi alohida bo‘lim sifatida ajratadi va yoritadi. Boshqacha aytganda, “o‘zbek tilshunosligida so‘z yasalishi bo‘limining shakllanishi, bu bo‘limga doir atamalar tizimining izga solinishida prof. Ayub G‘ulomovning xizmati katta bo‘ldi”

A.G‘ulomovning 100 ga yaqin monografiya, darslik, o‘quv-uslubiy qo‘llanma va ilmiy maqolalari o‘zbek tilshunosligining taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan.

Viktor Vasilyevich Reshetovning lingvistik qarashlari (1910-1979).

O‘zbek tilshunosligiga ulkan hissa qo‘shgan atoqli olim. Toshkent tilshunoslik maktabining asoschilaridan biri akademik Viktor Vasilevich Reshetov hisoblanadi. Olimning asosiy ishlari sirasiga quyidagi asarlarini kiritish mumkin: “Qisqacha o‘zbekcha-ruscha lug‘ati” (1936), “Hozirgi zamon o‘zbek tili” (1946), “O‘zbek tilida hozirgi zamon fe‘li” (1946), “O‘zbek tilida bir kelishik haqida” (1951), “O‘zbek tili fonetikasi”

(1953), “So‘zning fonetik strukturasi” (1959), “O‘zbek milliy tili” (1960), “O‘zbek tili fonetikasi va grammatikasi asoslari” (1961), “O‘zbek grammatik terminologiyasi” (1961) kabi.

V.V.Reshetov birinchi bo‘lib, o‘zbek shevalarini tasnif va tadqiq qilish uchun rus grafikasi asosidagi transkripsiyani yaratib berdi; u hozirgi o‘zbek adabiy tiliga asos bo‘lgan lahjalarni aniqladi; o‘zbek shevalarini lingvistik geografiya metodi bilan o‘rganish ishini boshlab berdi va 49 ta dialektologik kartalar tuzdi; o‘zbek dialektlarini monografik o‘rganish metodlarini bayon qildi; o‘zbek shevalarining tasnifini ishlab chiqdi; o‘zbek tilida birinchi marta Sh.Shoabdurahmonov bilan hamkorlikda “O‘zbek dialektologiyasi” darsligini yaratdi [B.O‘rinboyev, 1999: 69-69].

V.V.Reshetovning lingvistik ta’limotidagi g‘oyalari hanuzgacha o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q.

Toshkent tilshunoslik maktabi namoyondalari

XX asr Toshkent tilshunoslik maktabida tilning barcha bo‘limlari keng va atroflicha monografik reja asosida o‘rganila boshlandi.

O‘zbek tili fonetikasini o‘rganishda V.V.Reshetov, A.Mahmudov, S.Otamirzayeva, H.Jamolxonov kabi olimlarning xizmatlari katta.

O‘zbek tili leksikasi A.K.Borovkov, F.Kamolov, F.Abdullayev, M.Mirzayev, O.Usmonov, I.Rasulov, A.Hojiyev, E.Begmatov, S.Ibrohimov, M.Mirtojiyevlar tomonidan har tomonlama chuqur o‘rganilgan.

O‘zbek tili frazeologiyasi Sh.Rahmatullayev, A.Shomaqsudov, M.Hakimov, I.Qo‘chqortoyev, A.Mamatovlar tomonidan o‘rganildi.

O‘zbek tili leksikografiyasi A.K.Borovkov, K.K.Yudaxin, V.V.Reshetov, Z.Ma’rufov, O.Usmonov, S.Akobirov,

E.Begmatov, R.Doniyorov kabi olimlarning nomlari bilan uzviy bogʻlanadi.

Oʻzbek tili morfologiyasini A.Gʻulomov, S.Usmonov, H.Neʼmatov, A.Hojiyev, A.Nurmonov, Yo.Tojiyev, N.Mahmudov, R.Rasulov, O.Sodiqova, I.Suyarov, A.Sulaymonov, F.Ishoqov kabi olimlar tadqiq qildi.

Oʻzbek tili sintaksisi masalalari bilan F.Abdullayev, I.Rasulov, M.Mirzayev, Gʻ.Abdurahmonov, M.Asqarova, A.Gʻulomov, A.Sulaymonov, X.Xoliyorov, A.Nurmonov, N.Mahmudov, J.Omonturdiyev, R.Sayfullayeva kabi olimlar shugʻullandi.

Oʻzbek tili tarixini Gʻ.Abdurahmonov, A.K.Borovkov, A.N.Kononov, S.Mutallibov, A.Rustamov, E.Fozilov, H.Dadaboyev, B.Abdushukurov kabi olimlar tadqiq qildilar.

Toshkent tilshunoslik maktabi oʻzbek tilshunosligining peshqadam oʻrnida turadi.

XX asrning soʻnggi choragida Toshkent tilshunoslik maktabiga S.Muhammedova, D.S.Xudoyberganova, B.Mengliyev, D.Lutfullayeva, Z.Xolmonova, A.Sobirov, T.Enazarov, B.Abdushukurov, V.Qodirov, S.Normamatov, I.Azimov kabi olimlar kirib keldi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 13 maydagi PF-4797-son «Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish toʻgʻrisida»gi Farmoni asosida tashkil etilgan yangi universitetda zabardast tilshunos olimlar bugungi kunda tilshunoslikning barcha yoʻnalishlari boʻyicha tadqiqot ishlari olib bormoqdalar.

30-§. Samarqand tilshunoslik maktabi. XX asr Samarqand tilshunosligi maktabining shakllanishi Abdurauf Fitrat, Qozi Olim Yunusov, Solih Mutallibov, Ulugʻ Tursunov kabi olimlarning nomlari bilan bevosita bogʻlanadi. H.Berdiyev, J.Muxtorov, N.Rajabov, X.Doniyorov,

R.Qo'ng'irov, B.O'rinboyev, J.Hamdamiyov, N.Turniyozov, U.Sanaqulov, I.Mirzayev, B.Yo'ldoshev, S.Karimov kabi taniqli olimlar tomonidan rivojlantirildi.

Abdurauf Fitratning lingvistik faoliyati (1886-1938).

XX asr boshlarida Markaziy Osiyodagi ma'rifatparvarlik harakatida Abdurauf Fitrat, so'zsiz, porloq yulduz kabi ajralib turadi. U arab, fors, rus, turk tillarini mukammal bilgani holda, o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga, o'zbek tilining turkiy tillar tizimidagi o'rnini va bundan keyingi istiqbolini belgilab berishga hapakat qildi.

Abdurauf Fitrat o'zbek tilshunosligining rivojlanishida yetakchi rol o'ynagan Samarqand tilshunoslik maktabining asoschilaridan biri bo'lgan olimlardandir [B.O'rinboyev, 1999: 44].

Abdurauf Fitratning asosiy tilshunoslik ishlari sirasiga quyidagi asarlarini kiritish mumkin: "O'zbek tili grammatikasi" (sahv 1- kitob, nahv 2- kitob), "Ona tili", "Tojik tili grammatikasi" darsliklar, "O'zbek tili qoidalari to'g'risida bir tajriba", "Adabiyot qoidalari", "Tilimiz" kabi asarlar yaratgan. Fitrat tom ma'noda filolog edi. Negaki til va adabiyot bilan babbaravar shug'ullandi. Tilning barcha bo'limlariga oid tadqiqotlar olib bordi.

Grammatika morfologiya (sahv), sintaksis (nahv)dan tarkib topishini ko'rsatadi. Darsliklarda arabcha atamalardan foydalangandir.

Abdurauf Fitrat jonkuyar tilshunos sifatida 20-yillar til siyosati qozonida qaynadi va turkiy tillarni birlashtirish siyosatining oqibatlarini sezgani holda, har qaysi turkiy tilning umumiy jihatlari bo'lishi bilan birga, xususiy, o'ziga xos jihatlari ko'pligi, shuning uchun har qaysi turkiy til mustaqil ravishda rivojlanishi va o'z xalqiga xizmat qilishi lozimligini

angladi. Shuning uchun ham o‘zbek tilining bundan keyingi istiqboli haqida qayg‘urdi [A.Nurmonov, 2002: 139].

Abdurauf Fitrat o‘zbek tilining sofliqi uchun tinimsiz kurashdi. Fitrat “Chin sevish” kitobida tilimiz haqida qayg‘urib quyidagi fikrlarini bayon qiladi: “Dunyoning eng boy tili bo‘lg‘on turkchamiz yolg‘uz arabcha kimruqlari bilan emas, forsiycha tepkilar bilan dahi ezilmishdir” [A.Fitrat, 1996: 238].

Jonkuyar olim tilimizning mukammal grammatikasini yaratish lozimligini ta’kidlaydi.

Bu haqda u quyidagilarni yozadi: «Tilimizning iste’dodli, boy bir til bo‘lg‘onini qichqirib so‘yladik. Bu til do‘qqidir (qo‘poldir), buning o‘rniga turkchaning adabiy bir shevasini olaylik, degan til bilmaslar bilan kurashdik, unlarni yengdik. Biroq hanuz tilimizning belgili qoidalarini maydonga qo‘ya olmadik». Fitrat yuqoridagi fikrlari asosida singarmonizmli shevalar o‘zbek adabiy tilining tayanch shevalari bo‘lishi kerak, degan xulosaga keladi. O‘zbek tilining fonetik tizimi, morfologik tuzilishi haqida fikr yuritilganda ham ana shu bosh tamoyildan kelib chiqiladi [A.Nurmonov, 2002: 139-140].

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tili morfologiyasi va sintaksisining shakllanishida A.Fitratning xizmatlari katta. Samarqand tilshunosligi maktabining shakllanishida samarali mehnat qilgan yirik olimlardan biridir.

Ulug‘ Tursunovning lingvistik qarashlari (1905-1971).

Ulug‘ Tursunov taniqli tilshunos olim, professor (1958). Samarqand tilshunosligi maktabining yetuk darg‘alaridan biri. Ulug‘ Tursunov 1905 yilda Qo‘qon shahrida tug‘ilgan.

Ulug‘ Tursunov o‘zbek tilining barcha sohalariga tegishli ilmiy-nazariy, amaliy va metodik 100 tadan ko‘proq maqola, risola, darslik va o‘quv qo‘llanmalar yaratgan.

Uning asosiy asarlari qatoriga: “O‘zbekchada fe’llarning yasalishi” (1930), “O‘zbek tilida so‘z turkumlarining yasalishi”

(1941), “O‘zbek tilida so‘ng ko‘makchilar” (1947), “O‘zbek tilida fe‘l darajalari” (1956), “Qo‘shma gap sintaksisiga oid yirik ilmiy tadqiqot” (1959), “Hozirgi zamon o‘zbek tili. (1960), “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” (1965), “O‘zbek tili leksikasining ba‘zi masalalari” (1971) va boshqalarni kiritish mumkin.

Ulug‘ Tursunov ilmiy faoliyati davomida o‘zbek tili terminologiyasi, dialektologiya masalalari, til birliklaridan foydalanish masalalari, o‘zbek va rus tillarini qiyosiy o‘rganish masalalari bilan shug‘ullandi.

U.Tursunov tomonidan yozilib chop qilingan ilmiy ishlar 180 dan ortiq bo‘lib bu olimning sarmahsul ijod qilganidan dalolat beradi. Uning bevosita rahbarligida 40 ga yaqin kishi filologiya fanlari nomzodi bo‘lgan.

U.Tursunovning ilmiy rahbarligida nomzodlik dissertatsiyalarini muvaffaqiyatli himoya qilgan tilshunos olimlar – G‘anijon Abdurahmonov, Jabbor Muxtorov, Vahob Egamov, Jo‘raboy Hamdamov, Fathiddin Ishoqov, Nazar Rajabov, Hamdam Berdiyev va Xudoyberdi Doniyorov kabilar soha rivojiga katta hissa qo‘shdi. Mana shu tarzda o‘zbek tilshunosligining Samarqand maktabiga asos solingan va u O‘zbekistonda oliy malakali mutaxassislar tayyorlovchi markazlardan biriga aylangan edi [J.Hamdami, S.Karimov: 2017].

Samarqand tilshunoslari XX asrning 60-yillariga kelib, tilshunoslikning ayrim sohalari bo‘yicha o‘ziga xos yo‘nalishdagi maktablarni shakllantirdilar. Bu hozirgi o‘zbek adabiy tili grammatikasi (U.Tursunov, J.Muxtorov), hozirgi o‘zbek tili tarixi (U.Tursunov, G‘.Abdurahmonov, B.O‘rinboyev), o‘zbek tili uslubiyat yo‘nalishi (R.Qo‘ng‘irov, X.Doniyorov, S.Karimov), o‘zbek tili frazeologiyasi yo‘nalishi (L.I.Royzenzon, H.Berdiyev, B.Yo‘ldoshev) kabilar [B.O‘rinboyev: 2004, 3].

Xulosa qilib aytganda, U.Tursunov Samarqand tilshunoslari sardori sifatida o‘zbek tilshunosligi taraqqiyoti uchun

Samarqand tilshunosligi maktabining rivojlanishi va kamol topishi uchun samarali mehnat qilgan yirik olimlardan biridir.

Samarqand tilshunoslik maktabi namoyondalari

XX asr Samarqand tilshunoslik maktabida tilning barcha boʻlimlari keng va atroflicha monografik reja asosida sistem tizimda oʻrganila boshlandi.

Oʻzbek tili fonetikasini oʻrganishda A.Fitrat, Gʻ.O.Yunusov, U.Tursunov, X.Doniyorov, N.Rajabov kabi olimlarning xizmatlari katta.

Oʻzbek tili leksikografiyasiga oid ishlar U.Tursunov, R.Qoʻngʻirov, B.Oʻrinboyev, S.Karimov, B.Yoʻldoshev, T.Rahmatov, A.Boboxoʻjayev, S.Tursunov, N.Begaliyev, A.Turobovlar tomonidan turli aspektlarda amalga oshirilgan.

Oʻzbek tili dialektologiyasi rivojida E.D.Polivanov, Gʻ.O.Yunusov, U.Tursunov, V.Egamov, N.Rajabov, X.Doniyorov, B.Oʻrinboyev, M.Ahmedov, X.Joʻrayev, M.Valiyev, E.Oʻrozov, Q.Usmonov kabi olimlarning sezilarli xizmatlari bor.

Oʻzbek tili atamashunosligining rivoji Samarqand tilshunosligi maktabi vakillari A.Fitrat, Gʻ.O.Yunusov, U.Tursunov, T.Oʻrinov, S.Usmonov, M.Abdiyev kabi olimlarning nomlari bilan uzviy bogʻlanadi.

Oʻzbek tili toponimika va onomastika masalalari bilan B.Oʻrinboyev, S.Karimov, B.Yoʻldoshev, T.Rahmatov, Z.Aliqulov, N.Begaliyev, A.Turobov, Sh.Temirov kabi olimlar shugʻullandilar.

Oʻzbek tili frazeologiyasi boyligini toʻplash va tadqiq qilishda H.Berdiyev, U.Tursunov, M.Husainov, A.Bushuy, B.Yoʻldoshev, A.Mamatov, A.Isayev, K.Bozorboyev kabi olimlarning xizmatlari katta.

Oʻzbek tili uslubiyati masalalarini A.Fitrat, M.Husainov, R.Qoʻngʻirov, X.Doniyorov, M.Toʻychiyev, B.Yoʻldoshev,

S.Mirzayev, B.O‘rinboyev, S.Karimov, T.Qurbonov, E.Abdiyev, D.O‘rinboyeva, T.Jo‘rayev, A.Musayev kabi olimlar tadqiq qildi. Professor R.Qo‘ng‘irov o‘zbek tili uslubiyati maktabining asoschisidir.

O‘zbek tili morfologiyasi masalalari bilan A.Fitrat, U.Tursunov, G‘.Abdurahmonov, A.Sulaymanov, J.Muxtorov, V.Egamov, J.Hamdami, F.Ishoqov, N.Rajabov, H.Berdiyurov, R.Qo‘ng‘irov, T.Xo‘jayev, B.Yo‘ldoshev, J.Eltazarov, A.Rahimov, Z.Pardayev, A.Pardayev kabi ko‘plab Samarqand olimlari shug‘ullangan.

O‘zbek tili sintaksisi masalalari bilan A.Fitrat, U.Tursunov, G‘.Abdurahmonov, J.Muxtorov, A.Sulaymanov, A.Sayfullayev, H.Berdiyurov, R.Qo‘ng‘irov, X.Abdurahmonov, B.O‘rinboyev, T.Xo‘jayev, O.Isroilov, N.Turniyozov, X.Xoliyurov, O.Amirova, A.G‘afforov, X.Xayrullayev, G‘.Yaxshiboyev, B.Turniyozov kabi olimlar shug‘ullandi. Professor N.Turniyozov Samarqand derivatologiya maktabining asoschisidir.

O‘zbek tili tarixini tadqiq qilishda U.Tursunov, J.Muxtorov, G‘.Abdurahmonov, B.O‘rinboyev, J.Hamdami, N.Abdurahmonov, U.Sanaqulov, Q.Usmonov kabi Samarqand tilshunoslik maktabi vakillarining alohida o‘rni bor.

XX asrning 60-yillari va so‘nggi choragida Samarqand tilshunoslik maktabiga H.Berdiyurov, J.Muxtorov, N.Rajabov, R.Qo‘ng‘irov, B.O‘rinboyev, J.Hamdami, N.Abdurahmonov, N.Turniyozov, U.Sanaqulov, I.Mirzayev, B.Yo‘ldoshev, S.Karimov, T.Rahmatov, Q.Usmonov, Z.Aliqulov, T.Qurbonov, E.Abdiyev, N.Begaliyev kabi olimlar kirib kelgan bo‘lsa, XXI asrning boshidan J.Eltazarov, M.Abdiyev, A.G‘afforov, A.Rahimov, R.Suvonova, T.Jo‘rayev, D.O‘rinboyeva, Z.Pardayev, B.Turniyozov, A.Turobov, G.Karimova, X.Xayrullayev, A.Pardayev, Sh.Turniyozova, Sh.Mahmadiyev kabi olimlar kirib keldi.

Ularning sa'y-harakati bilan hozirgi o'zbek adabiy tili grammatikasi, morfologiyasi va sintaksisi, toponimika va onomastika masalalari, frazeologiya, nutq madaniyati va stilistika muammolari, tilimiz tarixi, umumiy tilshunoslik masalalari, til nazariyasi, dialektologiyasi masalalari bo'yicha salmoqli ilmiy ishlar qilindi. Ko'plab monografiya, darslik va o'quv qo'llanmalari yaratildi.

XX asr Samarqand tilshunoslik maktabi vakillari o'zbek tilshunosligi an'analarini izchillik bilan, tizim asosida o'rgandi va targ'ib etdi.

Nazorat uchun savollar:

1. O'zbek tili tarixini kimlar tadqiq qilishdi?
2. O'zbek tili sintaksisi masalalari bilan kimlar shug'ullangan?
3. O'zbek tili fonetikasini kimlar tadqiq qilishdi?
4. O'zbek tili leksikografiyasi kimlar tadqiq qilishdi?
5. O'zbek tili atamashunosligining rivojiga kimlar hissa qo'shishdi?
6. O'zbek tili toponimika va onomastika masalalarini kimlar tadqiq qilishdi?
7. O'zbek tili frazeologiyasi boyligini to'plash va tadqiq qilishda kimlar qatnashdi?
8. O'zbek tili uslubiyati masalalarini kimlar tadqiq qilishdi?
9. Samarqandda o'zbek tili uslubiyati maktabining asoschisi kim?
10. Samarqand derivatologiya maktabining asoschisi kim?

Tayanch so'z va atamalar: *Sheva, dialekt, fonetik yozuv, marrizm, marrchilar, hindovruposhunos, marksizm, dunyo tili, ko'pdan ozga, tipologik transformatsiyalar, yofas, sal, ber, yon, rosh, fonetika, morfologiya, so'z yasalishi, aniqlovchi, kelishiklar, ko'plik kategoriyasi, sintaksis, morfem lug'ati, fonetik yozuv.*

Asosiy adabiyotlar

1. Поливанов Е.Д. Труды по восточному и общему языкознанию. –М.,1992, с. 538.
- 2.Мар Н.Я. Избранные работы. –Л., 1936, с. 69.
- 3.Fitrat A. Chin sevish. –Toshkent, 1996. 41 b.
- 4.O‘rinboyev B. O‘zbek tilshunosligi tarixi. –Samarqand: SamDU, 1999 yil, 80 b.
- 5.O‘rinboyev B. Ulug‘ Tursunov va Samarqand tilshunoslik maktabi. –Samarqand: SamDU, 2004 yil, 84 b.
- 6.Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: Fan va texnologiya, 2017 yil, 312 b.
- 7.Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. –Toshkent, 2002 yil, 232 b.
- 8.Hamdamov J., Karimov S. Samarqand tilshunoslik maktabi [//http://uza.uz/oz/science/ -02-08-2017](http://uza.uz/oz/science/-02-08-2017)

TIL VA NUTQ, TIL VA TAFAKKUR: ULARNING O‘ZARO MUNOSABATI

31-§. Til va nutq, ularning o‘zaro munosabati. Til bilan tafakkur o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lganidek, til va nutq ham o‘zaro uzviy bog‘liqdir. Ularning birisiz ikkinchisi bo‘lmaydi.

Til va nutq o‘rtasidagi munosabat tilshunoslikning ham, psixologiyaning ham muhim muammolaridan biridir. Ammo bu muammoning o‘rganilish darajasi til va tafakkur o‘rtasidagi munosabat muammosi darajasida o‘rganilgan deb bo‘lmaydi.

Asosan shuning uchun bo‘lsa kerak, hozircha tilshunoslikda nutqning yagona va mukammal ilmiy ta’rifi yo‘q. Shuning uchun bo‘lsa kerak, hatto nutq xususiyatini til xususiyati sifatida talqin qilish, ba’zan esa til va nutq tushunchalarini tenglashtirish hollari uchrab turadi.

Bunga bizningcha, birinchidan, til va nutq o‘rtasidagi dialektik bog‘liqlik bir varaq qog‘ozning bu betining o‘ziga xos rangi u betining o‘ziga xos rangini va, aksincha, u betining o‘ziga xos rangi bu betining o‘ziga xos rangini inkor qilmaydiganligi kabi; ikkinchidan, nutqning moddiy-akustik asosini til tashkil qilishi, uchinchidan, og‘zaki nutqni shakllantiruvchi eng muhim nutq a’zosi biologik til ekanligi kabilar sabab bo‘lsa kerak.

Ammo til va nutqning ilmiy talqinida nutq ma’nosida “til” atamasini qo‘llash maqsadga muvofiq emas.

Chunki til va nutqning fanda farqlanishi o‘zining ancha uzoq tarixiga ega. Masalan, til va nutq amaliy jihatdan XIII-IX asrlarda arab tilshunosligida, XIX asrda V.Gumboldt, G.Shteyntal, G.Kuxardt, A.A.Potebnya, F.F.Fortunatov, N.V.Krushevskiy, I.A.Boduen de Kurtene va boshqalarning asarlarida farqlangan.

Keyinchalik til va nutqning aniqlangan farqlarini va yana boshqa farqlarini aniqlab, ularni nazariy jihatdan asoslashga

F.de Sossyur va L.V.Shcherbalar harakat qilganlar va ular e'tiborga loyiq yutuqlarga ham erishganlar.

Yana keyinchalik esa erishilgan yutuqlar A.A.Leontev²⁷ ning (“Til, nutq, nutqiy faoliyat”, 1969), T.S.Sharadzenidzening²⁸ (“Til va nutqning o‘zaro munosabati muammolari”, 1971), S.D.Kansnelsoning²⁹ (“Til tipologiyasi va nutqiy tafakkur”, 1972), I.V.Tropsevning³⁰ (“Til va nutq”, 1985), H.Ne‘matov, O.Bozorov³¹ (“Til va nutq”, 1993), A.Nurmonov³² (Lingvistik ta’limotlar tarixi, 2012), R.Rasulovning³³ (Umumiy tilshunoslik, 2017), X.Xayrullaevning³⁴ (Til va nutq birliklarining ierarxik munosabatlari, 2018) himoya qilgan doktorlik dissertatsiyasi va boshqalarning asarlarida rivojlantirildi.

V.Gumboldtning tilshunoslik oldidagi katta xizmati til va nutqni farqlash zarurligi haqidagi g‘oyani olg‘a tashlaganligi hamda tilshunoslik tarixida ilk bor bunday farqlanishning tadqiqot ob’ekti sifatida berganligidadir. Ko‘rinib turibdiki, til – nutq antinomiyasi tilning faoliyati mahsuli antinomiyasi bilan uzviy aloqadordir [A.Nurmonov, 2012: 24].

Shunday qilib, til va nutq o‘zaro dialektik bog‘liq bo‘lish bilan birga ularning har biri o‘zlariga xos xususiyatlariga ham egadir.

Jumladan:

1. Til va nutq bir butun aloqa vositasining ikki tomonidir:

a) Til potensial, yani imkoniyat beruvchi, zahiradagi aloqa vositasidir;

---

²⁷Қаранг: Леонтев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. –М., “Просвещение”, 1969. 214 стр.

²⁸Қаранг: Шарадзенидзе Т. С. Проблемы взаимоотношения языка и речи. –Тбилиси, “Мецниереба”, 1971. 50с.

²⁹Қаранг: Канцнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. –Л., 1972. 213 с.

³⁰Қаранг: Горощев И.С. Язык и речь. –Воронеж: 1985. 197 с.

³¹ Қаранг: Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. –Тошкент: “Ўқитувчи” 1993. -30 б.

³² Қаранг: Нурмонов А. Танланган асарлар 2-жилд. Лингвистик таълимотлар тарихи –Андижон: 2012 йил, 328 б.

³³ Қаранг: Расулов Р. Умумий тилшунослик. –Тошкент: Фан ва технология, 2017 йил, 312 б.

³⁴Қаранг:Х.Хайруллаев “Тил ва нутқ бирликларининг иерархик муносабатлари” филология фанлари доктори (Dsc) диссертацияси автореферати . –Тошкент: 2018. 74 б.

b) nutq esa soʻzlovchi tomonidan til materialida maʼlum maqsadga muvofiq hosil qilingan, shakllantirilgan aloqa vositasidir.

2.Til umumxalq xususiyatiga egadir, nutq esa xususiy xususiyatga egadir, yaʼni bir soʻzlovchining nutqi ikkinchisidan nimasi bilandir farq qiladi. Nutq soʻzlovchining dunyoqarashi va xobbisi, qiziqishi bilan bogʻliq holda turli xususiyatlarga ega boʻlishi mumkin.

3.Tilda kamchilik, noaniqlik va xato kabi xususiyatlar yoʻq. Nutqda esa bunday xususiyatlar turli sabablarga koʻra uchrab turadi.

4.Til hajmi aniq emas. Nutq esa hajmda aniq xususiyatga ega.

5.Til vaqtda boshlanish va yakunlanish nuqtasiga ega emas. Nutq esa buning aksi oʻlaroq zamon va makonda boshlanish va yakunlanish nuqtasiga ega.

Bulardan tashqari, nutq: ogʻzaki va yozma, ichki va tashqi, monologik va dialogik, oʻz va oʻzga nutq kabi turlarga ega. Uslubiy jihatdan esa u soʻzlashuv nutqi, badiiy nutq, ilmiy nutq, ilmiy-ommabob nutq, rasmiy nutq kabi turlarga ham ega.

Til bilan nutq oʻrtasidagi bunday farqlarning birini asosiy, yana birini asosiy boʻlmagan farq sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq emas.

Til bilan nutq birliklarini turli olimlar turlicha koʻrsatishadi. Yaʼni tilshunos olimlar bitta tugal fikrga kelgani yoʻq.

Masalan: X.Neʼmatov, O.Bozorovlar til va nutq birliklarini quyidagicha belgilaydi³⁵:

Til birliklari	Nutq birliklari
Fonema	Tovush, fon (harf), boʻgʻin
Morfema	Affiks (qoʻshimcha), morf
Leksema	Soʻz (leks)
Konstruksiya (model)	Soʻz forma; soʻz birikmasi;

³⁵ Қаранг: Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. –Тошкент: Ўқитувчи, 1993. -30 б.

	gap;
	Mikrotekst; makroteket

Nazariyotchi olim, professor R.Rasulov til va nutq birliklarini quyidagicha belgilaydi³⁶:

Til birliklari	Nutq birliklari
Fonema	Tovush
Morfema	So‘z (So‘z formasi)
Leksema	So‘z birikmasi
Model	Gap

2018 yilda “Til va nutq birliklarining ierarxik munosabati” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan X.Xayrullayev til va nutq birliklarini F.de Sossyur g‘oyalariga asoslangan holda quyidagicha belgilaydi³⁷:

Til birliklari	Nutq birliklari
Fonema	Gap (jumla)
Morfema	Murakkab sintaktik qurilma
So‘z	Abzats

Shunday qilib, til va nutq bir butun aloqa vositasining o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan va unsurlari jamiyat taraqqiyoti bilan bog‘liq holda bir-biriga o‘tib turadigan ikki tomondir. Til ham, nutq ham ijtimoiy va qaysidir qismda individual hodisalardir. Til nutq tufayli, nutq esa keng ma’noda so‘zlovchi va tinglovchi tufayli ijtimoiy mohiyatga ega bo‘ladi.

32-§. Til sistemasi. Til o‘ziga xos ichki tuzilishga ega bo‘lgan sistemadir. O‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan, bir-birini taqozo etadigan va eslatadigan unsurlar yig‘indisi yaxlitligi til tizimidir.

³⁶ Қаранг: Расулов Р. Умумий тилшунослик.-Тошкент: Фан ва технология, 2017 йил, 165-172 б.

³⁷Қаранг:Х.Хайруллаев “Тил ва нутқ бирликларининг иерархик муносабатлари” филология фанлари доктори (Dsc) диссертацияси автореферати .-Тошкент: 2018. 74 б.

E.Benvenist turli sistemalarni tahlil qilish natijasida til shakllari ma'lum strukturaga ega, degan xulosaga keladi va uning quyidagi xususiyatlarini ko'rsatadi:

1) U qismlari ustidan hukmronlik qiladigan ma'lum butunlik birligi sanaladi;

2) bu birliklar ma'lum barqaror tamoyillar asosida shakliy tartibga solingandir;

3) butunning barcha qismlari u yoki bu vazifani bajargani tufayligina struktura xarakteriga ega bo'ladi;

4) bu qismlar ma'lum sathning har bir birligi boshqa yuqoriroq sathning kichik birligi, ya'ni butunning bo'laki bo'lishi mumkin [A.Nurmonov, 2012: 74].

Til tizimida ma'lum vazifani bajarishga xoslangan bunday unsurlar-birliklar quyidagilardir:

1.Fonema. Fonema ma'no va shakl farqlovchi eng kichik birlikdir.

2.Morfema. Morfema eng kichik qurilma (konstruksiya) birligidir.

3.Leksema. Leksema eng kichik lug'aviy birlikdir.

4.So'z shakl. So'z shakl kichik vazifa bajruvchi funksional birlikdir.

5.Gap qolipi (modeli). Gap qolipi eng kichik fikriy aloqa, kommunativ birlikdir.

Ulardan birinchisi ma'nosiz, qolganlari esa ma'noli birliklardir. Ushbu birliklar o'rtasidagi o'zaro bog'liq munosabatlar yig'indisi, yaxlitligi tilning tuzilishidir. Yu.S.Stepanov qayd qilganidek, til strukturasi eshitish, qabul qilish va idrok qilish mumkin. Ammo uni bevosita ko'rish, kuzatish mumkin emas, balki uni jiddiy lingvistik tadqiqot tafayli aniqlash mumkin [Yu.S.Stepanov, 1975: 231].

Til umumxalq xususiyatiga ega bo'lgan tizimdir. Shuning uchun u yoki bu tilni uning egasi bo'lgan millat yoki elat vakillari barchasi bir xil tushunadi, undan asosan bir xil foydalanish imkoniyatiga ega, yoki bir xil foydalanadi. Til

sistemasiga kirgan tushunchani o'zgartira olmaymiz, yoki chiqarib tashlay olmaymiz. O'zgartirishga va chiqarib tashlashga harakat qilib ham ko'rdik bo'lmadi. Masalan, mustaqillikka erishganimizdan keyin aeroportni tayyoragoh, samolyotni tayyora va hakoza.

33-§. Tilning ichki tuzilishi. Til o'ziga xos ichki tuzilishiga ega bo'lgan barqaror sistemadir.

Shuning uchun til ota-onalardan bolalariga, o'z navbatida yana ularning avlodlariga, asrdan asrga jiddiy o'zgarishsiz o'tib turadi.

Ammo tildagi ayrim o'zgarishlar esa, mashhur tilshunos E.D.Polivanov ta'kidlaganidek, odatda tilning lug'at tarkibida yuz beradi. Ammo ular til tizimining barqarorligiga ta'sir ko'rsatmaydi. Chunki tilning o'ziga xos barqaror tizim ekanligi uning asosan tovush tarkibi bilan grammatik qurulishida namoyon bo'ladi. Tilning umri inson umriga qaraganda uzoq bo'lgani uchun, tildagi o'zgarish bir kishi hayoti davomida sezilmaydi, ammo 500-1000 yil ichidagi davrni olib qarasak, tilda bo'lgan o'zgarish yaqqol seziladi.

F.de Sossyur sistemaning ikki muhim xususiyatini ko'rsatadi: a) sistemaning barcha a'zolari tenglikka ega; b) sistema yopiq hisoblanadi. Lekin keyinchalik til sistemasida ochiq sistemalar borligi ham aniqlandi [A.Nurmonov, 2009: 35].

F.de Sossyurning ta'biri bilan aytganda: "Til g'oyalarni ifodalovchi belgilar sistemasidir". Til o'ziga xos ochiq sistemadir:

1. Jamiyat taraqqiyoti va davr talabi bilan bog'liq holda tilda, birinchi navbatda uning lug'at tarkibida yangi so'z va iboralar paydo bo'lib turadi. Buni o'zbek tili lug'at tarkibining mustaqillik yillaridagi holatida yaqqol ko'rish mumkin.

2. Tildagi, birinchi navbatda uning lug'at tarkibidagi ayrim so'z va iboralar eskirgan qatlamga o'tib turadi. Bu jarayonni ham o'zbek tili lug'at tarkibining turli davrlardagi, jumladan, mustaqillik yillaridagi holatida yaqqol ko'rish mumkin.

Qisqasi, til barqaror va ochiq sistemadir. Shuning uchun u qadim zamonlardan buyon odamlarga eng muhim fikriy aloqa vositasi sifatida xizmat qilib kelmoqda va bunday keyin ham asrlar osha shunday xizmat qilaveradi.

34-§. Til va tafakkur, ularning o‘zaro munosabati. Til va tafakkur o‘zaro bog‘liqdir. Shunchalik bog‘liqki, hatto ko‘pgina olimlarga ular bir-biridan aniq farqlanmaydigan sintetik hodisa sifatida ko‘rinadi. Shuning uchun ular til va tafakkur haqida emas, balki til-tafakkur haqida gapirishni lozim ko‘radilar.

Til tufayli inson tafakkuri boyidi, moddiy dunyodagi narsa va predmetlarni ongi orqali idrok qilish, ular ustidan mulohaza yuritish, ularga oid fikrlarini so‘z bilan ifodalash imkoniga ega bo‘ldi. Til ilk boshdan e‘tiboran hech narsa bilan almashtirib bo‘lmaydigan xizmatni, ya‘ni inson tafakkurida umumlashtiruvchi vazifani bajarib keladi [I.Yo‘ldoshev, O‘.Sharipova, 2007: 30].

Til bilan tafakkurning o‘zaro munosabati tilshunoslikda ham, falsafada ham eng muhim va murakkab muammolardan biridir. Bu muammo fanda anchagina o‘rganilgan va unga doir ko‘plab monografik tadqiqotlar nashr qilingan. Ularda til bilan tafakkurning o‘zaro dialektik bog‘liqligi, birining ikkinchisiz mavjud bo‘lmasligi, o‘zaro munosabatda amal qilishi dalillar bilan yoritib berilgan.

Tafakkur inson oliy nerv (asab) tizimining (bosh miyaning) faoliyati bo‘lib, so‘z, so‘z birikmalari va gaplarda, ya‘ni tilda o‘z ifodasini topadi.

Tafakkurning moddiy qobig‘i tildir. Shunday ekan, tafakkur bilan til, birini ikkinchisidan ajratib bo‘lmaydigan dialektik birlikni tashkil etadi [N.Uluqov, 2016: 36].

Til bilan tafakkur o‘zaro dialektik bog‘liq bo‘lgani holda, ularning har biri o‘zlariga xos xususiyatlari bilan bir-biridan farq qiladi.

Demak, til bilan tafakkur o‘rtasida nihoyatda murakkab munosabat mavjud. Asosan ana shuning uchun bu munosabat

tilshunoslik tarixida ham, falsafa tarixida ham eng muhim muammolardan biri hisoblanib kelindi.

Til, ko'pchilik tomonidan qayta-qayta ta'riflanganidek, kishilarning o'zaro fikriy aloqa vositasidir. Tafakkur esa ob'ektiv borliqni va voqeani kishi miyasida aks ettirishning yagona va oliy darajali shaklidir. Shuning uchun tafakkur moddiy dunyoning kishi tomonidan bilib olinishida, aks etishida ideal jarayon sifatida xizmat qiladi. Bu o'rinda tafakkur kishining amaliy faoliyatiga asoslanadi. Shuning uchun uning shakllanishida, gavdalanishida va amal qilinishida moddiy negiz kishining miyasi hisoblanadi.

Bu haqda professor N.Uluqov quyidagilarni yozadi: "Ong amalda til shaklida mavjud, demak, til materiallarisiz fikr shakllanmaydi. Bu hol fikrni til bazasidagina o'rganishni taqozo qiladi. Shuningdek, tafakkur ham, til ham borliqdagi narsa-buyum va hodisalar bilan bevosita munosabatda bo'ladi. Garchi til va tafakkur bir-biri bilan bog'liq bo'lgan ajralmas birlikni tashkil qilsada, ularni aynan bir hodisa deb tushinish ham noto'g'ridir" [N.Uluqov, 2016: 37].

Shu o'rinda, professor N.Uluqov fikrlariga qo'shilgan holda, tafakkur bilish quroli sifatida kishining ong shaklidir, ijtimoiy jihatdan ongning birinchi darajali tarkibiy qismidir. Ayni vaqtda tafakkur kishining ijtimoiy va amaliy faoliyati tufayli tarixiy va mantiqiy ma'noda yana ijtimoiy onnga aylanishini ta'kidlaymiz.

Har qanday g'oyaviy hodisa kabi tafakkur ham ob'ektiv va moddiy hodisa tufayli amal qiladi. Bunday ob'ektiv va moddiy qobig' tildir. Bu jihatdan til bilan tafakkur birini ikkinchisidan ajratib bo'lmaydigan, o'zaro ziddiyatli va bir-biriga aks ta'sir ko'rsatuvchi dialektik birlikni tashkil qiladi. Ammo bu birlikni ba'zi olimlar boshqacha tushunganlar: ular til bilan tafakkurni tamoman birday hisoblab, aql tildan iboratdir deb ta'kidlaganlar. Masalan, nemis faylasufi tilshunosi V.Gumboldt ta'rificha, til bir butun ruhdan iborat. Shuning uchun u ruh qonunlari asosida

taraqqiy qiladi. Demak, tilning istiqboli ruhning istiqboliga bog‘liq.

“Til xalq ruhining tashqi ko‘rinishidir, - degan edi V.Gumboldt, - xalqning tili uning ruhidir, xalqning ruhi esa uning tilidir – bularda boshqa qandaydir ikki narsaning bir-biriga bunchalik o‘xshashligini tasavvur qilish qiyin. Ularning qanday qilib yagona va idrok qilib bo‘lmaydigan mansabga birlashib ketishi biz uchun tushunarli bo‘lmay qolmoqda. Bularning qaysi biri muhimroq, kattaroq ahamiyatga ega ekanligini aniqlashga urinmasdan, xalqning ruhida tillardagi xilma-xillikning real - hal qiluvchi tamoyilini va haqiqiy sababini ko‘rishimiz kerak. Chunki xalqning ruhi hayotiy va mustaqil hodisa hisoblanadi, til esa unga tobe‘dir” [V.A.Zveginsev, 1964: 88-89].

Yoki akademik N.Ya.Marr ham o‘z ta‘limotida til bilan tafakkurni bir-biridan ajratib qo‘yar edi. “Til, – degan edi N.Ya.Marr, – tovushlarda zuhur etgani uchungina mavjuddir. Tafakkur zuhur etmasdan ham amal qilaveradi... Til (tovush tili) o‘z vazifalarini fazoni so‘zsiz yengayotgan eng yaxshi ixtirolarga topshiriq boshladi, tafakkur esa o‘zining o‘tmishda to‘plagan va foydalanmayotgan boyliklari hamda yangidan to‘planganlari tufayli tobora yuksalib boyliklari hamda yangida to‘planganlari tufayli yuksalib bormoqda va tilni tamomila iste‘moldan chiqarib, uning o‘rnini bosadigan bo‘lib bormoqda. Bo‘lajak til - tabiiy materiyadan xoli bo‘lgan, texnikada o‘sib borayotgan tafakkurdir.

Hech qanday til, hatto har holda tabiat mezonlariga bog‘liq bo‘lgan tovush tili ham tafakkurga bardosh berolmaydi” [N.Ya.Marr, 1931: 62].

Bu mutlaqo noto‘g‘ri ta‘limotdir. Chunki til va tafakkurning dastlabki unsurlarini yuzaga keltiruvchi, ayni vaqtda yuzaga kelishini rag‘batlantiruvchi, dastlabki unsurlarini yuzaga chiqaruvchi, omillar, qo‘zg‘atuvchi sabablar bir vaqtda va bir xil muddatda shakllangan, keyingina o‘sha unsurlarning o‘zaro aks

ta'sir qonuni asosida rivojlana borishi bilan to'la ma'nosidagi til va tafakkur shakllangan. Ular, ya'ni til va tafakkur shundan buyon o'zaro aks ta'sir qonuni asosida rivojlanib insoniyat oldidagi vazifasini to'la bajarib kelmoqda. Bundan keyin ham shunday bo'laveradi.

Ammo til bilan tafakkurni bir-biridan ajratgan holda talqin qilish, tushintirish darslik qo'llanmalarda ham va ular orqali ta'lim jarayonida ham o'z aksini topdi. Masalan: "Til ayrim kishida mustaqil ravishda mavjuddir"[P.I.Ivanov, 1967: 291]. "Til har bir ayrim kishida mustaqil tartibida mavjuddir" [M.Vohidov, 1970: 175].

Tafakkur til bilan uzviy bog'liq bo'lib, u bilish jarayoni sifatida o'zini yakka shaxsning nutq faoliyatida ko'rsatuvchi aniq jarayonidir. Ijtimoiy ong sifatida esa u o'zining mavjud bo'lish shakliga muayyan tillarda ega bo'ladi. Demak, til va tafakkurning ijtimoiy tabiati ichki tomondan bir xildir. Tilning vazifasini ikki tomonlama vazifaning birligisiz tassavur qilib bo'lmaydi: til bir vaqtning o'zida ham fikrlash va bilim natijasini nutq faoliyatida saqlash uchun vositadir, ham fikrlash jarayonining o'zi uchun vositadir. Bu jarayonning nutq shaklida seziladigan va akustik holatdir. Demak, til yordamisiz fikr shakllanmaydi, tafakkur amaliyoti sodir bo'lmaydi.

Til bilan tafakkurni bir-biriga teng deyish to'g'ri bo'lmaydi. Chunki: 1) kishi o'ylab yurgan fikrini til orqali ifodalaydi deyish haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Kishi fikrining boshqalarga aytish mumkin bo'lgan qisminigina til yordamida suhbatdoshiga (o'quvchisiga) etkazadi. 2) til moddiy, tafakkur esa g'oyaviy hodisalardir; 3) ikki narsani teng deyish uchun ularning tarkibini ham bir-biri bilan qiyoslash va ular bir-biriga mos kelsa, ularni teng deyishga asos tug'iladi [M.Irisqulov, 1992: 238].

Tafakkur voqelikning tushuncha, hukm va xulosada oliy shaklda makon va zamon bilan bog'liq holda aks etishidir. U o'zining barcha haqiqiy natijalari bilan kishi miyasidagi g'oyaviy nusxasi va obrazidir. Tafakkurning asosiy masalasi

uning chinligi masalasidir. Til esa voqelikning in'ikosi emas, balki fonetika morfologiya, sintaksis va boshqa shu kabilarning qonunlari asosida uyushgan murakkab tizimidir. Tafakkur voqelikni ma'naviy-g'oyaviy holatda aks ettiradi, uning qonunlarini tanib biladi va kishining amaliy faoliyati tufayli moddiy dunyo haqida bilim hosil qiladi. Til tafakkurni moddiy shaklda yuzaga chiqaruvchi vosita sifatida nutq tufayli amal qiladi. Bunday vaqtda til va tafakkur aks ta'sir qonuniga asoslanadi.

Demak, til ham, tafakkur ham borliqdagi narsa va hodisalar bilan munosabatda bo'ladi. Ammo tafakkur shu narsa va hodisalar bilan ularni g'oyaviy tarzda in'ikos ettirish, til esa ularni tafakkur orqali moddiy tarzda ifodalash jihatidan munosabatda bo'ladi.

Til o'ziga fonetika va grammatikaning muayyan qonunlarini birlashtirgan tovushlar tizimi mavjud bo'luvchi moddiy hodisadir.

Ma'lumki, tilni fikrning moddiy qobig'i deyish qabul qilingan. Ammo bu qoida "qobig'" qandaydir tashqi fikr sifatida emas balki ichki fikr sifatida, u bilan uzviy bog'liq holda tushunilgan taqdirdagina to'g'ri. Gap shundaki, fikrda turli "qobig'" bo'lishi mumkin emas. Har qanday til fikrning nutq shaklida voqe' bo'lishidir. Yoki, aksincha har qanday bevosita voqe' bo'lgan fikr nutq shaklidagi tildir.

Til va tafakkurning har biri o'zicha ichki tuzilishiga va birliklariga ega. Tushuncha, fikr, hukm va xulosa tafakkur birliklaridir. Til birliklari ifodalovchi, tafakkur birliklari esa ifodalanuvchi hodisalardir.

Til milliy xususiyatga egadir, millatning eng muhim belgilaridan biridir. Tafakkur esa umumiy insoniy xususiyatga egadir, ya'ni tafakkur shakllari va qonun-qoidalari barcha millatlarda bir xildir.

Nazorat uchun savollar:

1. Til bilan tafakkur tarixan va hozir o‘zaro qanday munosabatda?
2. Til va tafakkurning paydo bo‘lishi, ularning rivojlanishi haqida qanday fikrdasiz?
3. Til va tafakkur haqida akademik N.Ya.Marr qarashlari va unga munosabatingiz?
4. Nima uchun til moddiy-akustik, tafakkur esa ma’naviy-g‘oyaviy xususiyatiga ega?
5. Nima uchun til milliy, tafakkur esa umuminsoniy xususiyatga ega?
6. Til va tafakkur birliklari.
7. Til ham, nutq ham aloqa vositiasi. Farqlari nima?
8. Til va nutqning umumiylikka, xususiylikka munosabati qanday?
9. Til va nutqning hajmi, vaqti, muddati haqida nimalarni bilasiz?
10. Til va nutqning qaysi biri diaxron, sinxron, qaysi biri sinxron xususiyatga ega? Nima uchun?
11. Til va nutqning ijtimoiy mohiyatga ega bo‘lish usullari.
12. Nutq turlari.
13. Nima uchun til o‘ziga xos tizim?
14. Til birliklari va ularning qaysi birida tez-tez o‘zgarishlar bo‘lib turadi?
15. Tilning ichki tuzilishi haqida nimalarni bilasiz?

Tayanch so‘z va atamalar: *Til va nutq, til bilan tafakkur, nutq xususiyati, til xususiyati, fonema, morfema, leksema, model, tovush, fon (harf), bo‘g‘in, affiks, morf, so‘z (leks), so‘z forma, so‘z birikmasi, gap, mikrotekst, makrotekst, ochiq tizim, murakkab sintaktik qurilma, abzats.*

Adabiyotlar

1. Ne'matov H., Bozorov O. Til va nutq. –Toshkent: O'qituvchi. 30 b.
2. Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi. –Toshkent: “Barkamol fayz media”, 2016. 190 b.
3. Yo‘ldoshev I., Sharipova O'. Tilshunoslik asoslari. –Toshkent: “Iqtisod moliya”, 2007. 192 b.
4. Nurmonov A. Tanlangan asarlar 2-jild. Lingvistik ta'limotlar tarixi –Toshkent: 2012 yil, 232 b.
5. Azizov O. Tilshunoslikka kirish. –Toshkent: O'qituvchi, 1996 yil, 4-136
6. Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo'nalishlari. –Toshkent: “Ta'lim”, 2009. 160 b.
7. Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. –Toshkent: “O'qituvchi”, 1992. 256 b.
8. Ivanov P.I. Umumiy psixologiya. –Toshkent: O'qituvchi, 1967 yil, 291b.
9. Vohidov M. Maktabgacha tarbiya psixalogiyasi. –Toshkent: O'qituvchi, 1970 yil, 175b.
10. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М.: Просвещение, 1975. 271с.
11. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание – М.: Просвещение, 1979.-416 с.
12. Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX в веков в очерках и извлечениях. Часть 1. –Москва, 1964.стр.88-89.
13. Марр Н.Я. Мышление и язык. –Ленинград, 1931, стр. 62.

TILSHUNOSLIK METODLARI

35-§. Metod haqida umumiy ma'lumot. Metod fanda bilim, tadqiqot yo'li, usulidir. Tafakkur yordamida yangi natijalarga erishish usulidir. Insonning ob'ektni egallashga qaratilgan amaliy va nazariy harakat usulidir.

Tilni o'rganish metodologiyasi va metodlari ob'ektni bilish jarayonida tadqiqotchi unga muayyan metodologiya va tekshirish metodi asosida yondashadi. O'rganilayotgan ob'ektni qay darajada ob'ektiv izohlash tadqiqotchining qanday metodologiya va tadqiqot metodiga tayanishiga bog'liq. Shuning uchun har qanday fanda metodologiya va metod tayanch nuqta bo'lib xizmat qiladi. Metod yunoncha *methodos* so'zidan olingan bo'lib, tadqiqot usuli demakdir. Metodologiya esa yunoncha *methodos* "tadqiqot usuli" va *logos* "ta'limot" so'zlaridan olingan bo'lib, fanning tadqiqot usullari haqidagi ta'limotdir. Metodologiya umuman ilmiy metod haqidagi ta'limot hamda xususiy fanlar metodlari haqidagi ta'limot, ya'ni bilish faoliyati yo'llari haqidagi ta'limot sifatida har qanday fan nazariyasi va amaliyotida katta ahamiyatga ega.

Ko'rinadiki, metodologiya va metod tushunchalari o'zaro uzviy bog'liqdir.

Fanda mazmun va vazifasiga ko'ra metod ikki xil:

1. Maxsus ilmiy metod. Bu ma'lum bir fanda qo'llanadi.

2. Umumfalsafiy metod. Bu maxsus ilmiy metodlar haqidagi ta'limotdir.

Demak, maxsus tadqiqot metodlari ma'lum darajada umumfalsafiy metodga bog'liq yoki tobe bo'ladi. Uning ta'sirida o'zgarib ham turadi.

Umumfalsafiy metodga "metadologiya" ham deyiladi.

Tilshunoslik metodlari anchagina. Davr nuqtai nazaridan ular ikki guruhga bo'linadi:

1. An'anaviy metodlar: tasviriy metod, qiyosiy-tarixiy metod, chog'ishtirma metod va tipologik metod kabilar.

2. Yangi metodlar: struktural tahlil metodi, bevosita ishtirokchilar metodi, distributiv tahlil metodi, avtomatik tahlil metodi, sinergetik metod va boshqalar.

36-§. Tasviriy metod. Bu metodning nomi uning mazmuniga va vazifasiga to'liq mos kelmaydi yoki unchalik aniq emas. Chunki "tasviriy metod" atamasi (termini) nazarda tutilgan metodning fanga til hodisalarining go'yo faktlarni tasvirlash uchun xizmat qilishi haqida o'ylashga da'vat etadi. Aslida esa tasviriy metod til hodisalarini tushunishni ham, tahlil qilishni ham, ma'lum darajada nazariy tadqiqot metodi sifatida baholash mumkin.

Tasviriy metod til sistemasiga kiruvchi elementlarni tasvirlab, ko'rsatib berish bilan birga, o'sha elementlarni tahlil qiladi va ijtimoiy funksiyalarini o'rganish uchun qo'llanadi. Tasviriy metod asosida tilning fonemalar sistemasi, morfemalari, grammatik kategoriyalari sinchiklab o'rganiladi, tahlil qilinadi va ularning harakterli xususiyatlari ko'rsatib beriladi. Shu metod asosida tillarning ta'lim uchun zarur bo'lgan tasviriy grammatikalari, lug'atlar yaratiladi. Bu metodning yutuqlari juda katta.

Tasviriy metod ko'pincha tilning ijtimoiy vazifasini o'rganishga tadbiiq qilinadi. Masalan, bu metod fonemalarga, morfemalarga, leksemalarga, so'z shakllariga, grammatik shakl va grammatik kategoriyalarga diqqat bilan va aniq tavsif berishni talab qiladi.

Tasviriy metodning asosiy vazifasi shundaki, u muayyan sinxron aspektga tegishli lisoniy birliklarni, hodisalarni tasvirlash, tavsiflash jarayonida ularni tahlil qilib boradi, tildagi vazifasini, o'rnini, qo'llanishini, tuzilishini, o'ziga xosliklarini aniqlaydi, umumlashtiradi, xulosalar chiqaradi [R.Rasulov, 2017: 229].

Bu unsurlarning har biri ham shaklan, ham ma'no jihatdan qaralishi kerak.

Xuddi shu metod tilshunoslikni hozirgacha jamiyat ehtiyojlari bilan to'liq va mustahkam bog'lab kelmoqda. Xuddi shu metod asosida turli tillarning ta'lim uchun zarur bo'lgan ko'plab darslik-qo'llanmalari yaratildi va yaratilmoqda. Shu metod asosida turli tillarning izohli lug'atlari yaratilmoqda. Masalan, o'zbek tilining besh jildlik izohli lug'ati yaratildi.

Izohli lug'atlar leksikologik, semasiologik tadqiqotlar uchun bazadir. Nutq madaniyati sohasida olib borilayotgan kurashning yutuqlari ko'p jihatdan yuqoridagi kabi ishlarning samaralari bilan shartlangandir.

Til dalillarini shu metodda tasvirlash aslida ularning sifat jihatdan tahlili va sistemlantirilishi bo'lib, bu til sistemasi va strukturasidagi unsurlar hamda qismlar nazariyasini yaratishiga imkoniyat beradi.

Umuman olganda, tasviriy metodning yutuqlari katta. Ammo ular yetarli darajada aniq tushunib olinmagan. Shuning uchun tasviriy metodni ko'pincha boshqa metodlari bilan, ayniqsa qiyosiy-tarixiy metod bilan bog'laydilar. Bunda qiyosiy-tarixiy metod nazariyasini va amaliyotini yaratgan olimlarning tasviriy xususiyatga ega bo'lgan asarlar yozganligi asoslansalar kerak.

Ma'lumki, tasviriy metod tilshunoslik bilan birga shakllanadi va rivojlandi. Tilshunoslikning qaysi oqimga va maktabga mansubligi bilan bog'liq holda tasnif qilinadi. Masalan, tilni tasviriy yo'nalishda o'rganishni F.I.Buslaevning logik-grammatik maktabi tarafdorlari o'zlari-o'zlariga xos, F.F.Fortunatovning formal-grammatik maktabi tarafdorlari o'zlariga xos ravishda amalga oshirdilar.

Tasviriy metod eng qadimiy metod bo'lib, turli davrlarda turli tilshunoslik oqimlari va maktablari uchun xizmat qildi. Ko'plab mashhur tilshunoslar tasviriy xususiyatga ega bo'lgan muhim asarlar yaratmoqdalar.

Tasviriy metod hozirgi vaqtda struktural tahlil metodi bilan aniq hamkorlik qilmoqda. Til haqidagi fan taraqqiyotida va til o'qitilishi amaliyotida uning ahamiyati katta.

37-§. Qiyosiy-tarixiy metod. XVII-XVIII asrlar davomida jahoning turli tillari bo'yicha boy dalillar va ma'lumotlar to'plandi. Ayni vaqtda tillarni qiyosiy o'rganishning dastlabki namunalari ham paydo bo'ldi. Natijada tillarni bir-biri bilan qiyoslab o'rganishga keng imkoniyat yaratildi. Asta-sekin esa ayrim tillarning bir-biri bilan tarixan qarindoshlik munosabati borligi haqida ishonchli fikrlar ham paydo bo'la boshladi. Bengaliyada xizmat qilgan ingliz sharqshunosi va huquqshunosi Vilyam Djons (1746-1794) sanskrit tilini yunon va lotin tillariga qiyoslab, ular o'rtasida yaqinlik, qarindoshlik borligi haqidagi fikrlarni, ma'lumotlarni qat'iy aytdi.

XIX asr boshlariga kelib to'plangan til materiallari ham, ilmiy ma'lumotlar bir-biriga qiyosiy ravishda, shu bilan, birga keng ko'lamda o'rganila boshlandi, natijada qiyosiy-tarixiy metod yuzaga keldi. Bunga nemis tilshunoslari Frans Bopp, Yakov Grimm, Daniya tilshunosi Rasmus Rask va rus tilshunosi A.X.Vostokovlar asos soldilar. Bunda "...o'z nomini ko'rsatmagan bir rus tilshunosi tomonidan 1811 yilda yozilgan Sanskrit tilining rus tili bilan o'xshashligi haqida" nomli asarning ham ma'lum hissasi bor [S.Usmonov, 1972: 59].

Qiyosiy-tarixiy metod asosida qiyosiy-tarixiy tilshunoslik shakllandi.

Tilshunoslikda qiyosiy-tarixiy metod uzoq yillar asosiy ilmiy metod sifatida e'tirof qilib kelindi. Bu metodning hozir ham tilshunoslik metodlari tizimida o'ziga xos o'rni bor.

Qiyosiy-tarixiy metod asoschilari – o'z asarlarida mazkur metoddan faol foydalangan ushbu olimlar hind va qator Yevropa tillari tarixan bitta asos, umumiy tildan – bobo tildan ajralib chiqqan, ushbu tilning bo'linishi, turli tomonlarga tarqalishi natijasida yuzaga kelgan, shakllangan degan g'oyani ilgari suradilar [R.Rasulov, 2017: 232].

Shunday qilib, tilshunoslikni mustaqil fan darajasiga ko'tarishda qiyosiy-tarixiy metodning ham va u asosda shakllangan qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning ham ahamiyati katta bo'ldi.

Qiyosiy-tarixiy metod muayyan qarindosh tillardagi o'zaro teng dalillarni bir-biriga qiyoslash yo'li bilan asosan yozma yodgorliklarda uchramaydigan til dalillarini tiklashga xizmat qiladi.

Masalan, A.X.Vostokov "Slavyan tili haqida mulohazalar" (1820) nomli asarida qadimgi slavyan tilida alohida burun unlisi bo'lmaganligini isbotlab bergan.

Qiyosiy-tarixiy metod yordamida qarindosh tillarning taraqqiyot qonunlari, o'xshash va noo'xshash hodisalari o'rganiladi, tillar ilmiy tasnif qilinadi. Mavjud tasniflar esa yangi dalillar va ma'lumotlar bilan boyitiladi.

Qiyoslash uchun faktlar faqat qarindosh tillardan-genetik tenglikka ega bo'lgan tillardagina olinadi. Masalan: ruscha svetok polyakcha kwiatok «gul»; forscha nav, ruscha nov(iy), nemischa neu, inglizcha new «yangi», grekcha pater, patros, latincha pater, sanskritcha pitar, nemischa vater, forscha padar, ruscha papa, xindcha bobo «ota» demakdir.

Masalan, jahon tillari 70-yillargacha shu metod asosida oilalarga bo'linar edi. 70-yillarning boshlariga kelib til oilalari o'rtasida ham genetik qarindoshlik borligi aniqlandi. Masalan, V.M.Illich-Svitich 1979 yilda chiqqan "Опыт сравнения ностратических языков"³⁸ nomli asarida quyidagi 6 ta til oilalarining genetik jihatdan qarindosh ekanligini qat'iy ravishda isbotlab bergan: Som-xom tillari oilasi, kartvel tillar oilasi, hind-yevropa tillar oilasi, ural tillar oilasi, dravil tillar oilasi va oltoy tillari oilasi.

Bu metod yordamida qarindosh tillar tizimi va ichki tuzilishi hamda ulardagi har qanday unsur tahlil qilinishi mumkin.

---

³⁸ Илич – Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков. –М.: Наука, 1981. -353 с.

Hozircha qiyosiy-tarixiy metod asosida ayrim tillarni va til guruhlarining qiyosiy fonetikasi, qiyosiy morfologiyasi yaratilgan. Bunga Frans Bopp, Yakov Grimm, Rasmus Rask, Aleksandr Vostokov, Fortunatov, Boduen de Kurtene, Larin, Filipp, Jirmunskiy, Bogorodskiy, A.M.Shcherbak (Turkiy tillarning qiyosiy grammatikasi, 1970) kabi tilshunoslarning asarlari misol bo‘la oladi.

Qiyosiy-tarixiy metod bilan ish ko‘rganda qiyoslash uchun dalillar odatda qarindosh tillardan–genetik tenglikka ega bo‘lgan tillardan olinadi. Genetik tenglik esa odatda fonetik tenglikka va semantik tenglikka asoslanadi.

38-§. Chog‘ishtirish metodi. Bir nechta tillarning tuzilishi va qurilish materiallarining bir-biriga o‘xshash va farqli tomonlarini o‘rganishni maqsad qilib oladigan qiyoslashga chog‘ishtirma metod deyiladi.

Shuningdek, bir qancha tillarga oid chog‘ishtirilayotgan, taqqoslanayotgan lisoniy hodisalarni tasvirlashda, tavsiflashda, tillararo o‘xshash (anologik) hodisalardagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlashda, qiyosiy-tarixiy metoddan farqli, ayni tillarning – chog‘ishtirilayotgan tillarning tarixiga, ularning kelib chiqishiga – genetik jihatlariga, taraqqiyotiga e’tibor bermaydi, ularga asoslanmaydi [R.Rasulov, 2017: 235].

Har bir tilning o‘ziga xos xususiyatlari mavjud bo‘ladi. Buni bir til doirasida anglamaymiz. Qachonkim taqqoslanayotgan til bo‘lsa, payqalmagan til xususiyatlari ko‘rinib qoladi. Shu sabab ham, chog‘ishtirma metod tillarning tuzilishini chuqurroq o‘rganish va tushunish imkoniyatini bizga taqdim etadi.

Chog‘ishtirish metodi sof amaliy maqsadga xizmat qiladi. Chunonchi, ona tilidan boshqa tilni (shu jumladan, chet tilini) o‘rganish uchun bu metod xulosalaridan muvaffaqiyat bilan foydalanish mumkin [S.Usmonov, 1972: 181].

Jumla va matnlarni bir tildan boshqa tilga tarjima qilish texnikasi va nazariyasini ishlab chiqish uchun ham chog‘ishtirma metodi muhim amaliy ahamiyatga ega. Mana

bugungi kunda, google tizimida o'zbekcha elektron tarjima dasturlari ham joriy qilindi. Ammo, ularda juda ko'p hal qilinishini kutib turgan muammolar borki, bu albatta, o'z yechimini topish uchun chog'ishtirma metodiga tayanadi. Bu muammolar hal qilinsagina ikki tilli lug'atlar tuzish va turli ikki til doirasida chog'ishtirma grammatikalarini ishlab chiqish imkoni tug'iladi.

39-§. Struktural tahlil metodi. Struktural tahlil metodi ham, tasviriy metod kabi, tilning jamiyatga amaliy xizmat qilishini nazarda tutadi. Ammo tasviriy metod til birliklarining o'zlarini tasvirlasa, struktural tahlil metodi esa ma'lum darajada nazarda tutilgan birliklarning o'zlarini, asosan esa ular o'rtasidagi munosabatlarni tasvirlaydi.

Masalan, keng ma'noda so'zlarning o'zaro bog'lana olish, yoki bog'lana olmaslik xususiyatlarini tahlil qiladi. Masalan, olma so'zi yemoq, archimoq, yuvmoq, to'g'ramoq kabi fe'llar bilan sintaktik munosabatga kirishadi. Uxlamoq, o'tirmoq, ketmoq kabi so'zlar bilan aloqaga kirisha olmaydi.

Struktural metod ko'pchilik adabiyotlarda taksonomik metod deb ham yuritiladi. Taksonomik metod tasviriy metodning sifat jihatdan boshqacha, uning rivojlangan bosqichi hisoblanadi. Taksonomik metod til tizimini tasvirlashga da'vat qiladi. Shuning uchun bu metod tilshunoslikka oid adabiyotlarda struktural metod sifatida tavsiflanadi. Struktural tahlil metodi til tizimini tashkil etgan birliklar orasidagi munosabatni o'rganadi. Bu metod tasviriy metodga o'xshab ketadi. Tasviriy metod tildagi birliklarning o'zini o'rgansa, struktural tahlil metodi o'sha birliklar orasidagi munosabatlar tobeliklarini tasvirlaydi.

Struktural tahlil metodi til va nutqni ajratish, til birliklari orasidagi o'xshashlik va noo'xshashliklarning, joylashish tartibi va boshqa nisbiy aloqalarni aniqlaydi.

40-§. Bevosita ishtirokchilar metodi. Amerika struktural tilshunosligida Z.Xarris tomonidan ilmiy asoslangan distributiv tahlil usulining ba'zi nuqsonlari mavjudligi, masalan, jumlani

segmentlarga ajratib tahlil qilishda seziladigan zaiflik tomonlari, tilshunoslarni yangi tahlil metodlarini joriy etishga undadi. Bunday tahlil metodlaridan biri bevosita ishtirokchilar tahlili metodidir.

BI tahlili metodini distributiv tahlil metodining bevosita davomi deb bilish mumkin. Chunki distributiv tahlil usuli ham o'zining keyingi taraqqiyoti bosqichlarida nafaqat fonema va morfemalarning, balki so'zlarning ham sintagmatik qatordagi o'zaro munosabatini, ularning nimalarga asoslanganligini ko'rsatib bera olgan edi. Diskriptiv lingvistika vakillari jumlaning eng kichik ma'noli qismlarga ajratishda, ya'ni segmentlarga bo'lishda bevosita ishtirokchilar (BI) asosidagi tahlilga ham tayanadilar. Bu metodga ishora L.Blumfeldning "Til" asarida³⁹ uchrasa ham, uning aniq tamoyillari R.Uellz va Yu.Naydalar tomonidan ishlab chiqildi. BI metodiga muvofiq, tayanch nuqta konstruksiya hisoblanadi. Konstruksiya tarkibidan ishtirokchilar va bevosita ishtirokchilar (BI) ajratiladi. Konstruksiya atamasi ostida ma'noli qismlarning ketma-ket munosabatidan tashkil topgan butunlik tushuniladi. Ishtirokchilar deb kattaroq konstruksiya tarkibiga kirgan so'z yoki konstruksiya (yoki morfema)ga aytiladi. Muayyan konstruksiyaning bevosita shakllanishida ishtirok etgan bir yoki bir necha ishtirokchilarga bevosita ishtirokchilar deyiladi.

Bundan tashqari, BI metodi yordamida jumla mazmunidagi noaniqlik va chakashliklarni bartaraf etish mumkin :

Ozodlik yo'q o'lim.

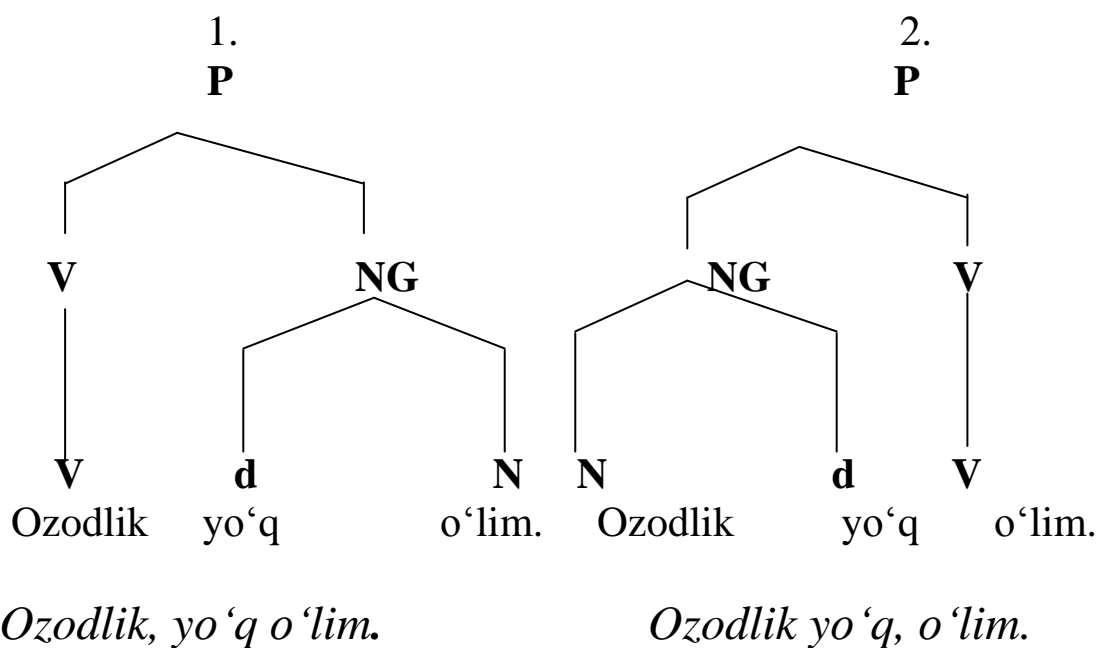
Mazkur gapni ikki xil tushunsa bo'ladi :

1. O'ldirish kerak emas, shafqat qilsin.
2. O'ldirish kerak, shafqat qilinmasin.

Mazkur ma'nodagi gaplarning shajaralari

---

³⁹ Leonard Bloomfield Language. -New York: Holt and Co., 1933. 608 p.

Keltirilgan jumalarning ma'no ifodasidagi chalkashlik nutq jarayonida ohang vositasida bartaraf etilishi mumkin. Biroq yozuvda tinish belgisi ishlatilmaydigan bo'lsa uni tuzatish ancha qiyin kechadi. Shu bois bunday vaziyatda BI tahlili usulining mavqei yanada oshadi.

Bunga muvofiq, nutqning har bir mustaqil parchasi ikki qismdan tashkil topadi. O'z navbatida, har qaysi qism yana o'z ichida ana shunday qismlardan iborat bo'ladi. Ko'rinadiki, har bir konstruksiya binar tamoyilga ko'ra qismlarga bo'linadi va bu bo'linish konstruksiya doirasida graduallik (darajalanish) xususiyatiga ega bo'ladi. BI tahlilida, avvalo, so'z birikmalari ajratiladi va ular bir gap ichida birlashtiriladi. Shuning uchun BI tahlilini birlashtirish, o'rash deb ham yuritiladi.

BI tahlili usulining ham ba'zi nuqsonlari mavjud. Ular jumlasiga bir yo'la ikki va undan ortiq mustaqil gaplarni tahlil yetib bo'lmasligini kiritish mumkin. Biroq mazkur kamchiliklar transformatsion tahlilda o'z-o'zidan barham topadi.

Uning tarkibida ishtirok etgan barcha ma'noli so'zlar ishtirokchilar, bevosita aloqaga kirishgan so'zlar esa bevosita ishtirokchilar (BI) sanaladi.

Shunday qilib, BI tahlili metodi an'anaviy sintaktik tahlil usulidan keskin farqlanishini va gap strukturasi grammatik shakllanishini mukammal darajada aniq ifodalashini ko'ramiz.

41-§. Distributiv tahlil metodi. Distributiv tahlil metodi til sathlarining sintagmatik qatorda, ya'ni nutqiy qatorda bir-biriga nisbatan joylashuvi, o'zaro birikuvini o'rganuvchi metoddir. Distributiv (lat. distributio; ing. distribution – taqsimlanish, tarqalish) demakdir.

Distributiv tilshunoslik muayyan til birliklarining o'zaro, bir-biriga nisbatan joylashish tabiatini yoki ularning tarqalish (distributsiya) munosabatini tasvirlovchi fandır. Mazkur usul bilan tilni tahlil qilish deskriptiv metod deyiladi [R.Rasulov, 2017: 243].

Amerika induslari tilini o'rganish chog'ida F.Boas Hind-Yevropa tillari materiallari asosida maydonga kelgan tadqiq metodlarini bu tillarga qo'llash mutlaqo mumkin emasligini asoslashga harakat qildi. Amerika induslari tili, birinchidan, Hind-Yevropa tillaridan farq qiluvchi o'ziga xos kategoriyalarga ega. Ikkinchidan, tarixiy taraqqiyotining oldingi davrlari haqida guvohlik beruvchi yozma manbalariga ega emas. Uchinchidan, ularning dunyodagi qaysi tillar bilan qarindoshligi hali noma'lum. Bu faktorlar esa, F.Boasning fikricha, Amerika induslari tilining tashqi, formal tomoniga asoslangan ob'ektiv tekshirish metodlarini ishlab chiqishga ehtiyoj tug'diradi. Ana shunday tekshirish metodi sifatida deskriptiv (tavsifiy) metod paydo bo'ldi.

Til birliklarini distributiv tahlil asosida tasniflash jarayonida u yoki bu birlikning qanday matn muhitida va birliklarning ichida qaytarzda uchrashi e'tiborga olinadi. Ya'ni, bu qurshov va matn til normalari talabiga javob berishi kerak.

Deskriptiv tilshunoslik til tuzilishini ifoda va ma'nodan tashkil topgan butunlik, deb tushunadi va ifoda tuzilishini tilning bosh komponenti deb hisoblaydi [G.Glison, 1959: 33].

Distributiv tahlilning birinchi bosqichi jumlaning eng kichik qismlarga ajratish-segmentlash va ularni daftarda simvollar bilan ifodalashdan boshlanadi. Masalan, *kitobni o'qimoq* birikmasini erkin ravishda quyidagi segmentlarga ajratishimiz mumkin: *ki-tob-ni o'-qi-moq*. [A.Nurmonov, 2009: 104].

Distributiv tahlilning asosiy tamoyillari Amerika deskriptiv tilshunoslik maktabi vakillari B.Blok, J.Treyger, Z.Xarrislar g'oyalarida nazariy jihatdan shakllandi hamda ular tomonidan amaliyotga tadbiiq etildi. Ularning fikricha, faqatgina distributiv «o'lchovlar» asosidagina til tizimi hodisalarini to'liq ko'rishda tavsiflash mumkin. Shu sababli ular distributsiya (tarqalish, taqsimlanish) tushunchasini o'ta keng ma'noda izohlash tarafdori bo'ldilar.

Distributiv tahlilni lug'aviy birliklarning so'z yasash imkoniyatlarini aniqlash va shu asosda turli guruhlarni ajratish maqsadida qo'llash mumkin [T.Bushuy, Sh.Safarov, 2007: 140-141].

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, distributiv tahlil qismlarning shakliy qurshoviga, distributsiyaga tayanadi. Bu metodni sintaktik strukturalarga qo'llab bo'lmaydi. Shu munosabat bilan diskriptiv tilshunoslikda yangi tahlil metodi – bevosita ishtirokchilar metodini joriy etishga ehtiyoj tug'ildi.

42-§. Avtomatik tahlil metodi. Kibernetika va elektron-hisoblash mashinasi bilan ishlashning ravnaq topishi tilshunoslikda avtomatik tahlil metodining shakllanishiga turtki bo'ldi. Bu metodning paydo bo'lishi matnlarni avtomatik tarzda tarjima qilish, matnlarni elektron mashinalari orqali tuzish, qisqartirish, lug'atlar tuzish imkoniyati paydo bo'ldi. Bu metod tillarni internet tiliga aylantirishda katta vazifalarni bajaradi. Bu metod tilni o'ziga xos formal qismlarga ajratadi. Bunda bir tilning ajratilgan qismlari yoki unsurlari boshqa tilning shu ma'nodagi formal qismlari yoki elementlariga ekvivalent bo'lishi lozim. Masalan, o'zbekcha kitob yo'q birikmasidagi

bosh kelishik formasiga ruscha net knigi birikmasidagi qaratqich kelishikka ekvivalentdir.

Bu tipdagi ekvivalentlik esa bir tildan boshqa tilga mashina yordamida tarjima qilish imkoniyatini beradi.

Elektron-hisoblash mashinasi yordamida tarjima qilish dastlab 1954 yilda Amerika, 1955 yilda esa Rossiyada amalga oshirildi. Bunda inglizcha matn rus tiliga tarjima qilingan. 2014 yildan boshlab google internet tizimidagi elektron tarjima dasturiga turli tillardan o'zbekchaga tarjima qilish shakli ham kiritildi. Lekin bu dasturning kamchiliklarini tugatish borasida ham hali ko'p ishlarni amalga oshirishimiz lozim.

To'g'ri, mashina yordamida tarjima qilish g'oyasi va bunga dastlabki urinishlar Rossiyada ancha ilgari boshlangan. Masalan, 1939 yilda kashfiyotchi texnik P.A.Smirnov-Troyanskiy tarjima qilish usulini ishlab chiqqan. Uning usuli elektronika bilan bog'lanmagan edi.

Ammo u taklif qilgan mashinaning imkoniyatlari juda ham cheklangan edi. P.P.Smirnov-Troyanskiyning prinsipiga ko'ra, mashina bir tildagi so'zlarni boshqa tilga so'zma-so'z tarjima qilib berishi kerak. Har bir so'zning grammatik xususiyati, gapdagi vazifasi esa o'sha so'zdan so'ng maxsus ishora bilan ko'rsatiladi. So'ngra muharrir ko'rsatilgan grammatik belgilariga qarab bu so'zlarning grammatik formalarini yasashi va gap tuzishi lozim.

Demak, mashina yordamida chinakam tarjima qilish elektron-hisoblash mashinasi kashf qilingandan keyingina mumkin bo'ldi.

Hozirgi vaqtda mashina tarjimasi Yaponiya, Amerika, Xitoy, Germaniya kabi mamlakatlarda ancha taraqqiy qilgan bo'lib, ko'plab sohalar uchun jumladan, fan va texnika, san'at va adabiyot, turizm uchun bir necha tillar bo'yicha amalga oshirilayapdi.

43-§. Sinergetik metod. XX asrda kashf etilgan nisbiylik nazariyasi va kvant mexanikasidan boshqa yana kvant kimyosi,

mikro-makro-mega dunyolar fizikasi, reaktiv dinamika nazariyasi singari yangi fanlar maydonga keldi. Ana shunday yangi fanlar orasida sinergetika alohida ajralib turadi.

Sinergetika (lot. sinergeia – “hamkorlik”) - organik va noorganik dunyoda sodir bo‘ladigan o‘z-o‘zidan tashkil etilish tamoyilining matematik modellarini yaratuvchi umumiy fandır. Sinergetika uchun ob’ektning muhim belgisi “tashkillanish” belgisidir. “Tashkillanish”ning “tashkil etish”dan farqi shundaki, ikkinchi jarayonga sub’ekt aralashadi, birinchisi esa ob’ektiv jarayondir. Masalan, ishlab chiqarishni tashkil etish, fizikaviy va kimyoviy usullar yordamida yangi moddalar hosil qilish, so‘z yasovchi vositalar yordamida yangi so‘zlar yaratish – bularning hammasi sub’ektning tashkilotchilik, yaratuvchilik faoliyati mahsuli sanaladi. Ammo tashkillanish odam faoliyatining ta’sirisiz, o‘z-o‘zidan amalga oshadigan jarayondir. Ana shunday ichki tashkillanish jarayonini o‘rganuvchi fan sinergetika hisoblanadi. Uning asoschisi haqida adabiyotlarda ikki xil fikr yuritiladi. Ko‘pchilik adabiyotlarda sinergetikaning asoschisi sifatida belgiyalik fizik, Nobel mukofoti laureati Ilya Prigojin ekanligi e’tirof etiladi. Xususan, O.Fayzullaev bu fanni I.Prigojin kashf etganligini, so‘ngra I.Stingers, G.Nikolis, G.Xaken singari olimlar rivojlantirganini bayon qiladi. N.Shermuhamedovanning fikricha, 1973-yili nemis olimi G.Xaken o‘z-o‘zini tashkil etish muammolariga bag‘ishlangan birinchi konferensiyada nutq so‘zlagan yil sinergetikaning tug‘ilgan yili hisoblanadi.

Olima bu yangi fanni ilk bor Xaken “sinergetika” nomi bilan nomlaganini bayon qilar ekan, bunday nomlanish sababini Xakenning asarida bayon qilingan fikrlar orqali tushuntiradi. Birinchidan, unda mikroskopik darajada tuzilma va tegishli faoliyatni vujudga keltiradigan ko‘plab kichik tizimlarning birgalikdagi faoliyati tadqiq qilinadi. Ikkinchidan, tizimlarning o‘z-o‘zini tashkil etish umumiy tamoyillarini topishga u turli fanlarni jalb etadi.

Sinergetika ta'limotiga ko'ra, olamda har bir narsa tizimdir. Tizimlar orasida o'zaro ta'sir mavjud. Sistema bo'lgan joyda struktura bo'lgani kabi. Bu ta'limot olamda hamma narsa bir-biriga bog'liq ekanligini e'tirof etadi.

Sinergetika ham fanlarning oxirgi va mutlaq uslubi emas, balki taraqqiyot natijasida o'zgaradigan va takomillashadigan tafakkur mevasidir.

Nazorat uchun savollar:

1. Metod va metodologiya qanday farqlanadi?
2. Tasviriy metod, uning vazifasi va ahamiyati nimadan iborat?
3. Qiyosiy-tarixiy metod, uning vazifasi va ahamiyati nimadan iborat?
4. Chog'ishtirish metodi uning vazifasi va ahamiyati nimadan iborat?
5. Struktural tahlil metodi nimaning mahsuli va uning vazifasi nimadan iborat?
6. Tasviriy metod bilan struktural tahlil metodi o'rtasida qanday o'xshashlik bor?
7. Distributiv tahlil metodi uning vazifasi va ahamiyati nimadan iborat?
8. Avtomatik tahlil metodi, uning ahamiyati nimadan iborat?
9. Bevosita ishtirokchilar metodi uning vazifasi va ahamiyati nimadan iborat?
10. Sinergetik metod, uning vazifasi va ahamiyati nimadan iborat?

Tayanch so'z va atamalar: *Metod, metodologiya, logos, maxsus ilmiy metod, umumfalsafiy metod, tasviriy metod, qiyosiy-tarixiy metod, chog'ishtirma metod, tipologik metod, struktural tahlil metodi, bevosita ishtirokchilar metodi, distributiv tahlil metodi, avtomatik tahlil metodi, sanskrit tili, bobo til, sinergetika, taksonomik metod.*

Adabiyotlar

- 1.Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: Fan va texnologiya, 2017 yil, 312 b.
- 2.Baskakov N.A., Sodiqov A.S., Abduazizov A.A. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: O‘qituvchi, 1979 yil, 192 b.
- 3.Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo‘nalishlari. –Toshkent, 2009 yil, 160 b.
- 4.Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: O‘qituvchi, 1972 yil, 208 b.
- 5.Bushuy T., Safarov Sh. Til qurilishi: tahlil metodlari va metodologiyasi. –Toshkent: “Fan”, 2007 yil, 274 b.
6. Leonard Bloomfield Language. –New York: Holt and Co., 1933. 608 p.
- 7.Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – Москва: Просвещение, 1979, 416 с.
- 8.Лингвистический энциклопедический словарь/ гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. –М. : Большая рос. Энцикл., 2002. – 709 с.
9. Пиотровский Р.Г. Математические методы лингвистических исследований –Москва: Наука, 1973.
10. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику / Перевод с англ. –М., 1959. С. 487
- 11.Илич – Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков. –М.: Наука, 1981. -353 с.

“Umumiy tilshunoslik” fanidan testlar⁴⁰

1.Qadimgi hind olimlari grammatikani nima deb ataganlar?

- a) Vyakarana
- b) Vopadeva
- v) Rigveda
- g) Veda

2.Kim “Tilda xalqning ruhi ifodalangan bo‘ladi”, – deb aytgan.

- a) Gumboldt
- b) Rasmus Rask
- v) Farobiy
- g) Lomonosov

3.“Til insonning xohishidan tashqari paydo bo‘lgan, o‘sgan va ma’lum qonunlar asosida rivojlangan tabiiy organizmdir”, – deb aytgan.

- a) Shleyxer
- b) F.Shlegell
- v) V.Uitni
- g) M.Vundt

4.Arab olimlari tovushning yozuvdagi belgisini nima deb nomlaganlar?

- a) kalima
- b) xuruf
- v) Alloma
- g) xaraka

---

⁴⁰ “Umumiy tilshunoslik” fanidan testlarni tuzishda Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2017 yil, 312 b. darsligiga asoslanildi va foydalanildi.

5. Aristrax nechta soʻz turkumini ajratgan?

- a) sakkizta
- b) oltita
- v) yettita
- g) beshta

6. Dionisiy yozgan asar qaysi?

- a) “Grammatika san’ati”
- b) “Ritorika”
- v) “Sintaksis xakida”
- g) “Kratil”

7. Aristotel nutq kategoriyalarini qanday qismlarga ajratgan?

- a) element, boʻgʻin, bogʻlovchi, ot, feʻl, aʻzo, kelishik, gap
- b) ot, feʻl, etimologiya
- v) ot, feʻl, bogʻlovchi
- g) boʻgʻin, bogʻlovchi, aʻzo

8. Qadimgi grek tilshunosligida grammatika davrining asosiy qarashlari nimalarda koʻrinadi?

- a) soʻz turkumlari, artikl, atoqli va turdosh otlar, kelishik, unli va unoshlarga ajratish, harflardagi uch elementni farqlash, dialekt
- b) unlilar tasnifi
- v) dialekt va shevalarni farqlash
- g) ichki va tashqi nutqni ajratish.

9. Qadimgi Rim tilshunosligining vakillari kimlar?

- a) Yuliy Sezar, Mark, Terentiy Varron, Eliya Donata, Verriy Flakk, Prissian
- b) Zenodot, Dionisiy, Appolloniy Diskol, Krates, Epikur, Prodit
- v) Platon, Aristotel, Demokrit, Geraklit.
- g) Diskol, Krates, Epikur, Prodit, Aristotel

10.Qadimgi Rim tilshunosligida nechta so‘z turkumi farqlanadi?

- a) sakkizta
- b) oltita
- v) yettita
- g) beshta

11.Qadimgi Rim tilshunosligi qaysi tilshunoslik maktabining shahobchasi sifatida paydo bo‘lgan?

- a) grek
- b) xitoy
- v) ispan
- g) arab

12.Arab tilshunosligi maktablari qaysilar?

- a) Basra, Kufa
- b) Kufa
- v) Bog‘dod
- g) Madina

13.Arab tilshunosligining mashhur namoyandasi kim?

- a) Alisher ibn Usmon Sibavayhiy
- b) Abu Rayhon Beruniy
- v) Abu Ali ibn Sino
- g) Alisher Navoiy

14. Sibavayhiyning ustozlari kim?

- a) Xalil al - Faroxidiy
- b) as - Sakafiy
- v) al - Duali
- g) al – Anbariy

15.Sibavayhiy qanday asar yozgan?

- a) “Al-kitob”
- b) “No‘zhat”

- v) “At-tashrif”
- g) “Ayna-kitobi”

16.Sibavayhiy tilshunoslikning qaysi bo‘limini ishlab chiqqan?

- a) grammatika
- b) sintaksis
- v) leksikologiya
- g) leksikografiya

17.Arab tilshunosligida qaysi sohaga katta o‘rin ajratilgan?

- a) leksikografiya
- b) morfologiya
- v) fonetika
- g) sintaksis

18.Xalil al- Farohidiyning birinchi arab tili lug‘ati qanday nomlangan?

- a) “Kitobul ayn”
- b) “Al - kitob”
- v) “Kitobul avomil”
- g) “To‘lqillar toshqini”

19.Hind Vedalari necha kitobdan iborat?

- a) o‘n kitob
- b) yigirma kitob
- v) o‘ttiz kitob
- g) to‘rt kitob

20.Sanskrit qanday til?

- a) qadimgi hind adabiy tili
- b) qadimgi arab adabiy tili
- v) qadimgi irland adabiy tili
- g) qadimgi fors adabiy tili

21. “Tilshunoslik nazariyasi” qanday fan?

- a) ilmiy-nazariy fan
- b) falsafiy fan
- v) mantiqiy fan
- g) amaliy fan

22. Tilning ichki tizimini o‘rganuvchi sohasi qanday nomlanadi?

- a) intralingvistika
- b) mentalingvistika
- v) sosiolingvistika
- g) komparativistika

23. Til va tafakkurning o‘zaro munosabatini tilshunoslikning qaysi tarmog‘i o‘rganadi?

- a) metalingvistika
- b) tekstralingvistika
- v) intralingvistika
- g) komparativistika

24. Komparativistika nima?

- a) qiyosiy tilshunoslik
- b) nazariy tilshunoslik
- v) qiyosiy- tarixiy tilshunoslik
- g) etiologik tilshunoslik

25. “Til so‘z va so‘z birikmalarining yig‘indisidan iborat”, - deb kim aytgan?

- a) F.F.Fortunatov
- b) A.A.Shaxmatov
- v) N.V.Krushevskiy
- g) V.A.Bogoroditskiy

26.“Xalqlar haqida suyaklar, qurollar va mozorlarga qaraganda jonliroq bo‘lgan guvoh bor.Bu ularning tilidir”, - degan kim?

- a) Ya.Grimm
- b) R.Rask
- v) A.Vostokov
- g) F.Bopp

27.Ferdinand de Sossyurning asari?

- a) Umumiy tilshunoslikdan ma’ruzalar
- b) Umumiy tilshunoslik kursi
- v) Umumiy tilshunoslikdan ocherklar
- g) Umumiy filologiyaga kirish

28.Sun’iy tillar ko‘rsatilgan javobni toping?

- a) Ido, sugd, volyapyuk
- b) Ido, volyapyuk, oksitsental
- v) Kyaxta, volyapyuk, gatti-kreol
- g) Pijin-inglish, krio, oksitsental

29.Talabalik yillaridayoq “Hind-Yevropa tillaridagi dastlabki unlilar sistemasining tadqiqi” nomli asarini chiqargan olim?

- a) F.Bopp
- b) F.Shlegel
- v) F.Fortunatov
- g) F.de.Sossyur

30.Ikki tarkibli va bir tarkibli gaplar haqidagi ta’limotni yaratgan olim nomini toping?

- a) A.A.Shaxmatov
- b) N.S.Trubetskoy
- v) V.A.Bogoroditskiy
- g) N.V.Krushevskiy

31.V. fon Gumboldt o‘z faoliyatida quyidagi tezislardan qaysi biriga asoslangan?

- a) Til mohiyat emas balki shakldir
- b) Tilning mohiyati nutqiy faoliyatda ko‘rinadi
- v) Til individual psixo - fizik va psixo - fiziologik faoliyatdir
- g) Til xudoning yoki odam ruhining ifodasi, ko‘rinishidir.

32.“Til fiziologiyasi” (1840) nomli asarni kim yozgan?

- a) M.Myuller
- b) A.Shleyxer
- v) V.Uitni
- g) M.Rapp

33.Yuliy Sezar kelishik tarkibiga qo‘shgan oltinchi kelishik qaysi?

- a) Chaqirish
- b) Qurol-vosita
- v) Ajratish
- g) O‘rin

34.Tilning grammatik qurilishini organizm deb atagan kim?

- a) Gumboldt
- b) Shleyxer
- v) Shlegel
- g) Bopp

35.“Tilda eng avvalo kishining tasavvurlar dunyosi aks etadi”, – deb kim aytgan?

- a) Potebnya
- b) Shteyntal
- v) Rask
- g) Gumboldt

36. Umumnazariy tilshunoslik fanining asoschisi deb tan olingan olim?

- a) Shleyxer
- b) Grimm
- v) Gumboldt
- g) Bopp

37. Hind-Yevropa tillarining taraqqiyotini “shajara daraxti” sxemasi orqali tushuntirgan olim kim?

- a) F. Bopp
- b) A. Shleyxer
- v) A. Vostokov
- g) V. Gumboldt

38. “Til bu chamanning varag‘i lolasi...” misrasi Alisher Navoiyning qaysi asaridan olingan?

- a) Muhokamatul lug‘atayn
- b) Hayratul abror
- v) Mezonul avzon
- g) Mahbubul qulub

39. F. de Sossyurning “Umumiy lingvistika kursi” (1916) asari qaysi shogirdlari tomonidan nashr etilgan?

- a) A. Meye, Sh. Balli
- b) A. Meye, S. Karsievskiy
- v) A. Seshe, Sh. Balli
- g) R. Godel, Sh. Balli

40. Til birligining ikki jihati nimadan iborat?

- a) shakl va mazmun
- b) ichki va tashki
- v) moddiy va nomoddiy
- g) substansiya va shakl

41.Nutq nima?

- a) tildan fikr almashuv maqsadida foydalanilinish jarayoni
- b) tildagi xotira
- v) sintaktik ifoda turi
- g) ijtimoiy-tarixiy kategoriya

42.Sistema nima?

- a) qismlardan iborat butunlik
- b) tuzilish
- v) tilning rivojlanish konuni
- g) ma'no

43.Struktura nima?

- a) tuzilish, qurilish
- b) mohiyat
- v) ma'no
- g) barqaror butunlik

44.Semiotika nima?

- a) turli-tuman belgilar sistemasining umumiy xususiyatlarini o'rganuvchi fan
- b) tabiiy tilning matematik modelini o'rganuvchi fan
- v) tilshunoslikning morfemalarning kelib chikishini o'rganuvchi soha
- g) joy nomlarini o'rganuvchi bo'lim

45.Tilning semiotika faniga qanday aloqasi bor?

- a) bevosita
- b) moddiy
- v) shakliy
- g) tasodifiy

46.Hind tilshunosining mashhur vakili kim?

- a) Panini

- b) Zamahshariy
- v) Sibavayhi
- g) Alisher Navoiy

47.Hind tilshunosligida so‘zlar nechta turkumga ajratiladi?

- a) to‘rt turkumga.
- b) sakkiz turkumga
- v) olti turkumga
- g) besh turkumga

48.Hind tilshunosligida nechta kelishik qayd etilgan?

- a) yettita
- b) beshta
- v) to‘rtta
- g) o‘n bitta

49. Qadimgi hind tilshunosligida prakritlar kimning asarida yoritilgan?

- a) Vararuchi Katyana
- b) Patanjali
- v) Bxartrixari
- g) Guru

50.Qadimgi hind tilshunosi Guru morfologiyasi nechta bo‘limdan iborat deb hisoblangan?

- a) uch bo‘limdan
- b) ikki bo‘limdan
- v) besh bo‘limdan
- g) olti bo‘limdan

51.Qadimgi hind tilshunosida fe’lning qaysi mayllari ajratilgan?

- a) aniqlik, istak, buyruq va shart.
- b) buyruq va shart

- v) aniqlik, istak, buyruq
- g) istak, buyruq va shart

52.Qadimgi hind tilshunosida kim lug‘atchilik sohasida sezilarli ish qilgan?

- a) Amara
- b) Xemachandra
- v) Guru
- g) Patanjali

53.Qadimgi hindlarda tilshunoslikning qaysi sohasi kam o‘rganilgan?

- a) sintaksis
- b) fonetika
- v) morfologiya
- g) fonologiya

54.Qadimgi Gresiya tilshunostigi taraqqiyotini necha davrga bo‘lish mumkin?

- a) ikki davrga
- b) to‘rt davrga.
- v) besh davrga
- g) olti davrga

55.Qadimgi grek tilni qaysi jihatga ko‘ra izohlaganlar?

- a) falsafiy
- b) ilmiy
- v) mantiqiy
- g) nazariy

56.Qadimgi grek faylasuflari tilda qanday munosabatni belgiladilar?

- a) so‘z va predmet
- b) predmet va shakl

- v) umumiylik va xususiylik.
- g) shakl va mazmun

57. Analogiya nima?

- a) o'xshashlik
- b) yakkalik
- v) noo'xshashlik
- g) farqlilik

58. Anomaliya nima?

- a) noo'xshashlik
- b) o'xshashlik
- v) farqlilik
- g) xususiylik

59. Predmet va uning nomi orasidagi munosabat qaysi asarda bayon qilingan?

- a) "Kratil"
- b) "Poetika"
- v) "Brut"
- g) "Ritorika"

60. Qadimgi grek tilshunosgi falsafiy davrining asosiy vakillari kimlar?

- a) Geroklit, Demokrit, Platon, Aristrax, Krates, Epikur va Prodik
- b) Platon, Geraklit, Demokrit
- v) Aristrax, Krates, Epikur
- g) Panini, Yaski, Guru

61. Appoloniylar Diskol qaysi asarni yozgan?

- a) "Sintaksis haqida"
- b) "Ritorika"
- v) "Brut"

g) “Poetika”

62.Feruzobodiyning 60 jildlik lug‘ati qanday nomlanadi?

- a) “Qomus”
- b) “Kitobul avomil”
- v) “To‘lqinlar toshqini”
- g) “Kitobul ayn”

63.Arab leksikografiyasida lug‘atlar mazmunan necha turga bo‘lingan?

- a) uch
- b) olti
- v) yetti
- g) sakkiz

64.Arab tilshunosligida so‘z o‘zagi nechta undoshdan tashkil topadi?

- a) uch
- b) olti
- v) to‘rt
- g) ikki

65.Arab tilshunosligida so‘z turkumlari soni nechta?

- a) uch
- b) to‘rt
- v) besh
- g) ikki

66.Nasr Forobiyning tilshunoslikka bag‘ishlangan asari qaysi?

- a) “Fanlar tasnifi haqida so‘z”
- b) “Kitobul ayn”
- v) “Tulqinlar toshqini”
- g) “Diyvon ut-tamoyil”

67. Forobiyning Aristotel “Ritorika”siga yozgan sharhi qanday nomlanadi?

- a) “Sharh kitob al-xitoba li Aristutilos”.
- b) “Kitob fisanomat al-kitoba”
- v) “Kitob fi al-lug‘at”
- g) “Kitob al-alfoz va al-xuruf”

68. Abu Rayxon Beruniyning tilshunoslik asari?

- a) “Saydana”
- b) “Sangloh”
- v) “To‘lqinlar toshqini”
- g) “Geodeziya”

69. Abu Ali ibn Sinoning nutq tovushlari haqidagi asari?

- a) “Asbobi xudud al-huruf”
- b) “Asos ul-balog‘a”
- v) “Al-kashshof”
- g) “Kitob an-shifo”

70. “Turkiy so‘zlar devoni” asarini kim yozgan?

- a) Maxmud Qoshg‘ariy
- b) Abu Ali ibn Sino
- v) Abu Rayxon Beruniy
- g) Zamahshariy

71. Birinchi marta turkiy til va dialektlar tasnifi berilgan asar?

- a) Maxmud Qoshg‘ariy “Devonu lug‘atit turk”
- b) Abu Ali ibn Sino “Kitob lisonul arab”
- v) Abu Rayxon Beruniy “Saydana”
- g) Zamahshariy “Al-mufassal fi san‘at im-i’rob”

72.O‘rta asr Yevropa tilshunosligida qanday yo‘nalishlari bor?

- a) nominalistlar va realistlar
- b) anomalistlar va analogistlar
- v) sxolastlar.
- g) sofistlar

73.Nominalistlarning asosiy vakillari kimlar?

- a) Rossellin, Duns Skott, Okkam
- b) Pyer Abelyar
- v) Yum Berkli
- g) Duns Skott

74.Realistlarning asosiy vakillari kimlar?

- a) Anselm Kotterberiyskiy, Rossellin, Pyer Abelyar
- b) Rossellin, Duns Skott
- v) Eliya Donat, Mark Terentiy
- g) Prissian, Verriy Flakk

75.Alisher Navoiyning tilshunoslikka oid asari qaysi?

- a) “Muhokamat ul-lug‘atayn”
- b) “Lisonut tayr”
- v) “Nasoyim ul-muhabbat”
- g) “Xamsa”

76. “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida A.Navoiy qaysi tilni ulug‘lagan?

- a) turkiy tili
- b) arab tili
- v) tojik til
- g) afg‘on tili

77.Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida nechta fe‘l izohlagan?

- a) yuzta

- b) beshta
- v) ikki yuzta
- g) yetmishta

78. Tilshunoslikka rasionalizm va uning yetuk vakillari kimlar?

- a) Dekart, Spinoza, G.V. Leybnis
- b) Pater Syuv, L. Ten Kategot
- v) U.Djons, Sosetti
- g) M. Lomonosov, Pater Syuv

79. Uyg‘onish davrida Yevropa tilshunosligida grammatik hadislar qaysi fan nuqtai nazaridan baholangan?

- a) mantiq
- b) falsafa
- v) adabiyot
- g) tarix

80. “Por-Royal grammatikasi” da qaysi fanlarning aloqasi haqida fikr yuritiladi?

- a) grammatika bilan mantiq
- b) grammatika bilan etimologiya
- v) grammatika bilan notiqlik
- g) grammatika bilan falsafa

81. Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘atit” asari necha qismdan iborat?

- a) ikki
- b) uch
- v) besh
- g) olti

82. M.V. Lomonosov tilni qanday vosita deb tushundi?

- a) aloqa

- b) semiotik
- v) moddiy
- g) ijtimoiy

83.M.V.Lomonosov rus adabiy tilida nechta stilni ajratdi?

- a) uch
- b) olti
- v) to‘rt
- g) besh

84.Fonetik jihatdan nutqning tarkibiy qismi qaysi javobda berilgan?

- a) fraza(jumla), takt, so‘z, bo‘g‘in, tovush
- b) takt
- v) so‘z
- g) bo‘g‘in

85.Nutq tovushlari talaffuz qilinayotganda qaysi nutq organlari ishtirok etishini nima o‘rgatadi?

- a) fiziologiya
- b) fonetika
- v) akustika
- g) grammatika

86.So‘z shakllari deganda qanday shakllar tushuniladi?

- a) sintetik-analitik shakl, sintetik, analitik,
- b) morfologik- grammatik shakl
- v) sintetik shakl
- g) analitik shakl

87.Tilshunoslikda leksemaning ma’no tomoni qanday nomlanadi?

- a) semema
- b) sintagmema

- v)leksema
- v)nonema

88.Semema nima?

- a)ma'no
- b)tovush
- v)shakl
- g)ohang

89.Grammatik kategoriyalarning asosiy turlari qaysi katorda berilgan?

- a)sintetik, analitik
- b)ko'plik, son
- v)kelishik, egalik
- g)yordamchi so'zlar, ko'makchilar

90.Morfema nima?

- a)til birligi, tilning ma'noli, boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan eng kichik qismi
- b)tilning moddiy tomoni
- v)tilning lug'at tarkibiga xos birligi
- g)so'z ma'nosi

91.Sintaktik munosabatning qanday turlari bor?

- a)sintagmatik, paradigmatic
- b)muvofiqlashuv
- v)teng munosabat
- g)subordinativ munosabat

92.Paradigmatik munosabat qanday munosabat?

- a)bir paradigmaga birlashuvchi til birliklarining o'zaro munosabati
- b)til birliklarining pog'onaviy(iyexik) munosabati
- v)til birliklarining muayyan izchilikda kelishi

g)soʻz tarkibiy qismlarining oʻzaro aloqasi

93.Sintagmatik munosabat qanday munosabat?

a)til birliklarining ketma-ket(yonma-yon) joylashishi

b)otlarning turlanishi

v)til birliklarining vertikal joylashishi

g)feʼllarning tuslanishi

94.Paralingvistika nimani oʻrgatadi?

a)tilshunoslikning aloqa-aralashuv jarayonidagi imo-ishora, mimika, nutq vaziyati kabi omillarni

b)til birliklarining mazmun jihatini

v)emosiyalarning tilda ifodalanishini

g)til va nutq birliklarining shakliy tomonini

95.Iyearxik munosabat nima?

a)nutq birliklarining oʻzaro tobelik munosabatini

b)til birliklarining murakkablashish(pogʻonaviy) munosabati

v)bir paradigmaga birlashuvchi til birlik ularining oʻzaro munosabati

g)til birliklarining yonma-yon joylashish munosabatini

96.Gap aktual boʻlinishning tarkibiy qismlari qaysi javobda berilgan?

a)tema, rema

b)aniqlovchi, toʻldiruvchi, hol

v)ega, kesim

g)hol, kesim

97.Tillarning kelib chiqishiga koʻra tasnifi qanday ataladi?

a)geneologik

b)sintaktik

v)semantimk

g)tipologik

98.Morfologik tipologiya asosida tillar tasnifi qaysi javobda berilgan?

- a)amorf, flektiv, agglyutinativ, polisintetik
- b)eroniy tillar
- v)hind tillari
- g)flektiv tillar

99.Qiyosiy-tarixiy tilshunoslarning fikricha qaysi til bobotil hisoblanadi?

- a)sanskrit tili
- qadimiy yahudiy tili
- qadimiy fors tili
- qadimiy slavyan tili

100.F. Bopp tilining qaysi jihati haqida nazariya yaratdi?

- a)agglyutinasiya
- b)fleksiya
- v)tilning ichki shakli haqida
- g)tilning tovushi haqida

101.Qiyosiy- tarixiy tilshunoslikda yaratilgan fonetik qonun qanday nomlanadi?

- a)Grimm qonuni
- b)Rasmusk Rask qonuni
- v)Frans Bopp qonuni
- g)Vostokov qonuni

102.Umumiy nazariy tilshunoslik asoslari kim tomonidan yaratildi?

- a)V.F.Gumboldt
- b)M.Myuller
- v)Ya.Grimm
- g)A.A.Potebnya

103. F.V.Gumboldt tilning qaysi jihati haqida ta'limot yaratgan?

- a)tilning ichki formasi haqida
- b)tilning “formasi” xaqida
- v)tilning tashqi formasi xakida
- g)tilning tovushi haqida

104.Tilning sistem xarakterga ega ekanligi haqida dastavval kim e'tibor berdi?

- a)V.F.Gumboldt
- b)F.De Sossyur
- v)A.Pott
- g)G.Kursius

105. Naturalizm oqimining mashhur vakillari kimlar?

- a)A. Shleyxer, M. Myuller
- b)G. Kursius, Ya. Grimm
- v)G. Shteyntal, A.Pott
- g)A. Potebnya, Korsh

106. Psixologizm oqimining mashxur vakillari kimlar?

- a)G. Shteyntal, A. Potebnya
- b)A. Shleyxer, M.Myuller
- v)Ya. Grimm, F. De Sossyur
- g)A. Pott, Korsh

107. Psixologizm vakillaridan kim tilni tafakkurdan ajratmoqda?

- a)A.Potebnya
- b)G.Shteyntal
- v)Korsh
- g)A.Pott

108. Yosh grammatikachilar oqimining asosiy vakillari kimlar?

- a) A. Leksik, K. Brugman, G. Ostgof, G. Paul, B. Delbryuk
- b) G. Askoli, V. Tomsen
- v) G. Posul, G. Shteyntal
- g) A. Potebnya, F. Fortunatov

109. Yosh grammatikachilarning nazariy qarashlari qanday konsepsiyaga asoslangan?

- a) tarixiylik
- b) qiyosiylik
- v) atoizm
- g) individuallik

110. Moskva tilshunoslik maktabining asosiy vakillari kimlar?

- a) F. Fortunatov, A. Shaxmatov, M. Pokrovskiy, A. Tomson, A. Peshkovskiy, D. Peterson
- b) I. Reyxman, V. Vinogradov, V. Rozen, S. Pallas
- v) A. Potebnya, O. Betling
- g) I. Yagich, B. Larin

111. Qozon tilshunoslik maktabining asosiy vakillari qaysi qatorda berilgan?

- a) I. A. Boduen de Kurtene, N. V. Krushevskiy, V. A. Bogorodiskiy
- b) S. Pallas, A. Potebnya
- v) A. Vostokov, I. Reyxman
- g) L. Shcherba, A. Shaxmatov

112. N. Ya. Marr faoliyatining ikki qirrasini ko'rsating?

- a) siyosatshunos va filolog
- b) vrach va fiolog
- v) etnograf va fiolog
- g) arxeolog va fiolog.

113. Pozitivizm oqimining namoyandalari kimlar?

- a)R. Merincher, G. Shuxardt, K. Fossler
- b)L. Laffit, Spenser
- v)O. Kont, E. Litte
- g)Neyrat, Karnap

114. Neolingvistika oqimining shakllanishiga hissa qo‘shgan olimlar kimlar?

- a)Benedetto Kroche, M. Bartoli, K. Bertoni, V. Pizani
- b)L. Laffit, G.Shuxardt
- v)Neyrat, Karnap
- g)Frank, Shlik

115. Semantiklar oqimining ko‘zga ko‘ringan vakillari kimlar?

- a)Arton Marti, Allon Gardiner, Karl Byuller
- b)M.Bartoli, V.Pizani
- v)F.Krauz, G.Shuxardt
- g)B.Kroche, K.Bertoni

116. Strukturalizm ta’limoti til nazariyasining ta’limoti deganda nimani tushunadi?

- a)til strukturasi
- b)sosiologizm
- v)anamaliyani
- g)analorgiyani

117. Praga tilshunoslik maktabining mashhur vakillari kimlar?

- a)V. Matezius, B. Tranka, B.Gavranek, N.S. Trubeskoy, R.O. Yakobson, S.N. Karsevskiy
- b)A. Shleyxer, G. Shuxardt.
- v)F. Boas, E. Sepir
- g)V. Bernal, X.Uldal

118. Amerika strukturalizmlarining namoyandalari kimlar?

- a)F. Baos, L. Blumfild, Blok Treyjer, Xokit, Xerris
- b)L. Blumfild, Ya. Grimm
- v)A. Shleyxer, G. Shteyntal
- g)X.Uldam, V. Brendal

119. Kopengagen strukturalizmining namoyandalari kimlar?

- a)V. Brendal, X.Uldam, L.Yelmslev
- b)V. Gumboldt,A. Potebnya
- v)B.Gavranek, R.O. Yakobson
- g)F. Boas, E. Sepir

120. Etnolingvistika oqimining boshlovchilari kimlar?

- a)E. Sepir, B. Uorf
- b)B.Gavranek, F. Boas
- v)V. Brendal, X.Uldam
- g)Xokit, Xerris

121. Sosiologizm oqimining asosiy vakillari kimlar?

- a)F. de Sossyur,A. Meye. J. Vandreis, A. Seshme, Sh.Balli, E. Benvenist
- b)E. Sepir, B. Uorf, X.Uldam
- v)A. Shleyxer, A. Potebnya
- g)F. Boas, B.Gavranek

122. F. de Sossyurning mashhur asari qanday nomlanadi?

- a)“Umumiy tilshunoslik kursi”
- b)“Kratil”
- v)“To‘lqinlar toshqini”
- g)“Ritorika”

123. F. de Sossyur tilda nechta aspektni farqladi?

- a)ikkita
- b)beshta

- v)yettita
- g)sakkizta

124. F. de Sossyurning fikricha til nutqdan qancha belgisiga ko‘ra farqlanadi?

- a)beshta
- b)uchta
- v)yettita
- g)sakkizta

125. Til va nutq masalasida qaysi olim mukammal fikr yuritgan?

- a)F.de Sossyur
- b)G.Shteyntal
- v)A.Meshe
- g)M.V.Lomonosov

126. Tilshunoslikning nechta tadqiqot metodlari mavjud?

- a)ikkita
- b)to‘qqizta
- v)yettita
- g)o‘nta

127. Tasviriy metodning maqsadi nimadan iborat?

- a)lisoniy birliklarni tasvirlash, tavsivlash
- b)lisoniy birliklarga falsafiy yondashish
- v)lisoniy birliklarni mazmunan guruhlash
- g)lisoniy birliklarni shaklan guruhlash

128. Qiyosiy-tarixiy metodning maqsadi nimadan iborat?

- a)tillarni qiyoslab, ular o‘rtasidagi o‘xshashlik-umumiylikni aniqlash
- b)tillarni chog‘ishtirish
- v)tillarga tarixiy yondashish

g)tillarni sharhlash

129. Tipologik metodning maqsadi nima?

- a) qarindosh va qarindon bo'lmagan tillarni qiyoslab urganib, ular tuzulishiga xos umumiy va farqli jihatlarini aniqlash
- b) tillarni avtomatik tahlil qilish
- v) tillarni tuzulishiga ko'ra o'rganish
- g) tillarni morfologik tasniflash

130. Lingvogeografik metodning maqsadi nimadan iborat?

- a) lingvogeografik xaritalar, xaritalashtirish
- b) lingvistik atamalar, mos xodisalar, aralash zonalar
- v) innovasiya markazi, irradasiya
- g) til landshaftlari, areallar, izogloslar

131. Distributiv tahlil metodning maqsadi nimadan iborat bo'ladi?

- a) lisoniy birliklarning nutqga joylashgan o'rnini, muayyan tartibda kelishini, o'zaro bog'lanishini o'rganish
- b) lisoniy birliklarni tarjima qilish
- v) lisoniy birliklarni fonetik tahlillash
- g) lisoniy birliklarni etimologik tahlillash

132. Eksperimental-fonetik tahlil metodining vazifasi nimadan iborat?

- a) fonetik birliklarning artikulyasion, akkustik xususiyatlarini texnik vositalar yordamida o'rganish
- b) fonetik birliklarning nutqga o'zgarish xususiyatlarini o'rganish
- v) fonetik birliklarning nutqga qo'llanish xususiyatlarini o'rganish
- g) fonetik birliklarning talaffuzini o'rganish

133. Avtomatik tahlil metodining vazifasi nimadan iborat?

- a) bir tildagi insoniy birliklarni mazmun mezonida asosida boshqa bir tildagi muqobiliga kompyuter orqali tarjima qilish
- b) bir tildagi insoniy birliklarni distributiv tahlillash
- v) bir tildagi insoniy birliklarni komponent tahlillash
- g) bir tildagi insoniy birliklarni boshqa bir tildagi muqobili bilan qiyoslash

134. Transformasion tahlil metodining vazifasi nimadan iborat?

- a) gap asosida hosil qilingan boshqa gaplarni aniqlash va ularni yadro gap bilan qiyoslash
- b) gapni qismlarga ajratish
- v) gapni mazmuniga ko'ra tahlillash
- g) gapni tuzilishiga ko'ra tahlillash

135. Bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish vazifasi nimadan iborat?

- a) so'z birikmasi va gapning tuzilishini aniqlash
- b) so'z birikmasi va gapni tarixan o'rganish
- v) so'z birikmasi va gapni leksik tahlil qilish
- g) so'z birikmasi va gapni valentlik tahlil qilish

136. Statistik tahlil metodining vazifasi nimadan iborat?

- a) lisoniy birliklarni nutqda ishlatilish miqdorini aniqlash
- b) lisoniy birliklarni avtomatik tahlil qilish
- v) lisoniy birliklarni komponent tahlil qilish
- g) lisoniy birliklarni ma'no tomonidan tahlil qilish

137. Komponent tahlil metodining vazifasi nimadan iborat?

- a) so'z ma'nosini diaxron o'rganish
- b) so'z ma'nosini sinxron o'rganish
- v) so'z ma'nosini tarkibiy qismlarga ajratish va ularni har tomondan o'rganish

g)soʻz maʼnosini izohlash

138.«Til substansiya (mohiyat) emas, balki shakldir» degan fikri struktural gʻoyalarning rivojlanishida asosiy omil boʻlgan olim kim?

a)F.de.Sosyur

b)L. Blumfild

v)A. Shleyxerl

g)X.Uldam

139.Sistemaviy-sintaktik tahlil oʻzbek tilshunosligida gapning aktual boʻlinishi tushunchasini kiritdi. Bu kimning tadqiqotida koʻzga tashlanadi?

a)A.Safojev

b)A.Nurmonov, N.Maxmudov

v)A.Gʻulomov, G.A.Abduraxmonov, M.Askarova, A.Sayfullayev, B.Oʻrinboyev, A.Omonturdiyev

g)A.Berdialiyev, M.Boshmonov

140. Transformasion yoki algoritm jihatdan tahlil qilish metodi tilni qaysi jihatdan oʻrganadi?

a)til ifoda vositalari tizimini tasvirlashning aniq qoidalarini koʻrsatib berishdir

b)til birliklari orasidagi munosabat va ularning qanday joylanishini oʻrganadi

v)birliklar orasidagi ekvivalentlik va tartibning binar munosabatini tahlil qilishdan iborat

g)til qurilishining tovush tarkibi, morfologik va sintaktik birliklari, grammatik qoidalar sifat jihatidagina emas, miqdor jihatidan ham oʻziga xos xususiyatlarini oʻrganadi

141.Motivasion daraja nima?

a)Soʻzlovchi va tinglovchining bir-birini bir xil anglash darajasi.

b)Nutqiy faoliyatda maʼnosi mos va tushunarli soʻzlarni tanlash darajasi.

v)Nutqiy faoliyatda tovushlarni artikulyasion to‘g‘ri talaffuz qilish darajasi.

g)Nutqda fikrni ifodalashga mos va xos grammatik shakllarni tanlash darajasi.

142.Semantik daraja nima?

a)Nutqiy faoliyatda ma’nosi mos va tushunarli so‘zlarni tanlash darajasi

b)So‘zlovchi va tinglovchining bir-birini bir xil anglash darajasi

v)Nutqiy faoliyatda tovushlarni artikulyasion to‘g‘ri talaffuz qilish darajasi

g)Nutqda fikrni ifodalashga mos va xos grammatik shakllarni tanlash darajasi

143.Grammatik daraja nima?

a)Nutqda fikrni ifodalashga mos va xos grammatik shakllarni tanlash darajasi.

b)Nutqiy faoliyatda ma’nosi mos va tushunarli so‘zlarni tanlash darajasi.

v)So‘zlovchi va tinglovchining bir-birini bir xil anglash darajasi.

g)Nutqiy faoliyatda tovushlarni artikulyasion to‘g‘ri talaffuz qilish darajasi.

144.Fonetik daraja nima?

a)Nutqiy faoliyatda tovushlarni artikulyasion to‘g‘ri talaffuz qilish darajasi.

b)Nutqiy faoliyatda ma’nosi mos va tushunarli so‘zlarni tanlash darajasi.

v)So‘zlovchi va tinglovchining bir-birini bir xil anglash darajasi.

g)Nutqda fikrni ifodalashga mos va xos grammatik shakllarni tanlash darajasi

145.Til bu....

a)nutq tuzib fikr, his-tuyg‘u, istak kabilarni ifodalashda xizmat qiladigan fonetik, leksik va grammatik vositalar sistemasi;

kishiar orasida asosiy va eng muhim aloqa-aralashuv, fikrashuv quroli bo‘lib xizmat qiladigan ijtimoiy hodisa.

b)so‘zlovchining til vositalaridan foydalanish jarayoni va shunday jarayon natijasida yuzaga kladigan hodisa.

v)ruhiy-aqliy jarayon, fikrlash, o‘ylash.

g)tabiiy tillarning matematik modeli.

146.Nutq bu.....

a)so‘zlovchining til vositalaridan foydalanish jarayoni va shunday jarayon natijasida yuzaga kladigan hodisa.

b)nutq tuzib fikr, his-tuyg‘u, istak kabilarni ifodalashda xizmat qiladigan fonetik, leksik va grammatik vositalar sistemasi; kishiar orasida asosiy va eng muhim aloqa-aralashuv, fikrashuv quroli bo‘lib xizmat qiladigan ijtimoiy hodisa.

v)ruhiy-aqliy jarayon, fikrlash, o‘ylash

g)tabiiy tillarning matematik modeli.

147.Tilning ijtimoiy mohiyati haqidagi fikr keltirilgan qatorni toping.

a)til ijtimoiy xarakterga ega, chunki u jamiyat taraqqiyoti, mehnat faoliyati jarayonida yuzaga kelgan, jamiyatda, odamlar orasida mavjud bo‘ladigan ijtimoiy quroldir.

b)so‘zlovchining til vositalaridan foydalanish jarayoni va shunday jarayon natijasida yuzaga kladigan hodisa.

v)nutq tuzib fikr, his-tuyg‘u, istak kabilarni ifodalashda xizmat qiladigan fonetik, leksik va grammatik vositalar sistemasi;

kishiar orasida asosiy va eng muhim aloqa-aralashuv, fikrashuv quroli bo‘lib xizmat qiladigan ijtimoiy hodisa.

g)tabiiy tillarning matematik modeli.

148.Til va nutq muammosi haqida qaysi olim mukammal fikr yuritgan?

a)F.de Sossyur

b)M.V.Lomonosov

v)Aristotel

g)A.Shleyxer

149.Gnoseologik (borliq, dunyoni bilish) nazariyaga asosan til qaysi jihatdan o‘rganiladi?

a)tilni tafakkur yoki tafakkur qonunlaridan kelib chiqish jixatidan

b)til boshqa obyektlar orasida alohida va o‘zgacha obyekt u o‘zining strukturasi va o‘ziga xos evolyusion qonunlari bilan xarakterlanishi jixatidan

v)ijtimoiyligi jixatidan

g)til boshka subyektlar orasida xususiyliigi jixatidan

150.Ontologik (olam, inson va jamiyatning obyektiv-universal mohiyati) nazariyaga asosan til qaysi jihatdan o‘rganiladi?

a)til boshqa obyektlar orasida alohida va o‘zgacha obyekt u o‘zining strukturasi va o‘ziga xos evolyusion qonunlari bilan xarakterlanishi jixatidan urganiladi.

b)tilni tafakkur yoki tafakkur qonunlaridan kelib chiqib o‘rganadi.

v)til boshka subyektlar orasida xususiyliigi jixatidan

g)ijtimoiyligi jixatidan

151.Semiotika nima?

a)turli-tuman belgilar tizisining umumiy xususiyatlarini o‘rganuvchi fan.

b)tilshunoslikning so‘z va morfemalarning kelib chiqishi hamda tarixini o‘rganuvchi fan

v)omonimlarning tilda paydo bo‘lishini o‘rganuvchi soha.

g)tabiiy tillarning matematik modelini o‘rganuvchi fan.

152.Bevosita tashkil etuvchilarga ajratish metodi tilni qaysi jihatdan o‘rganadi

- a)til birliklari orasidagi munosabat va ularning qanday joylanishini o‘rganadi
- b)til ifoda vositalari tizimini tasvirlashning aniq qoidalarini ko‘rsatib berishdi
- v)birliklar orasidagi ekvivalentlik va tartibning binar munosabatini tahlil qilishdan iborat.
- g)til qurilishining tovush tarkibi, morfologik va sintaktik birliklari, grammatik qoidalar sifat jihatidagina emas, miqdor jihatidan ham o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganadi

153. Matematik tahlil metodlari tilni qaysi jihatdan o‘rganadi?

- a)til qurilishining tovush tarkibi, morfologik va sintaktik birliklari, grammatik qoidalar sifat jihatidagina emas, miqdor jihatidan ham o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganadi
- b)birliklar orasidagi ekvivalentlik va tartibning binar munosabatini tahlil qilishdan iborat.
- v)til ifoda vositalari tizimini tasvirlashning aniq qoidalarini ko‘rsatib berishdir
- g)til birliklari orasidagi munosabat va ularning qanday joylanishini o‘rganadi

154. Til birliklarini to‘plamlik belgilari asosida tahlil qilish tilni qaysi jihatdan o‘rganadi?

- a)birliklar orasidagi ekvivalentlik va tartibning binar munosabatini tahlil qilishdan iborat
- b)til ifoda vositalari tizimini tasvirlashning aniq qoidalarini ko‘rsatib berishdir
- v)til birliklari orasidagi munosabat va ularning qanday joylanishini o‘rganadi
- g)til qurilishining tovush tarkibi, morfologik va sintaktik birliklari, grammatik qoidalar sifat jihatidagina emas, miqdor jihatidan ham o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganadi

155. Tilni ehtimollik belgilariga ko‘ra tahlil qilish bu...

- a) til elementlarini statistik xarakteristikalar asosida baholash demakdir
- b) til ifoda vositalari tizimini tasvirlashning aniq qoidalarini ko‘rsatib berishdir
- v) til birliklari orasidagi munosabat va ularning qanday joylanishini o‘rganadi
- g) til qurilishining tovush tarkibi, morfologik va sintaktik birliklari, grammatik qoidalar sifat jihatidagina emas, miqdor jihatidan ham o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganadi

156. Fonetik jixatdan nutqning tarkibiy qismi qaysi javobda berilgan?

- a) fraza(jumla), takt, so‘z, bo‘g‘in, tovush
- b) takt
- v) so‘z
- g) bo‘g‘in

157. Lingvistik atlas nima?

- a) ma’lum til yoki shevalarga xos xususiyatlarning tarqalish chegarasini aks ettiruvchi lingvistik xaritalarning albom shaklidagi sistemali to‘plam
- b) tilning dialektal farqlanishini
- v) mos hodisalarning u yoki bu a’zosi, bo‘lagi tarqalgan eng chet nuqtalarni tutashtiruvchi atlas xaritasidagi chiziq
- g) mazkur til uchun ma’lum bo‘lgan izoglossalar yig‘indisi va ularning shu til hududida joylashish xarakteri

158. Areal deganda nimani tushunasiz?

- a) tilning dialektal farqlanishini
- b) ma’lum til yoki shevalarga xos xususiyatlarning tarqalish chegarasini aks ettiruvchi lingvistik xaritalarning albom shaklidagi sistemali to‘plami

v)mos hodisalarning u yoki bu a'zosi, bo'lagi tarqalgan eng chet nuqtalarni tutashtiruvchi atlas xaritasidagi chiziq

g)mazkur til uchun ma'lum bo'lgan izoglossalar yig'indisi va ularning shu til hududida joylashish xarakteri

159.Izoglossalar nima?

a)mos hodisalarning u yoki bu a'zosi, bo'lagi tarqalgan eng chet nuqtalarni tutashtiruvchi atlas xaritasidagi chiziq

b)ma'lum til yoki shevalarga xos xususiyatlarning tarqalish chegarasini aks ettiruvchi lingvistik xaritalarning albom shaklidagi sistemali to'plami

v)tilning dialektal farqlanishini

g)mazkur til uchun ma'lum bo'lgan izoglossalar yig'indisi va ularning shu til hududida joylashish xarakteri

160.Til landshafti deganda nimani tushunasiz?

a)mazkur til uchun ma'lum bo'lgan izoglossalar yig'indisi va ularning shu til hududida joylashish xarakteri

b)ma'lum til yoki shevalarga xos xususiyatlarning tarqalish chegarasini aks ettiruvchi lingvistik xaritalarning albom shaklidagi sistemali to'plami

v)tilning dialektal farqlanishini

g)mos hodisalarning u yoki bu a'zosi, bo'lagi tarqalgan eng chet nuqtalarni tutashtiruvchi atlas xaritasidagi chiziq

161.Lingvistik xarita nima?

a)lingvogeografik metodidagi ilmiy tadqiqotning asosiy natijasi bo'lib, unda til tarixining barcha davri o'z aksini topishi

b)ma'lum til yoki shevalarga xos xususiyatlarning tarqalish chegarasini aks ettiruvchi lingvistik xaritalarning albom shaklidagi sistemali to'plami

v)tilning dialektal farqlanishini

g)mos hodisalarning u yoki bu a'zosi, bo'lagi tarqalgan eng chet nuqtalarni tutashtiruvchi atlas xaritasidagi chiziq

162. Ko‘pchilik adabiyotlarda sinergetikaning asoschisi deb kimni aytgan?

- a) Ilya Prigojin
- b) I. Stengers
- v) G. Nikolis
- g) O. Fayzullaev

163. Organik va noorganik dunyoda sodir bo‘ladigan o‘z-o‘zidan tashkil etilish tamoyilining matematik modellarini yaratuvchi umumiy fan qaysi?

- a) Sinergetika
- b) Fizika
- v) Kimyo
- g) Biologiya

Tilshunoslik terminlarining lugʻati

Terminning oʻzbek tilidagi nomi	Terminning rus tilidagi nomi	Terminning inglizcha nomi
xususiy va umumiy tilshunoslik	частное и общее языкознание	micro and macro linguistics
umumiy	общий	general
turgʻunlik	устойчивость	static
mavhumlik	абстрактность	abstract
grammatika	грамматика	grammar
atama	термин	term
iyeroglif	иероглиф	hieroglyph
tarixiy fonetika	историческая фонетика	hystorical fonetics
lotin tili	латинский язык	latin language
arab leksikografiyasi	арабская лексикография	arab lexicography
ismun	имя	name
xabar	весть	news
harfun	буква	letter
yordamchi soʻzlar	служебные слова	auxiliary words
fanlar tasnifi	классификация предметов	the classification of sciences
por-royal grammatikasi	грамматика пор - рояля	port-royal grammar
mantiqiy grammatika	логическая грамматика	logical grammar
rossiya grammatikasi	грамматика россии	grammar of russia
qiyosiy-tarixiy	компаративистика	comparative-historical
til formasi	форма языка	the form of language

ichki forma	внутренняя форма	the inner form
shajara daraxti	генеалогическое дерево	a genealogical tree
naturalizm	натурализм	naturalis
kompendum	компендиум	compendium
psixologizm	психологизм	psychologism
Lepsig maktabi	школа Лейпсига	Leipzig school
paralingvistika	паралингвистика	paralinguistics
psixolingvistika	психолингвистика	psycholinguistics
kompyuter lingvistikasi	компьютерная лингвистика	computer linguistics
pragma lingvistika	прагматическая лингвистика	pragma linguistics
affiks	аффикс	affix
leksikografiya	лексикография	lexicography
agglutinativ tillar	агглютинативные языки	agglutinative languages
agglutinatsiya	агглютинация	agglutination
bobo til	праязык	froto language
fleksiya	сгибать	inflection
flektiv tillar	руно языки	fleece languages
fon (allafon)	фон (аллафон)	background (allafone)
fonema	фонема	phoneme
fonetika	фонетика	phonetics
fraza	фраза	phraze
fuziya	фузия	fusion
infiks	инфикс	infix
infinitiv	инфинитив	infinitive
kommunikatsiya	связь	communication
leksema	символы	lexeme
lingvistika	лингвистика	linguistics
morfema	морфема	morpheme
nutqiy faoliyat	речевая	speech activity

	деятельность	
qiyosiy-tarixiy tilshunoslik	сравнительно-историческая лингвистика	comparative-historical linguistics
sintagma	синтагма	synthesis
sintaksis	синтаксис	syntax
sintaktik aloqa	синтаксическая связь	syntactical connection
sintaktik birlik	синтаксическая единица	syntactic unit
soʻz	слово	the word
soʻz birikmasi	агрегация слов	word aggregation
tillar guruhi	группа языков	languages group
tillar oilasi	семья языков	family of languages
tillar tarmogi	языковая сеть	language network
tilshunoslik	лингвистика	linguistics
xususiy tilshunoslik	частная лингвистика	private linguistics
umumiy tilshunoslik	общая лингвистика	general linguistics
til strukturasi	языковая структура	language structure
tilning ichki tuzilishi	внутренняя структура языка	internal structure of the language
til sistemasi	языковая система	language system
til va tarix	язык и история	language and history
til va jamiyat	язык и общество	language and society
til va tafakkur	язык и мышление	language and thinking
til va nutq	язык и речь	language and speech
til tipologiyasi	типология языка	typology language
universallik	универсальность	universality

tillarning tasnifi	классификация языков	classification of languages
tilni tadqiq qilish metodlari	методы исследования языка	language research methods
etnolingvistika	этнолингвистика	ethnolinguistics
generativ tilshunoslik	генеративная лингвистика	generative linguistics
psixolingvistika	психоллингвистика	psycholinguistics
sotsiolingvistika	социоллингвистика	sociology
antropolingvistika	антропололингвистика	anthropology
matematik tilshunoslik	математическая лингвистика	mathematical linguistics
muhandislik tilshunosligi	инженерная лингвистика	engineering linguistics
veda	веды	veda
prakrit	пракрит	prakrit
brahmanlar	брамс	brahmas
amarasimxa hazinasasi	сокровище амарасимха	amarasimha treasure
grammatik jins	грамматический род	grammatical gender
sanskritolog	санскритолог	sanskritist
ashtadxyai	аштадхяи	ashtadxyai
sof empirik	чисто эмпирический	purely empirical
ichki fleksiya	внутренняя отделка	interior decoration
urgʻu	акцент	accent
ohang	тон	tone
polisemiya	полисемия	polysemy
onomatopediya	ономатопедия	onomatopolia
falsafiy davr	философский период	philosophical period
analogiya	аналогия	analogy
anomaliya	аномалия	anomaly
soʻz va narsa	слово и вещь	word and thing

artikil	артикль	article
fiziologik uslub	физиологический метод	physiological method
akustik	акустический	acoustic
grammatik sistema	грамматическая система	grammar system
fiziologik uslub	физиологический метод	physiological method
akustik uslub	акустический стиль	acoustic style
grammatika san'ati	искусство грамматики	grammar
ablativ	аблятив	ablative
realizm	реализм	realism
katolik epikopi	католическая эпикопия	catholic episcopу
nominalizm ta'limoti	учение номинализма	teaching of nominalism
radikal nominalistlar	радикальные номиналисты	radical nominalists
konsentualistlar	концептуалисты	concentricists
grammatik sistema	грамматическая система	grammar system
lotin tili	латинский язык	latin language
anomalist	аномалия	anomaly
analogist	анологист	analogist
lotin tili	латинский язык	latin language
etimologiya	этимологически	etymologically
sakkizinchi so'z turkumi	восьмая часть речи	phrase eighth
undov	восклицание	exclamation
kelishik sistemasi	система определения	definition system
onoma	оном	onom
nomen	номен	nomen

rema	рема	rema
nomen	номен	nomen
artikl	переставляя	rearranging
predlog	предлог	preposition
bog'lovchi	союз	conjunction
unlilar	гласные	vowel
grammatik nazariya	грамматическая теория	grammatical theory
fonetik	фонетический	phonetic
morfologik	морфологический	morphological
leksik	лексический	lexical
affiksatsiya	аффиксация	affixation
fiziologik	физиологический	physiologically
ichki fleksiya	внутренняя флексия	interior decoration
original nazariya	оригинальная теория	original theory
berber qabilasi	парикмахерское племя	hairdresser's tribe
tovushlarning chegaralanish sabablari	причины ограничения звуков	causes of sounds
tilning ichki tuzilishi	внутренняя структура языка	internal structure of the language
tovushning to'lqinsimon harakati	волновое действие звука	wave action of sound
artikulyasiya	артикуляция	articulation
paradigma	парадигма	paradigm
nol ko'rsatkich	нулевая индикация	zero indication
ekvivalent	эквивалент	equivalent
chig'atoy	чигатай	chigatay
sarfi	потребление	consumption
nahvi	склонение	declension
sun'iy xalqaro tillar	искусственные	artificial

	международные языки	international languages
mantiqiy universal grammatikalar	логическая универсальная грамматика	logical universal grammar
filologiya	филология	philology
semasiologiya	семиасиология	semasiology
formal logika	формальная логика	formal logic
formal mantiq	формальная логика	formal logics
ratsional grammatika	рациональная грамматика	rational grammar
falsafiy grammatika	философская грамматика	philosophical grammar
to'g'ri sintagma	прямой синтез	direct synthesis
sanskrit	санскрит	sanskrit
fleksiya	сгибать	flexion
til elementlari	языковые элементы	language elements
tipologik tasnif	типологическая классификация	typological classification
agglyutinatsiya	агглютинация	agglutination
biologik naturalizm	биологический натурализм	biological naturalism
logik grammatika	логическая грамматика	logical grammar
tilning mohiyati	сущность языка	language essence
psixologizm	психологизм	psychologism
sintetik qurilish	синтетическая структура	synthetic structure
flektiv tillar	флективные языки	oscillating tongues
biriktiruvchi tillar	соединительные языки	connecting languages
qiyosiy-tarixiy fonetika	сравнительно- историческая фонетика	comparative historical phonetics

urgʻu va choʻziqlik	акцент и растяжение	accent and stretch
qiyosiy fonetika	сравнительная фонетика	comparative phonetics
qiyosiy morfologiya	сравнительная морфология	comparative morphology
tovush qonunlari	звуковые законы	sound laws
ruhiy xususiyat	психологическая особенность	psychological feature
nutqiy tafakkur	речевое мышление	speech thinking
fonema	фонема	phoneme
morfema	морфема	morpheme
morfologizatsiya	морфологизация	morfologization
semasiologizatsiya	семасиологизация	semasiologization
sintagma	синтагма	syntagma
leksema	символы	characters
grafema	графем	grapheme
sinxroniya	синхрония	for synchronization
diaxroniya	диахрония	diachrony
arxaik metod	архаичный метод	archaic method
fonetika va fonologiya	фонетика и фонология	phonetics and phonology
eksperimental- fonetika laboratoriyasi	экспериментально- фонетическая лаборатория	experimental phonetic laboratory
urgʻusiz unlilar	безударные гласные	unstressed vowel
sotsiologizm oqimi	социологическое течени	sociology stream
belgi tizimi	система символов	character system
tashqi va ichki tilshunoslik	внешняя и внутренняя лингвистика	external and internal linguistics
nutqiy akt	речевой акт	speech act
akustik	акустический	acoustic

strukturalizm	структурализм	structuralism
struktural lingvistika	структурная лингвистика	structural linguistics
semiotik tizim	семиотическая система	semiotic system
belgilar tizimi	система символов	character system
semiotika	семиотика	semiotics
paradigmatik va sintagmatik munosabatlar	парадигматические и синтаксические отношения	paradigmatic and syntactic relations
til va nutq	язык и речь	language and speech
til bilan tafakkur	язык и мышление	language of thought
nutq xususiyati	речевая особенность	speech feature
til xususiyati	особенность языка	language feature
fonema	фонема	phoneme
morfema	морфеме	morpheme
leksema	символы	characters
model	модель	model
tovush	звук	sound
fon (harf)	фон (письмо)	background
bo'g'in	слог	link
affiks	аффикс	affix
morf	морф	morph
so'z forma	форма слова	word form
so'z birikmasi	сочетание слов	word combination
gap	предложения	sentekse
mikrotekst	микротекст	mikrotext
makrotekst	макротекст	makrotext
ochiq tizim	открытая система	open system
murakkab sintaktik qurilma	сложное синтаксическое	complex syntax device

	целое	
abzats	абзац	paragraph
metod	метод	method
metodologiya	методология	methodology
logos	науке	logos
maxsus ilmiy metod	специальный научный метод	special scientific method
umumfalsafiy metod	общефилософский метод	general philosophical method
tasviriy metod	иллюстративный метод	illustrated method
qiyosiy-tarixiy metod	сравнительно-исторический метод	comparative historical method
chog'ishtirma metod	метод расчета	calculation method
tipologik metod	типологический метод	typological method
struktural tahlil metodi	метод структурного анализа	structural analysis method
bevosita ishtirokchilar metodi	участия метод непосредственного	direct participant method
distributiv tahlil metodi	метод распределенного анализа	distributed analysis method
avtomatik tahlil metodi	метод автоматического анализа	automatic analysis method
sanskrit tili	санскритический язык	sanskrit language
bobo til	праязык	grandfather language
sinergetika	синергетика	synergy

taksonomik metod	таксономический метод	taxonomic method
------------------	--------------------------	------------------

GLOSSARIY⁴¹

ABBREVIATURA (*ital.* abbreviatura < *lot.* abbrevio – qisqartiraman). Qisqartma soʻzlar. *Dramtoʻgarak* (*drama toʻgaragi*), *SamDCHTI* (*Samarqand davlat chet tillar instituti*) kabi.

ABZATS. Matnning bir xat boshidan keyingi xat boshigacha boʻlgan qismi.

AGGLYUTINATIV. Agglyutinatsiyaga asoslangan. *Agglyutinativ tillar. Oʻzbek tili – agglyutinativ til.*

ADSTRAT. Bir hududda turli tillarning uzoq davr birga amal qilishi natijasida yuzaga kelgan ikki tillilikning turi.

AKKOMODATSIYA. Turli kategoriyadagi tovushlarning soʻz tarkibida oʻzaro moslashuvi.

AKSENTEMA. Urgʻuning soʻz yoki nutq oqimidagi fonologik-aksentologik xususiyatlariga nisbatan nomlanishi.

AKSENTOLOGIYA. Fonetikaning urgʻuni (urgʻuning tabiati, tipi, vazifasi va h.) oʻrganuvchi boʻlimi.

AKSIDENSIYA. Sezgi organlari yordamida his qilish mumkin boʻlgan belgilar.

AKSENT. Ona tilidan boshqa tilda soʻzlaganda, tovushlarni oʻsha tildagidan boshqacha holda, oʻz tili tovushlari kabi yoki unga yaqin talaffuz etish. *Oʻzbekcha aksent bilan gapirmoq.*

ALLOMORFA. Morfemaning biri oʻrnida ikkinchisini ishlatib boʻlmaydigan variantlari, uning bir koʻrinishi, morfologik. Masalan, *-ga, -ka, -qa* joʻnalish kelishigi qoʻshimchalari kabi.

AMALIY TILSHUNOSLIK. Tilshunoslikning lingvistik masalalarini amaliy yoʻl bilan oʻrganuvchi sohalari. Amaliy tilshunoslik mashinaviy tarjima va yozuv, imlo masalalari bilan

---

⁴¹ Tilshunoslik terminlari lugʻatini tuzishda quyidagi ishlarga asoslanildi va foydalanildi: A.Hojiyev Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati. –T., 2002.-166 b. O.S.Axmanova Словарь лингвистических терминов. –Москва, 2004.-571 с. Д.Е.Розентал ва М.А.Теленкова Справочник лингвистических терминов.–Москва, 1985.-399 с. Лингвистический энциклопедический словарь.–Москва, 1990. - 688 с.

shugʻullanadi. Amaliy tilshunoslikka eksperimental fonetika, leksikografiya, lingvostatistika, orfografiya kiradi.

AMORF TILLAR (yun. *amorphos* – shaklsiz). Affikslarga ega boʻlmagan, soʻzlar orasidagi grammatik aloqalar bitishuv yoʻli bilan yoki yordamchi soʻzlar vositasida ifodalanadigan tillar Masalan, *xitoy tili*.

ANALITIK TILLAR. Grammatik maʼnolar yordamchi soʻzlar, soʻz tartibi, ohang yordamida ifodalanadigan tillar. Masalan, *ingliz, frantsuz, ispan tillari* analitik tillar guruhiga kiradi.

ANALOGIYA. (yun. *analogia* – muvofiqlik, aynanlik, oʻxshashlik). Narsa va hodisalarda biror xususiyatning oʻxshashligi.

ANTONIMIK JUFTLIK. Oʻzaro qarama-qarshi maʼnoli ikki soʻz.

ANTONIMIYA. Leksemalarning bir-biriga zid maʼno anglatishi asosida guruhlanishi.

ANʼANAVIY TILSHUNOSLIK. Tilshunoslikdagi faqat til qismlari va tuzilishining ichki munosabatlarini, bogʻliqliklarini yoritish bilan birga til va tafakkurning oʻzaro munosabati, tilning jamiyat bilan, shu tilda soʻzlashuvchi jamoa bilan aloqasi kabi masalalarini oʻrganadigan yoʻnalishi.

APOKOPA. Soʻz oxiridagi undosh tovushlarning tushib qolishi. Apokopa asosan oʻzlashma soʻzlarda roʻy beradi. Masalan, *toʻrt > toʻr, qirq > qir*, kabi.

ARGO (*fr. argot* – jargon). Yasama til. Biror ijtimoiy guruh, toifaning (mas., talabalar, sportchilar, oʻgʻrilar va b.) oʻziga xos, boshqalar tushunmaydigan lugʻaviy birliklardan iborat tili.

ARGOTIZMLAR. Yashirin maʼnoli soʻzlar.

AREAL LINGVISTIKA. Tilshunoslikning lingvistik areallarini oʻrganish bilan shugʻullanuvchi sohasi.

ARTIKL (lot. *articulus* – nutq qismi, boʻlagi). Baʼzi tillarda otning oldidan qoʻshilib, unga aniqlik yoki noaniqlik va b. maʼnolarni bagʻishlaydigan koʻrsatkich. *Aniqlik artikli*.

ARTIKULYATSIYA. Nutq a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi harakati va holati.

ARTIKULATSIYA BAZASI. Til egalarida shu tilga xos artikulyatsiyani amalga oshirish uchun shakllangan psixologik va fiziologik ko'nikmalar.

ARTIKULATSIYA O'RNI. Talaffuzda ishtirok etuvchi asosiy nutq a'zosi yoki shu a'zoning faol ishtirok etayotgan qismi.

ARTIKULYATSIYA USULI. Nutq a'zolari hosil qilgan to'siqdan havo oqimining portlab, sirg'alib yoki titrab o'tishi.

ASOS MORFEMA. Lug'aviy ma'no anglatadigan, boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan, so'z va so'z shakli yasash uchun asos bo'ladigan morfema. Masalan, *ishchi, suvsiz, olmalar, bolacha* so'zlaridagi *ish, suv, olma, bola* asos morfemalardir.

ASSIMILYATIV HOLAT. Nutq oqimida fonemalar assimilyatsiyasiga olib keluvchi vaziyat.

ASSIMILYATSIYA. Bir xil kategoriyadagi tovushlarning so'z tarkibida o'zaro moslashuvi.

ASSOTSIYATSIYA. Til birliklarining shakliy yoki mantiqiy- semantik belgisiga ko'ra birlashuvi.

ATASH SEMALARI. Leksemaning leksik ma'nosidagi ideografik semalar (atash, nomlash ma'nosini shakllantiruvchi semalar).

ATRIBUT (lot. attributum – qo'shib berilgan, ta'minlangan, qo'shimcha qilingan). Predmet yoki hodisaning o'ziga xos, undan ajratib bo'lmaydigan eng muhim xarakterli xususiyati, belgisi.

ATRIBUTIV. Atributga, aniqlovchiga oid; aniqlovchili. *So'zlarning atributiv bog'lanishi. Atributiv aloqa.*

AFFIKS (lot. affixus – birlashtirilgan, biriktirilgan). So'zga qo'shib, yangi so'z yoki so'z shaklini hosil qiluvchi til birligi. Mac, *-chi* (gulchi), *-lar* (kitoblar).

Affikslar vazifalariga ko‘ra ikki asosiy turga bo‘linadi: 1) *so‘z yasovchi affikslar*; 2) *shakl yasovchi affikslar*. Affikslar so‘zning boshiga, o‘rtasiga yoki oxiriga qo‘shilishi mumkin. So‘zning boshiga qo‘shiladigan affikslar *prefiks*, o‘rtasiga qo‘shiluvchilari *infiks*, oxiriga qo‘shiladiganlari *suffiks* deyiladi. O‘zbek tilidagi affikslar asosan so‘zning oxiriga, ba‘zilari so‘z oldiga qo‘shiladi, ya’ni *suffiks* va *prefiks* holida bo‘ladi.

AFFIKSOID. Affiks vazifasida qo‘llanuvchi morfema: *taklifnoma, dalolatnoma, bildirishnoma* kabi so‘zlardagi *noma*.

AFFRIKATA. Qorishiq undosh tovush; paydo bo‘lish o‘rniga va ovozning ishtirokiga ko‘ra bir xil bo‘lgan portlovchi tovush bilan sirg‘aluvchi tovushning yaxlit bitta tovush sifatida talaffuz qilinishiga teng keladi. Masalan, o‘zbek tilidagi *ajdar*, so‘zidagi *j*, *choy* so‘zidagi *ch* qorishiq undoshlardir.

BILINGVIZM. Ikki tillilik.

BINAR OPPOZITSIYA. Bir turdagi ikki hodisaning bir-biriga qarama-qarshi holda guruhlanishi. Masalan, undosh tovushlarda: *jarangli-jarangsizlik*, unli tovushlarda: *lablangan-lablanmaganlik* *binar oppozitsiyani hosil qiladi*.

BOBOTIL. Ma’lum tillar oilasining kelib chiqishi va shakllanishi uchun manba, asos bo‘lgan til. Masalan, turkiy tillar oilasi uchun *qadimgi turkiy til* bobotildir.

BOSH MA’NO. Ko‘p ma’noli (so‘z, ibora va b.) ma’nolari tizimida markaziy o‘rinda turadigan, boshqa ma’nolar unga to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki biror ma’no orqali bog‘lanadigan ma’no. Masalan, *ko‘z* so‘zining *odamning ko‘zi, derazaning ko‘zi, uzukning ko‘zi* birikmalaridagi ma’nosi boshqa-boshqa (mustaqil) ma’nolar bo‘lib, bulardan *odamning ko‘zi* birikmasidagi ma’no, ya’ni “*ko‘rish a’zosi*” ma’nosi bosh ma’nodir. Keyingi ikki birikmadagi ma’nosi esa keyin yuzaga kelgan (keyin hosil bo‘lgan) ma’nolardir.

BROK MARKAZI. Bosh miya qobig‘idagi markaziy nerv sistemasiga kiruvchi nerv hujayralarining bir turi. U nutqning

yuzaga chiqishida qatnashadigan mushaklarni harakatga keltiradigan nerv markazi hisoblanadi.

BO‘G‘IN. Bir havo zarbi bilan aytiladigan tovush va tovushlar majmui. Bo‘g‘in qanday tovush bilan bitganligiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi.

VAZIFA SEMALARI. Atash, ifodalash bilan birga leksemalarning nutqda o‘zaro birika olishini (valentligini) belgilaydigan semalar.

VALENTLIK. Leksemaning birikma yoki gap tarkibida boshqa leksemalar bilan aloqaga kirisha olish xususiyatlari.

VARIANTLAR. Nutqda ishtirok etadigan til birliklarining moddiy amalga oshishi.

VARIYATSIYA. Fonema ottenkasining Moskva fonologlari maktabida qabul qilingan nomi.

VOKALIZM. Unli fonemalar tizimi.

VOLAPYUK (*ingl.* world-dunyo, speak – gapirmoq, ya’ni dunyo tili). 1880 yilda nemis ruhoniysi Shleyxer tomonidan tavsiya etilgan sun’iy xalqaro til.

VULGARIZMLAR. Haqorat ma’nosida qo‘llanadigan so‘zlar.

VULGAR. Dag‘al, qo‘pol, odobdan tashqari. *Vulgar so‘z. Vulgar ibora.*

GAP PRAGMATIKASI. Gap – fikr kommunikatsiyasining asosiy birligidir va uning vaziyat bilan o‘zaro munosabatini o‘rganish talab qilinadi. Shu munosabat bilan gap tahlilida umumiy semiotikaning qoidalariga muvofiq uch aspekt: belgi tuzilmalarining sintaktikasi, semantikasi va pragmatikasiga bo‘linadi. Pragmatika til faktlarini inson faoliyati aspektida, ularning qo‘llanish planida tasvirlaydi. Agar gapning sintaktik strukturasi gapning qanday qurilganini, inson qanday gapirayotganini ko‘rsatsa, agar gap semantikasi gap nimani anglatayotganini, unda borliqning qaysi fragmenti o‘z aksini topayotganini ko‘rsatsa, gap pragmatikasi esa insonlar mazkur holatda qanday sharoitlarda, qanday maqsadda

soʻzlashayotganligini aniqlashga harakat qiladi. Pragmatik sintaksisning diqqat markazida kommunikatsiya masalasi va soʻzlovchi inson – kommunikatsiya jrayonining markazi turadi.

GAP REFERENTLIGI. Lingvistikada yaxlit bir gapga nisbatan, shuningdek, alohida olingan bir soʻzga nisbatan ham, referentlik haqidagi masala, yaʼni muayyan borliq bilan oʻzaro munosabat haqida soʻz boradi.

GEMINYATSIYA. Soʻz tarkibida bir xil undoshlarning qavatlanishi.

GERS. Tebranayotgan jismning (masalan, un paychalarining) tinch holatdagi nuqtadan ikki (qarama-qarshi) tomonga bir marta borib kelishi. Ovozning past yoki balandligi gerslar miqdori bilan belgilanadi.

GIPERONIM. Jins (turkum) tushunchasini ifodalaydigan leksema.

GIPONIM. Tur tushunchasini ifodalaydigan leksema.

GIPONIMIYA. Lugʻat boyligidagi leksemalarning pogʻonali aloqasidan kelib chiqadigan maʼno munosabatlari.

GRADUAL OPPOZITSIYA. Pogʻonali zidlanish.

GRADUONIMIYA. Leksemalarning maʼno guruhlari aʼzolarida u yoki bu belgining darajalanishi.

GRAMMATIK DIALEKTIZMLAR. Biror shevaning oʻzigagina xos (adabiy tildagidan oʻzgacha) grammatik shakllari.

GRAMMATIK KATEGORIYA. Maʼlum grammatik tushunchani ifodalaydigan shakllarning umumlashgan sinfi.

GRAMMATIK MAʼNO. Muayyan grammatik shakl maʼnosi.

GRAMMATIK SATH. Til ierarxiasining morfologik va sintaktik birliklardan iborat eng yuqori pogʻonasi: soʻz turkumlari, grammatik maʼno va grammatik shakllar, soʻz birikmalari va gap, ularning turlari va konstruksiya modellari.

GRAMMATIK TUSHUNCHA. Bu lisoniy bilishda aks etgan va grammatikaning predmeti belgilagan mantiqiy-falsafiy kategoriya.

GRAMMATIK SHAKL. Grammatik ma'noni ifodalash uchun xizmat qiladigan til vositalari. Masalan, *bolalarga* oti tarkibida ko'plik, jo'nalish kelishigi ma'nolarini ifodalovchi shakllar mavjud.

GRAMMATIKA (yun. grammatike – harf o'qish va yozish san'ati < gramma – yozuv, harf, chiziq). Tilshunoslikning so'z shakllari, so'z birikmalarining turlari, rang turlari haqidagi bo'limi. *Qiyosiy grammatika. Tarixiy grammatika.*

GRAMMATIKALASHISH. So'zning mustaqil lug'aviy ma'nosini yo'qotib, yordamchi vazifada qo'llanishga o'tishi, yordamchi so'zga aylanishi.

GRAMMATIK KATEGORIYA. Asosida yotuvchi umumiy ma'nosiga ko'ra birlashuvchi grammatik shakllar tizimi. Grammatik kategoriyaning odatda ikki turi farqlanadi: 1) morfologik kategoriya 2) sintaktik kategoriya.

GRAFEMA. Grafik tizimning eng asosiy birligi, ifodalovchi va ifodalanuvchi tomonlari bor bo'lgan semiotik belgi.

GRAFIK ASIMMETRIYA (fonetik-grafik asimmetriya). So'z tarkibida o'zaro munosabatga kirishayotgan harf va tovushlar o'rtasidagi miqdoriy tenglikning buzilishi.

GRAFIK SIMMETRIYA (fonetik-grafik simmetriya). So'z tarkibidagi tovush va harflarning miqdoran teng bo'lishi («bir tovushga bir harf» munosabatining ta'minlanishi).

GRAFIK SINONIMIYA. Shakli har xil bo'lgan ikki grafemaning ma'lum fonetik-grafik pozitsiyalarda bitta fonemani ifodalashi.

GRAFIKA. Yozuv tizimining birinchi (yetakchi) komponenti. U harfiy va noharfiy belgilar vositasida yozuvning tovush tili bilan aloqasini ta'minlaydi.

DEGEMINATSIYA. Soʻz tarkibidagi geminatsiyaning yoʻqolishi.

DENOTAT. Leksema orqali nomlanuvchi (ataluvchi) voqelik, narsa-buyum.

DENOTATATIV MAʼNO. Denotat bilan bevosita bogʻliq, uni bevosita bildiruvchi maʼno. Leksemadan anglashiladigan voqelik, narsa-buyum va boshqalar haqidagi tushuncha.

DERIVATLAR. Hosilalar.

DERIVATSIYA (lot. derivatio – yasalish). Til birliklari (soʻz, soʻz birikmalari va boshqa)ning yasalishi, hosil boʻlishi.

DESKRIPTIV LINGVISTIKA. (ingl. descriptive – tasviriy). Hozirgi tilshunoslikda amerika strukturalizmi deb nomlanuvchi yoʻnalish. Bu yoʻnalish til tuzilishining shakliy unsurlarini distributiv metod asosida oʻrganadi.

DETERMINANT. Gapning kuchsiz sintaktik aloqali ikkinchi darajali boʻlagi.

DETERMINLASHISH. Terminlarning ommalashib, umumnutq birligiga aylanishi.

DIAKRITIK (yun. diakritikos – farqlovchi). Alifbodagi shakldosh harflardan birining osti yoki ustiga yoxud oʻrtasiga, yoniga qoʻyiladigan, uning qanday oʻqilishini koʻrsatadigan maxsus belgilar.

DIAKRITIK BELGILAR. Harfga qoʻshimcha ravishda birikitirilgan ishora belgilari.

DIAKRITIK HARFLAR. Oʻz referentiga ega boʻlmagan, ammo soʻz qismlari yoki fonemalarning oʻziga xos jihatlariga ishora qiladigan harflar.

DIALEKT (yun. dialektos – laxja, sheva). Umumxalq tilining adabiy tildan maʼlum lisoniy xususiyatlari bilan farq qiluvchi mahalliy yoki ijtimoiy koʻrinishi; lahja.

DIALEKTAL. Dialekt– lahjaga, shevaga oid.

DIALEKTIZMLAR. Qoʻllanishi territoriyaga koʻra chegaralangan til birliklari.

DIATEZA. Sintaktik va semantik aktantlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatning o‘zgarib turishiga bog‘liq harakatga yo‘llantirilgan har xil shakllar diateza deyiladi.

DIAXRONIYA (dia.. + *yun.* xronos - vaqt, davr). Ayrim til hodisalarining tarixan o‘zgargan holda izchil rivojlanish bosqichlari; davr o‘tishi bilan tilda yuz beruvchi o‘zgarishlar; til taraqqiyotini vaqt nuqtai nazaridan o‘rganish.

DIVERGENSIYA. Til strukturasiidagi o‘zgarishlar ta’sirida bir fonemaning ikki fonemaga bo‘linishi. Masalan, «k»ning «k» va «q»ga ajralishi.

DIVERGENT. Divergensiya yo‘li bilan bir fonemaning ottenkalaridan o‘sib chiqqan yangi fonema.

DIGLOSSIYA. So‘zlovchilarning aynan bir jamoasida adabiy til va mahalliy dialekt o‘rtasida sotsia-kommunikativ vazifalarning taqsimlanishi.

DIKTUM. Gapning mazmuniy informative tomoni. Diktum va modus – gap qurilishining ikki zaruriy tomoni.

DINAMIK URG‘U. Zarb urg‘usi.

DINAMIK URG‘U. Tovush kuchining o‘zgarishiga (intensivligiga) asoslanadigan urg‘u. Dinamik urg‘uda intensivlik yetakchi bo‘ladi. Qiyos. *Kvantitativ urg‘u.*

DISKURS. Bu dinamik (tadrijiy) jarayonning bir bo‘lagi bo‘lgan matn. Matn tahlili – bu diskurs tahlilning bir qismi. Diskurs matn tahlilidan tashqari matnni hosil qiladigan va qabul qiladigan, mental jarayonlar va boshqalarni oldindan mutlaq qilib oladi.

DISSIMILYATIV HOLAT. Nutq oqimida fonemalar dissimilatsiyasiga olib keluvchi vaziyat.

DISSIMILYATSIYA. So‘z tarkibidagi ikkita bir xil (yoki o‘xshash) tovushlardan birining noo‘xshash tovushga ko‘chishi.

DIFTONG (di.. + *yun.* phthongos – ovoz, tovush). Ikki unli tovushning bir bo‘g‘inda birikib, qorishib kelishi va shunday birikkan tovushlar (mas, nemis tilidagi “ai” kabi).

DIFFUZ (*lot.* diffusio – tarqalish, yoyilib ketish). Diffuz tovushlar. Bir-biriga singishib ketgan, qorishiq tovushlar.

DIXOTOMIYA (*yun.* diha - ikki qismga + tome – bo‘lish; kesilish) Butunning izchil ravishda ikkiga bo‘linishi va bu bo‘laklardan har birining ikkiga ajralishi.

DOMINANTA. Sinonimik qatordagi betaraf ma’noli so‘z.

DUBLETLAR. Bir xil (teng) semantik tarkibga ega bo‘lgan til birliklari. Mas., *tilchi – tilshunos, adab – odob, arziydigan – arzirli* va b.

EVFEMIZM. Narsa, voqeya-hodisalarni yumshoq ifodasi, qo‘pol, beodab so‘zlar va tabu o‘rnida qollanuvchi so‘z hamda iboralar. Masalan, *o‘ldi* so‘zi o‘rnida *vafot etdi, ko‘z yumdi, joni uzildi* kabi so‘z va iboralarni qo‘llash.

YOZUV. Fikrni ma’lum harf va tinish belgilari vositasida qog‘ozda ifodalashga asoslangan aloqa vositasi.

EKSPERIMENTAL (INSTRUMENTAL) FONETIKA. Nutq tovushlari, urg‘u kabi birliklarning fizik-akustik va artikulatsion xususiyatlarini maxsus asboblarda vositasida o‘rganadigan fonetika.

EKSTENSIONAL (tushuncha hajmi). Bu ko‘pgina narsa-predmetlar bilan o‘zaro munosabatda bo‘ladigan tushuncha.

EKSTRALINGVISTIK OMILLAR. Tildan boshqa sistemalarga oid faktorlar (nolisoniy omillar). Ular til taraqqiyotiga tashqaridan (til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlari jarayonida) ta’sir o‘tkazadi.

EKSTRALINGVISTIKA. Tilshunoslikning etnik, ijtimoiy-tarixiy, geografik va boshqa omillarni tilning taraqqiyoti hamda vazifasi bilan bog‘liq hodisalar sifatida o‘rganuvchi tarmog‘i.

ENANTIOSEMIYA. Bitta leksema ma’nosida nutqiy muhit taqozosi bilan zidlanishning ifodalanishi.

ENSIKLOPEDIK LUG‘ATLAR. Tabiat va jamiyatdagi muhim hodisalar, tarixiy-ilmiy voqeliklar, buyuk shaxslar haqida ma’lumot beruvchi lug‘at tiplari.

EPENTEZA. Soʻz oʻrtasida tovush orttirilishi.

EPITEZA. Soʻz oxirida tovush orttirilishi.

ETIMOLOGIK LEKSIK MAʼNO. Leksemaning kelib chiqishida uning mazmun planiga asos boʻlgan dastlabki maʼno. U maʼno etimoni deb ham ataladi.

ETIMOLOGIYA. Tilshunoslikdagi soʻz va morfemalarning kelib chiqishini oʻrganuvchi boʻlimi.

ETNOLINGVISTIKA. Makrolingvistikaning til bilan xalq oʻrtasidagi munosabatlari, til faoliyati va taraqqiyotida lingvistik hamda etnik omillarning oʻzaro taʼsirini oʻrganuvchi tarmogʻi.

ETNOSOTSIOLINGVISTIKA. Sotsiolingvistikaning nutqni ham lisoniy, ham etnik-etnografik xususiyatlarni hisobga olgan holda tadqiq etuvchi tarmogʻi.

YOSH GRAMMATIKACHILAR. Tildagi alohida xususiyatlarni faqat tarixiy jihatdan qarab, fonetik qonuniyatlarning barcha tillar uchun umumiy, oʻzgarmas tarzda ekanligini talqin etgan XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi tilshunoslik oqimi. Bu maktabning namoyandalari: rus tilshunoslari: F.F.Fortunatov, A.Shaxmatov, nemis tilshunoslari: I.Shmtdt, G.Ostgof, K.Brugman, G.Paul, frantsuz tilshunosi M.Breal va boshqalar.

JARGON (fr. jargon – maʼlum bir guruhga oid soʻz). Biron ijtimoiy yoki professional guruxga xos, faqat ularning oʻzi tushunadigan va adabiy tildan farq qiladigan soʻz va iboralar.

JARGONIZMLAR. Yashirin maʼno bilan birga tinglovchini yoki oʻzga bir shaxsni kamsitish yoxud uning xislatini boʻrttirib baholash xususiyatiga ega soʻzlar.

JONLI TIL. Hozirgi davrda biror xalqning aloqa quroli, soʻzlashuv vositasi boʻlgan til.

IDEOGRAMMA (yun. idea - tushuncha + gramma – yozuv). Tilning ayrim tovushlarini emas, balki toʻliq tushunchalarni ifodalashga asoslangan, shartli qabul qilingan yozuv belgilari (raqamlar, matematik shakllar; shuningdek, ieroglifik yozuv belgilari).

IDEOGRAFIK. Ideografiyaga oid. *Ideografik yozuv.*

IDEOGRAFIK LUG‘AT. So‘zlar alifbo tartibida emas, balki mavzuiy (ma‘noviy-mazmuniy) tamoyil bo‘yicha joylashtirilgan lug‘at.

IDEOGRAFIYA (yun. idea - tushuncha + grapho – yozaman). Ideogrammaga asoslangan yozuv tizimi.

IDEOGRAFIK YOZUV. Grafik belgilar so‘zlarni emas, balki ma‘nolarni ifodalovchi yozuv.

IDIOMA (yun. idioma – o‘ziga xoslik, xususiyat). Ma‘nosi o‘z tarkibidagi so‘zlarning ma‘nolariga bog‘liq bo‘lmagan, yaxlit holda bir ma‘no beruvchi, ixcham ibora; frazeologizmlarning bir turi. *Mac, tomdan tarasha tushganday, og‘zingga qarab gapir.*

IDIOMATIK. Idiomaga, idiomatikaga taalluqli. *Idiomatik ibora. Tilning idiomatik boyligi.*

IDIOMATIKA. Idiomalar haqidagi ta‘limot.

IERARXIYA. Til tizimida quyidan yuqoriga qarab bosqichma-bosqich joylashgan sathlar (yaruslar) yig‘indisi: fonetik-fonologik sath (quyi yarus), morfemik sath, leksik sath (yuqori yaruslar), grammatik sath (yanada yuqoriroq yarus) kabi.

IMPLIKATURA. Bu fikrning so‘z bilan ifodalanmagan, lekin nazarda tutilgan ma‘nosi. Implikatura, matn parchasidan farqli ravishda, uning matnda borligini ko‘rsatadigan lingvistik belgilarga ega bo‘lmasligi va presuppozitsiyaga asoslanishi mumkin.

INVARIANT. Tilning qurilish birligining (fonema, morfema, leksema va sh. k.) nutqdagi muayyan voqelanishidan ajratib, mavhum olingan holati.

INVARIANTLAR. Sistema tarzidagi tilga mansub mavhum birliklar.

INVERSIYA (lot. inversio – o‘rin almashtirish). Nutq ta‘sirchanligini oshirish maqsadida gapda so‘zlarning odatdagi

(to‘g‘ri) tartibini o‘zgartirish; teskari tartib (*bahor keldi – keldi bahor*).

INDIVIDUAL NUTQ NEOLOGIZMI. Ayrim shaxs nutqida voqe bo‘lgan neologizm.

INITSIALLAR. Boshlang‘ich bo‘g‘in unli, undoshlar.

INTEGRATSIYA. Tillar, shuningdek, dialektlarning o‘zaro noo‘xshashliklari yo‘qola borib, bir umumiy tilga birlashishi.

INTERVOKAL (inter.. + *lot.* *vocalis* – unli tovush). Intervokal tovush. Ikki unli tovush o‘rtasida keladigan tovush.

INTERVOKAL HOLAT. Undosh fonemaning ikki unli orasida qo‘llanishi. Bunday pozitsiyada (ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarda) portlovchi «q» undoshi sirg‘aluvchi «g» tarzida (*qishloq > qishlog‘imiz* kabi), jarangsiz «k» undoshi jarangli «g» tarzida (*telpak > telpagim* kabi) talaffuz qilinadi.

INTERVOKAL HOLAT. Undosh fonemaning ikki unli orasidagi holati.

INTERLINGVA. Xalqaro yordamchi tillardan biri (1950 yili Nyu-Yorkda Xalqaro yordamchi tillar assotsiatsiyasi tomonidan yaratilgan).

INTERLINGVISTIKA. Tilshunoslikning xalqaro muomalaga mo‘ljallangan sun‘iy tillar (*volapyuk, esperanto* va b.), matematik va informatsion tillar qurilishini o‘rganuvchi sohasi.

INTONATSIYA. So‘zlovchining nutq mavzuiga munosabatini, his-tuyg‘usini ifodalovchi talaffuz uslubi; ton.

INFINITIV. (*lot.* *infinitivus* – noaniq). Fe‘lning noaniq shakli; masdar.

INFORMATIK KATEGORIYASI. Har bir gap informatsiya tashiydi. Biroq yangi informatsiya, agar u o‘zidan oldingi predmet haqidagi bilimga suyangan holda bo‘lsagina, tinglovchiga tushunarli bo‘lishi mumkin. Shuning uchun gapning to‘liq informativ strukturasi quyidagichadir: u tema deb ataladigan ma‘lum qismi, hamda rema deb ataladigan

informatsiyaning yadrosini o‘z ichiga oladi. Tema va rema gapning kommunikativ bo‘laklari hisoblanadi. Uning aktual bo‘linishlarining komponentlari hisoblanadi. Fikr ma’lumdan noma’lumga qarab borar ekan, odatda rema temadan keyin keladi. Bu kommunikativ bo‘laklarning betaraf (neytral) tartibidir. Agar rema temadan oldin kelsa, bu holda kommunikativ bo‘laklarning emfatik (emotiv) so‘z tartibi vujudga keladi.

INFORMATSIYA. Informatsiya deganda nominativ xarakterdagi so‘z birikmasi sifatidagi har qanday xabar tushuniladi. Bu o‘zida qandaydir faktlar haqida darak beradigan gap, gaplar birikmasi (gapdan katta birlik va abzats), butun matn bo‘lishi mumkin. Bu holda informatsiya odatda nominatsiya, ma’no, mazmunga to‘g‘ri keladi.

INFRATOVUSH. 16 Hz dan kam chastotali tovush.

IFODA SEMALARI. Semema tarkibidagi uslubiy ma’no qirralari.

IXTISOSLASHISH, CHEGARALANISH. Terminlarning ma’nosi va qo‘llanishidagi o‘ziga xoslik, ma’lum soha tushunchasini nomlash bilan cheklanish.

ICHKI FLEKSIYA. So‘z shakllarining, ba’zan yangi so‘zlarning asos tarkibidagi (ko‘pincha unli) tovushlarni o‘zgartirish orqali hosil qilinishi.

KALKA (*fran.* salque – kopiya, taqlid). O‘zga til materialidan qismma-qism nusxa olish yo‘li bilan hosil qilingan so‘z yoki boshqa bir til birligi. Kalkalar leksik, semantik, frazeologik bo‘lishi mumkin.

KVANTITATIV URG‘U (miqdor urg‘usi). Cho‘ziqlik belgisiga ega bo‘lgan urg‘u.

KOGEZIYA. Matnning formal bog‘li bo‘lishligi.

KOGERENTLIK. Matnning mazmunan bog‘li bo‘lishligi.

KOGNITIV TILSHUNOSLIK. Bilish nazariyasi asosida tilni ongli his qilishni o‘rganish yo‘nalishi.

KOINE (*yun.* koinos – umumiy). Bir necha o‘zaro yaqin, qarindosh laxjalarning aralashuvidan hosil bo‘ladigan va oxir-oqibat ularning barchasini almashtiradigan, ular o‘rnida qo‘llanadigan til.

KOMBINATOR OTTENKA. Fonemaning so‘z tarkibidagi tovushlar ta’sirida yuzaga kelgan ko‘rinishi.

KOMBINATOR O‘ZGARISHLAR. Nutq tovushlarining qo‘shni tovushlar ta’sirida miqdor va sifat belgilarining o‘zgarishi. Akkomodatsiya, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, diereza, epenteza, gaplologiya, proteza, metateza kombinator o‘zgarishlar hisoblanadi.

KOMMUNIKATIV (*lot.* communicatio < communicare – umumiy qilmoq, bog‘lamoq). Kommunikatsiyaga, fikr almashuvga oid.

KONVERGENSIYA. Tarixiy taraqqiyot natijasida ikki fonemaning bir fonema holiga kelishi: qadimgi turkiy va eski o‘zbek tillarida alohida-alohida fonemalar bo‘lgan «e» va «o» unlilari shu qonuniyat asosida hozirgi o‘zbek adabiy tilida bitta «o‘» fonemasiga birlashgan.

KONSONANTIZM. Undosh fonemalar tizimi.

KONTEKSTUAL ANTONIMIYA. Tilda antonimik munosabatda bo‘lmagan so‘zlarning ma’lum kontekst doirasida antonimik munosabatga kiritilishi.

KONTENSIONAL. Bu muayyan tushuncha (ma’no, nom)da aks etgan belgilar yig‘indisi, aniqrog‘i strukturasi.

KONTINUUM KATEGORIYASI. Bevosita zamon va makon tushunchalari bilan bog‘langan. “Kontinuum” termini nimadir uzluksiz hosil bo‘lishini anglatadi, ya’ni harakatning zamon va makonda bo‘linmas oqimi. Biroq uni to‘xtatib, birgalikda harakat haqidagi tasavvurni hosil qiladigan diskret xarakteristikalarni tuzib qo‘yilgan qismlarda ko‘rgan holdagina harakatni tahlil qilish mumkin. Shunday qilib, kontinuumni matn kategoriyasi sifatida umumiy tarzda zamon va makonda sodir bo‘ladigan fakt va voelarning muayyan ketma-ketligi

tarzida tasavvur qilish mumkin. Bunda voqea-hodisalarning kechishi turlicha matnlarda bir xil bo'lmaydi. Badiiy matnning zamon va makon parametrlari boshqa turdagi matnlarnikidan tubdan farq qiladi.

KONTRASTIV. Tillarni o'rganishning qiyosiy solishtirma metodi.

KORRELYATSIYA. Bir farqlanish belgisi asosida tarkib topgan ikki va undan ortiq oppozitsiyalar qatori.

QIYOSIY-TARIXIY METOD. Nisbatan keyingi vaqtlardagi yozma manbalar va jonli tilni qiyoslab o'rganish asosida jonli til hamda yozma manbalarda qayd etilmagan qadimgi til faktlarini tiklashdan iborat lingvistik metod.

QIYOSIY-TARIXIY TILSHUNOSLIK. Tilshunoslikning qarindosh tillarni qiyosiy-tarixiy metod asosida o'rganuvchi tarmog'i.

QIYOSIY-TIPOLOGIK METOD. Tillarning qarindoshligidan qat'i nazar, ulardagi o'xshash va farqli alomatlarni aniqlash metodi.

LABIAL UNDOHLAR. Lab-lab va lab-tish undoshlari.

LAHJA. Fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari bir-biriga yaqin hamda o'xshash shevalar yig'indisi, guruhi.

LEKSEMA. So'zning grammatik ma'no bildiruvchi qo'shimchalarsiz qismi; tilning lug'at tarkibiga xos birlik.

LEKSIK ARXAIZMLAR. Hozirgi paytda bor bo'lgan voqelikning eskirgan nomi yoki hozirgi tilda mavjud bo'lgan leksemaning eskirgan ma'nosi.

LEKSIK ISTORIZMLAR. O'tmish voqeligining nomlari.

LEKSIK QO'LLASH. Leksemaning okkazional (nutqiy) ma'noda qo'llanishi.

LEKSIK MA'NO. Leksemaning nimanidir nomlashi, atashi, anglatishi.

FONETIK SO'Z. Leksemaning fonetik qiyofasi, nomi.
Denotat – leksema tomonidan nomlangan narsa-predmet,

voqelik. *Referent* – til birligi ifodalaydigan tushuncha, fikr predmeti.

LEKSIK MA'NO TURLARI. Leksik ma'no bir necha nuqtai nazardan yondashib turlarga ajratiladi. Jumladan: 1) yasalish munosabatiga ko'ra; 2) obektni ifoda etishiga ko'ra; 3) nutqda voqelashish holatiga ko'ra.

LEKSIK NEOLOGIZM. Yangilik bo'yog'i bor bo'lgan leksemalar.

LEKSIK SATH. Til ierarxiyasining lug'at boyligidan iborat yuqori pog'onasi: so'zlar, iboralar, ularning turli qatlamlari.

LEKSIKA. Biror til yoki shevada muayyan paytda mavjud bo'lgan so'zlar majmui; biror ish, faoliyat, kasb-hunar sohasida qo'llanadigan so'z va terminlar, shuningdek, biror muallif badiiy asarlarining so'z boyligi. *O'zbek tili leksikasi. Toshkent shevasining leksikasi. Kasb-hunar leksikasi.*

LEKSIKOGRAF. Leksikografiya mutaxassisi; lug'atshunos.

LEKSIKOGRAFIK. Leksikografiyaga, lug'atchilikka oid. *Leksikografik ishlar.*

LEKSIKOGRAFIYA. Tilshunoslikning lug'atchilik bilan shug'ullanuvchi sohasi.

LEKSIKOLOG. Leksikologiya mutaxassisi; so'zshunos.

LEKSIKOLOGIK. Leksikologiyaga oid. *Leksikologik tadqiqot.*

LEKSIKOLOGIYA. Tilshunoslikning tilning lug'at tarkibini (leksikani) o'rganuvchi bo'limi; so'zshunoslik. *O'zbek tilining leksikologiyasi.*

LEKSIKOLOGIYANING OBEKTI. Tilning lug'at boyligi, leksik tizimi.

LEKSIKON (*yun.* lexikon – lug'at). Ma'lum bir kishining so'z va iboralari zaxirasi; biror ijtimoiy qatlam yoki muayyan faoliyat sohasiga mansub umumiste'moldagi so'zlar zaxirasi.

LEKSIK-FONETIK ARXAIZM. Talaffuz arxaizmi. Bunda leksemaning tovush tarkibida qisman eskirishi yuz beradi.

LEKSIK-FONETIK DIALEKTIZM. Adabiy tilda bor boʻlgan soʻzning biror shevadagi fonetik tarkibi.

LEKSIK-FRAZEOLOGIK ANTONIMLAR. Soʻz va frazema orasidagi maʼno ziddiyatiga asoslangan antonimlar.

LEKSIK-FRAZEOLOGIK SINONIMLAR. Soʻz va frazemalar oʻrtasidagi maʼno birligiga asoslangan sinonimlar.

LINGVIST. Lingvistika mutaxassisi; tilshunos.

LINGVISTIK OMILLAR. Til strukturasi va sistemasiga mansub boʻlgan, shu tizim qoida-qonuniyatlaridan kelib chiqadigan omillar: fonemalarning funksional xususiyatlari, morfema tiplari, leksik va grammatik tizimlar xususiyatidan kelib chiqadigan faktorlar. Ular lisoniy omillar deb ham yuritiladi.

LINGVISTIK. Lingvistikaga, tilshunoslikka oid. *Lingvistik adabiyot. Lingvistik atlas. Lingvistik tadqiqot. Lingvistik tahlil.*

LINGVISTIKA. Til haqidagi fan, til bilimi; tilshunoslik.

LINGVISTIK-FUNKSIONAL ASPEKT. Fonetikaning yuqori bosqichi. U fonetik birliklarning til mexanizmidagi rolini, demak, ijtimoiy mohiyatini oʻrganadi.

LISONIY LUGʻATLAR. Til birliklari, til tizimiga xos kategoriyalar haqida maʼlumot beruvchi lugʻatlar.

LISONIY OMILLAR. Tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatlaridan kelib chiqadigan omillar.

LOGOGRAFEMALAR. Tushunchalarni yoki tushuncha nomi boʻlgan soʻzlarni yozuvda ifodalaydigan grafemalar (raqamlar, simvollar).

MAKROLINGVISTIKA. Makrolingvistika tilni keng doirada, “katta hajmda” olib, uni statistik usullar asosida tadqiq qiladi. Kishilik jamiyatidagi barcha belgi sistemalarini va ularning oʻzaro bogʻlanishlarini oʻrganuvchi tilshunoslik.

MANTIQUIY MARKAZ. Ikki ma'no o'rtasidagi oraliq tushuncha.

MATEMATIK LINGVISTIKA. Tilshunoslikning tilni tadqiq etish va o'rganishda matematik metodlarni qoplash imkoniyatlarini o'rganuvchi sohasi.

MATN TILSHUNOSLIGI. Tilshunoslikning turli mazmun va uslubdagi matnlarini ilmiy tadqiq qiluvchi sohasi.

MENTALINGVISTIKA. Tilshunoslikning til bilan tafakkurning aloqasini va shunga bog'liq masalalarni o'rganuvchi bo'limi.

METATEZA. So'zdagi tovushlarning o'rin almashinuvi (mas., *kirpik-kiprik, tuproq-turpoq* kabi).

METOD. Muayyan fan sohasida qoplanadigan vosita va usullar tizimi.

MODAL MA'NO. So'zlovchining o'zi ifodalayotgan fikrga munosabatini bildiradigan ma'no. Masalan, fikrning chin yoki gumonligi ma'nosi, afsuslanish, qoniqish, imkoniyat, mamnunlik kabi ma'nolar modal ma'nolar hisoblanadi.

MODALLIK. Modallik kategoriyasi so'zlovchining gap mazmuniga va gap mazmunining borliqqa munosabatini ifodalaydi. Modallikda fikrning subektiv lahzasi. So'zlovchi ongi orqali obektiv borliq bir bo'lagining aksi o'z ifodasini topadi. Modal unsur modusga (modus modalligi) yoki diktumga (diktum modalligi) taalluqlidir. Diktum modalligi ish-harakat bajaruvchi shaxsning muayyan harakatga munosabatini ko'rsatadi. Modus modalligi esa so'zlovchining faktga munosabatini aks ettiradi.

MODALLIK KATEGORIYASI. Borliqqa so'zlovchi tomonidan belgilanadigan harakat munosabatini ifodalaydigan leksik-grammatik kategoriya.

MODEL. Biron til hodisasi (nutq birligi) tarkibiy qismlarining joylashish holatini ko'rsatuvchi sxema yoki namuna: *So'z yasash modeli: yasash asoc + yasovchi.*

MONOSEMIYA. Bir ma'nolilik; soʻzning bir ma'noga ega boʻlishi (Asosan terminlar shunday xususiyatga ega boʻladi. Mac, *leksema*, *fonema* soʻzlari).

MONOSILLABIZM (mono.. + *yun.* syllabe – boʻgʻin). Baʼzi tillarda soʻz (leksema)larning bir boʻgʻindan iborat boʻlishi (bu xususiyat xitoy-tibet tillari uchun xos).

MONOFONEMALI GRAFEMA. Mazmun planida faqat bitta fonema kodlashtirilgan fonografema.

MORFA (gr. *Morphe* – shakl). Morfemaning soʻzshakl tarkibida qatnashayotgan koʻrinishi. Turli soʻzshakllarda ishtirok etuvchi bunday morfemalar majmui morfemani tashkil etadi. Masalan, *koʻrgali*, *olgan* soʻzshakllaridagi *-gali*, *-gani* qoʻshimchalari bir morfema, yaʼni ravishdosh qoʻshimchalari hisoblanadi.

MORFEM TAHLIL. U yoki bu tilning morfemalar inventlarini aniqlashdan iborat operatsiya.

MORFEMA. Morfema nutqiy zanjirning eng kichik boʻlagi boʻlib, u boʻlakka qandaydir oʻziga xos maʼno bilan bogʻlangan va boshqa morfemalar bilan mustahkam aloqalarda boʻladi.

MORFEMIKA. Tilning eng kichik maʼnoli birliklari – nomlanishining tuzilishi, turlari va vazifalarini oʻrganuvchi tilshunoslik boʻlimi.

MORFOGRAFEMALAR. Morfemalarni ifodalovchi belgilar.

MORFOLOGIK. Morfologiyaga oid. *Morfologik tahlil.* Soʻzning morfologik tarkibi.

MORFONOLOGIYA. Fonologiya va morfonologiya oʻrtasidagi oraliq fan boʻlib, u fonologiyaning birliklari va morfologiyaning kategoriyalari bilan ish koʻradi hamda ularning funksional aloqasini, yaʼni fonologik vositalarning morfologik qoʻllanishini aniqlaydi.

NATURALISTIK OQIM. Tilni tabiiy organizm sifatida qaragan XIX asrdagi tilshunoslik oqimi. Namoyandalari: A.Shleyxer, M.Myuler.

NUTQNING FONETIK BO‘LINISHI. Nutqning tovush, bo‘g‘in, takt va fraza kabi birliklarga bo‘linishi.

NOLISONIY OMILLAR (ekstralingvistik faktorlar). Til taraqqiyotiga (shu jumladan, leksik tizim rivojiga) tashqaridan ta’sir o‘tkazuvchi omillar: ijtimoiy-siyosiy tuzum, psixologiya, urf-odatlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, adabiyot-san’at va boshqalar.

NOMEMA. Leksemaning tovush tomoni, nomi.

NOMINATIV BIRLIK. Nomlash xususiyatiga ega birlik.

NOMINATSIYA (lot. *nominatio* - *atash, nom qo‘yish*). Tilda nomlash vazifasini bajaruvchi birliklari (so‘z, so‘z birikmasi kabilarni) hosil qilish.

NORMA (Me’yor). Adabiy tilga va adabiy nutqqa xos barqaror belgi-xususiyatlar. Ular ijtimoiy til amaliyotida tanlab olinadi va mustahkamlanadi.

NUTQ. Tilning voqelanishi, so‘zlovchining til birliklaridan foydalanib fikr ifodalash jarayoni va shunday jarayon natijasida yuzaga keladigan hodisa.

OKKAZIONAL MA’NO. Leksemaning tildagi ma’nosiga xos bo‘lmagan, ayrim shaxsning leksik qo‘llashi natijasida yuzaga keltirilgan sun’iy ma’nosi.

OKKAZIONALIZM (lot. *occasionalis*–tasodifiy). Umumiste’molga muvofiq, to‘g‘ri kelmaydigan, individual tarzdagi ma’noga ega bo‘lgan til birligi.

OPPOZITSIYA. Ikki yoki undan ortiq bir turdagi til hodisalarini qarama-qarshi qo‘yish, qarama-qarshilik holati.

ORFOGRAMMA. So‘zning yoki so‘z formasining imlo qoidasiga mos ravishda yozilgan shakli.

ORFOGRAFIK BELGI. To‘g‘ri yozish me’yorlarini ta’minlashda qo‘llanadigan maxsus noharfiy belgilar (mas., defis).

ORFOGRAFIYA. Muayyan til yozuv sistemasining to‘g‘ri yozish me’yorlarini belgilaydigan imlo qoidalari.

Tilshunoslikning imlo qoidalari xususida bahs yurituvchi bo‘limi ham orfografiya deyiladi.

ORFOGRAFIYA PRINSIPLARI. Imlo qoidalarining tuzilishiga asos bo‘lgan tamoyillar: fonetik prinsip, fonematik prinsip, morfologik yoki fonematik-morfologik prinsip, grafik prinsip, tarixiy-an‘anaviy prinsip, shakliy-an‘anaviy yozuv prinsipi, semantik-uslubiy prinsip kabi.

ORFOEPIYA. To‘g‘ri (adabiy) talaffuz me‘yorlari tizimi.

PARADIGMA (*yun.* paradigma – misol, namuna). Til birliklari, grammatik shakllarning umumiy ma‘nosiga ko‘ra birlashuvchi, xususiy ma‘nosiga ko‘ra farqlanuvchi tizimi.

PARALINGVISTIKA. Tilshunoslikning o‘zaro aloqa-aralashuvda imo-ishora, mimika, nutq vaziyati kabi omillarni o‘rganuvchi sohasi.

PARAFRAZEMALAR. Paronimik munosabatda bo‘lgan frazemalar.

PARONIMIYA. Ikki yoki undan ortiq leksemaning talaffuzda o‘zaro o‘xshash, ohangdosh bo‘lishi.

PARONOMAZIYA. Jonli so‘zlashuvda paronim so‘zlarni qorishtirish hodisasidan badiiy nutqda uslubiy maqsadlarda foydalanish.

PARTONIMIYA. Leksemalarning ma‘no guruhlarida butun-bo‘lak munosabatlarining ifodalanishi.

PERSEPTIV ASPEKT. Fonetikaning eshitish va his etish bilan bog‘liq jarayonlarni o‘rganuvchi aspekti.

PIKTOGRAFIK YOZUV. Nutq mazmuni rasm, shartli tasvir tarzidagi grafik shakllar asosida ifodalanadigan yozuv.

PIKTOGRAFIYA (*lot.* pictus – bo‘yoqda chizilgan, tasvirlangan + *yun.* grapho – yozaman). Narsa-buyum, voqea-hodisa, ish-harakatlarni shartli belgi-rasmlarda aks ettirishdan iborat ibtidoiy yozuv turi (bunday yozuv hozirgi kunda yo‘l harakatini tartibga soluvchi belgilarda, turli ko‘rsatkich va peshlavhalarda qo‘llanmoqda).

PLEONAZM (*yun.* pleonasmos – ortiqchalik). Bir xil yoki sinonimik til birliklarining semantik jihatdan takror holda qo‘llanishi (mas, *bosh-oyoq sarpo* birikmasidagi forscha *sarpo* so‘zi ham «bosh-oyoq» ma’nosini ifodalaydi).

POZITSION OTTENKA. Fonemaning so‘z yoki bo‘g‘indagi pozitsiya talabiga moslashgan ko‘rinishi.

POZITSION O‘ZGARISHLAR. Tovushlarning ma’lum holatda ro‘y beruvchi o‘zgarishlari. *Reduksiya, proteza* hodisalari pozitsion o‘zgarishlardir.

POZITSION XUSUSIYATLAR. Nutq tovushlarining so‘z tarkibidagi o‘rni (unlining urg‘uli yoki urg‘usiz bo‘g‘inda, undosh tovushning kuchli yoki kuchsiz pozitsiyada bo‘lishi), shu omil ta’sirida yuz beradigan hodisalar.

POLIGRAF. Shaklan ikki yoki undan ortiq harflar qo‘shilmasiga teng bo‘lgan analitik grafema.

POLISEMANTIK. Ko‘p ma’noga ega bo‘lgan; ko‘p ma’noli.

POLISEMIYA. Ko‘p ma’nolilik hodisasi.

PRAGMATIKA (*Yun.* pragma, pragmatos – ish, harakat). Semiotika va tilshunoslikning nutqda til belgilarining amal qilishini, ularning o‘zaro munosabatini o‘rganuvchi sohasi.

PREDIKATIVLIK. Har qanday gapning zaruriy xususiyatlari sifatida u gap mazmunining borliqqa fikrning nisbatan tugallangan jarayoni sifatidagi munosabatini xarakterlaydi; predikativlik gapning ayrim biror bo‘lagi bilan bog‘langan bo‘lmaydi.

PREFIKS (*lot.* – praefixum < rgae – olddan, oldindan + fixus – biriktirilgan). So‘zning o‘zak oldidan qo‘yiladigan qismi, old qo‘shimcha (*benuqson, noto‘g‘ri*).

PROKOPA. So‘z boshidagi tovushning tushib qolishi.

PROTEZA. So‘z boshida tovush orttirilishi.

PSIXOLINGVISTIKA. Tilshunoslikning odam nutqi faoliyatini ruhiy jihatdan o‘rganuvchi bo‘limi.

REDUKSIYA. Urgʻusiz boʻgʻindagi unlining kuchsizlanishi.

REDUPLIKATSIYA (*lot. reduplicatio* – ikkilanish). Soʻzdagi dastlabki boʻgʻinni yoki oʻzaki, butun soʻzni takror qoʻllash bilan takroriy soʻz, grammatik shakl hosil qilish usuli.

REKURSIYA. Artikulyatsiyaning uchinchi bosqichi (talaffuzning qaytishi).

REPREZENTATSIYA (*fran. gerresentation*–tiklash). 1.Til faktlarini eng ishonarli shart-sharoitlarda namoyish qilish. 2.Nutqda tushirib qoldirilgan soʻzga xos semantik komponentning saqlanib qolgan soʻzga yuklatilishi. Mas., *Bizning yorni koʻrgan (odam) bormi?*

SEMANTIK MAYDON. Maʼlum sema asosida birlashuvchi soʻz va iboralar majmui. Masalan, oziq-ovqat nomlari: *palov, lagʻmon, shoʻrva, mastava, qotirma, manti* kabi.

SANDXI. Soʻzning analitik shakllarida birinchi soʻz oxiridagi tovush bilan ikkinchi soʻz boshidagi tovush oʻrtasidagi singishuv natijasida sodir boʻladigan oʻzgarishlar.

SEGMENT (*lot. segment* – boʻlak). Nutqning fonetik jihatdan boʻlaklarga boʻlinishi (segmentlash) natijasida hosil boʻlgan boʻlak. Talaffuzdagi nutq boʻlagi. Katta nutq boʻlagi – fraza makrosegment, kichik nutq boʻlaklari: takt, boʻgʻin, tovush mikrosegment birliklardir.

SEGMENT BIRLIKLAR. Soʻz yoki morfema tarkibida (yoki nutq oqimida) gorizontal chiziq boʻylab birin-ketin keladigan birliklar: nutq tovushi, boʻgʻin, fonetik soʻz, takt, fraza.

SEMA. Leksik maʼno (semema)ni tashkil toptiruvchi komponent va maʼno qirralari.

SEMANTIK. Semantikaga, maʼnoga oid. *Soʻzning semantik tizimi. Semantik tahlil.*

SEMANTIKA (*fran. semantique* < yun. *semantikos* – ifodalovchi). Til birliklarining mazmun-maʼno tomoni va ular bilan bogʻliq masalalarni oʻrganuvchi tilshunoslik sohasi.

SEMASIOLOGIYA. Leksik birliklarning semantik tarkibi va u bilan bogʻliq masalalarni oʻrganuvchi soha.

SEMIOTIKA. Turli-tuman belgilar (ramzlar) tizimining umumiy xususiyatlarini oʻrganuvchi fan.

SENTENSIYA. Bu mikrochekinish. U muallif chekinishlarining ayrim koʻrinishlariga ega boʻlgan holda, xabar berishga toʻgʻanoq boʻlish vazifasini bajaradi. Biroq sentensiya alohida olingan gapdan katta birlik va ayniqsa yaxlit bir bobda qaraganda sujet yoʻnalishi bilan uzviy bogʻlangan. Sentensiya odatda gapdan katta birlik yoki abzatsning mazmun qobigʻiga oʻrangan boʻladi.

SIGNIFIKAT. Til birligi ifodalaydigan maʼno.

SILLABIK YOZUV. Boʻgʻinli yozuv.

SILLABIKA. Boʻgʻin (sillabema) haqidagi taʼlimot.

SIMVOLLAR. Ilm-fanning maʼlum sohalarida qabul qilingan maxsus ideografik belgilar.

SINGARMONIZM. Soʻzning asosi va affiksi tarkibidagi unlilarning oʻzaro uygʻunlashuvi, garmoniyasi.

SINGARMONIK. Singarmonizmga oid, singarmonizm qoidalariga, talablariga boʻysunuvchi. *Singarmonik moslashuv.*

SINEREZIS. Soʻz tarkibidagi ikki unlining diftonglashuvi.

SINKOPA. Soʻz oʻrtasidagi tovushlardan birining tushib qolishi.

SINTAGMA. Ikki soʻzdan yoki soʻzlar guruhidan tashkil topgan eng sodda sintaktik butunlik.

SINTAGMA URGʻUSI. Nutq oqimining maʼno jihatidan muhim boʻlgan qismini (sintagmani) alohida taʼkidlash, ajratish uchun qoʻllanadigan urgʻu.

SINTAGMATIK MUNOSABATLAR. Tilning sintagmatik sistemasi sodir boʻlayotgan nutqning grammatik komponentlari oʻrtasidagi oʻzaro munosabatlarning koʻplab turlari yigʻindisi sifatida mavjuddir. Birinchi navbatda bunday munosabatlar bevosita bir-biri bilan chegaradosh boʻlgan komponentlar oʻrtasida vujudga keladi. Lekin koʻpgina tillarda,

ma'lum darajada, ehtimol, jahonning barcha tillarida bir-biridan ko'p yoki kam distans uzoqlikda turgan sintagmatik qatorning komponentlari o'rtasida u yoki bu munosabatlar, aloqalar mavjud bo'ladi. Masalan: "I told you this." gapida "I" va "told" komponentlari mazkur gapning egasi va kesimi sifatida bir-biri bilan juda yaqin aloqa tufayli zich bog'langan, biroq ular bir-biri bilan bevosita chegaralanmaydi.

SINTAGMATIK XUSUSIYAT. So'z yoki bo'g'in tarkibida tovushlarning zanjirsimon joylashuvi; birin-ketin kelishi, gorizontaal chiziq bo'ylab joylashuvidan kelib chiqadigan xususiyatlar.

SINTAGMATIKA. Til birliklarini nutq zanjiridagi unsurlar sifatida tekshirish aspekti.

SINTAKSEMALAR. Elementar sintaktik birliklar – tilda bir qator variantlar bilan berilgan invariantlardir.

SINTAKSIS. So'zlarning birikish va gaplarning qurilish, shuningdek, gaplarning kattaroq qurilmalarga – gapdan katta birikma va matnga kirish qonuniyatlarini o'rganuvchi grammatikaning bir bo'limi sifatida tavsiflanadi.

SINTAKTIK POZITSIYA. Gapda fikr strukturasi va gapdagi so'zlarning valentlik xususiyatlari bilan aniqlanadigan gap bo'lagining o'rni.

SINTETIK GRAFEMA. Nutq oqimida bir yo'la ikki fonemani ifodalaydigan monograf. Kirill o'zbek yozuvidagi ye, yo, yu, ya harflari shunday grafemalardir.

SINTETIK (*yun.* synthetikos – biriktiruvchi, qo'shuvchi, ulovchi). Sintezga, butunligicha uzviy bog'lanishda olib tekshirishga asoslangan. *Tadqiqotning sintetik usuli.*

SINXRONIYA. Tilning hozirgi tuzilishini, holatini o'rganish.

SITUATSIYA. Nutq akti yuz berayotganda unga ta'sir ko'rsatuvchi sharoit.

SOTSIOLINGVISTIKA. Tilshunoslikning tilning ijtimoiy yashashi va ijtimoiy taraqqiyoti sharoitlarini o'rganuvchi sohasi.

SOTSIOPRAGMATIKA. Sotsiolingvistikaning nutqning ham lisoniy, ham ijtimoiy xususiyatlarini hisobga olgan holda tadqiq etuvchi tarmogʻi.

SPEKTOGRAF. Tovush formantlarini aniqlovchi maxsus apparat.

SPIRANTIZATSIYA. Portlovchi undoshning intervokal holatda sirgʻaluvchi undoshga oʻtishi.

STILISTIK MAʼNO. Muloqot vaziyatini aks ettiruvchi asosiy vositalardan biri boʻlib, bayonning umumiy stilistik ohangini hosil qilishda uning birinchi darajali jihati bilan bogʻlangandir.

STRUKTURA. Bir butun tizim (makrotizim) tarkibidagi mikrotizimlar, ular oʻrtasidagi aloqalar mexanizmi.

STRUKTURALIZM. Tildagi ichki aloqalar va bosqichlar oʻrtasidagi bogʻlanishlarni oʻrganuvchi tilshunoslik oqimi. Strukturalizmning AQSH, Daniya, Praga, Frantsiya maktablari bor.

SUBSTRAKT. Gʻolib tilda yengilgan til elementlarining boʻlishi.

SUNʼIY TIL. Insonning tabiiy tilidan farq qiluvchi, biror shaxs tomonidan maxsus ishlab chiqilgan yordamchi til. Mas., *esperanto* (L.Zamengof, 1887), *volapyuk* (L.Shleer, 1870). XX asrning birinchi yarmida 400 ga yaqin sunʼiy tillar ishlab chiqilgan.

SUPERSEGMENT BIRLIKLAR. Urgʻu, ohang, melodika, pauza kabi ustama hodisalar, ular soʻzga, frazaga, gapga yoki nutqqa yaxlit holda aloqador boʻlishi bilan segment birliklardan farq qiladi.

SUPERSEGMENTAL FONETIUM (PROSODIKA). Nutqning boʻgʻin, takt, fraza kabi birliklarini oʻrganuvchi fonetika boʻlimi.

SUFFIKS (*lot.* suffixus – qadalgan, biriktirilgan). Soʻz oʻzagiga qoʻshilib, uning maʼnosini oʻzgartiradigan yoki boshqa

soʻz bilan bogʻlash uchun xizmat qiladigan morfema; qoʻshimcha.

TABIY TIL. Kishilar oʻrtasida aloqa, fikr almashuv vositasi sifatida qoʻllanayotgan eng muhim aloqa vositasi.

TABU. Diniy eʼtiqod, irim, qoʻrqish taʼsirida ayrim soʻzlarning qoʻllanishini cheklash va man etish; ishlatilishi cheklangan soʻzlar. Masalan, *chayon* soʻzi oʻrnida *eshak*, *oti yoʻq* soʻzlarining ishlatilishi.

TAVSIFIY LINGVISTIKA. Tilning holatini tavsifiy planda oʻrganuvchi tilshunoslik.

TAVSIFIY FONETIKA. Xususiy fonetikaning ichki bir turi. U muayyan tilning fonetik tizimini statika holatida (til taraqqiyotining oldingi bosqichlarida yuz bergan hodisalar bilan bogʻlamay) oʻrganadi.

TARIXIY FONETIKA. Xususiy fonetikaning ichki bir turi. U muayyan til tovush tizimini diaxron planda va dinamik holatda (tarixiy taraqqiyotda) oʻrganadi.

TASVIRIY (DESKRIPTIV) TILSHUNOSLIK OQIMI. Tilni formal usullar yordamida oʻrganuvchi oqim. Amerika deskriptiv tilshunosligi: L.Blumfeld, Z.Xarris, G.Glisson va boshqalar.

TEZAURUS (*yun.* thesauros – xazina, boylik). Muayyan tildagi barcha soʻzlarni qamrab oladigan, ularning matnda qoʻllanish holatlarini toʻla-toʻkis aks ettiradigan lugʻat.

TERMINLAR. Fan, texnika, adabiyot, sanʼat va boshqa sohalarga oid ixtisoslashgan tushuncha nomlari.

TERMINOLOGIYA (*lot. terminus* chek, chegara *belgisi*, *logos* - soʻz, taʼlimot). 1.Maʼlum sohaga oid terminlar majmui. 2.Tilshunoslikning terminlar yaratish tamoyillari, ularni tartibga solish muammolari bilan shugʻullanuvchi, terminlarga doir ilmiy-nazariy va amaliy masalalarni oʻrganuvchi boʻlimi.

TIL SATHLARI. Tilni tekshirish jarayonida, uni tahlil etishning turli usullarida belgilanadigan qatlamlari. Tilning asosiy sathlari: 1) fonetik sath; 2) leksik sath; 3) grammatik sath.

TIL SHOXOBCHALARI. Genetik jihatdan yaqinlik belgilariga ega bo‘lgan til oilalarining ichki guruhlari, shu oila ichidagi til guruhlari.

TILLAR OILASI. Kelib chiqish asosining umumiyliги, fonetik, leksik va grammatik jihatdan o‘zaro o‘xshashligi, yaqinligi bilan izohlanadigan tillar guruhi. Mas., *turkiy tillar oilasi*.

TILLAR TASNIFI. Tillarning muayyan belgilar asosida ma’lum oila va guruhlarga ajratilishi.

TILLARNING QARINDOSHLIGI. Tillarning bir asos tildan kelib chiqqanligi va ularning fonetik, leksik va grammatik qurilishida umumiylik, izchil mosliklarning mavjudligi.

TILLARNING MORFOLOGIK TASNIFI. Tillarni grammatik shakl hosil qilish usullarida farq qilishga ko‘ra guruhlarga ajratish.

TILLARNING CHATISHUVI. O‘zaro ta’sir etuvchi ikki tildan birining g‘olib chiqishi va ikkinchi tilning esa g‘olib tilda biror fonetik, leksik, sintaktik izlar qoldirishi. Mas., *kelt tili, frank tili*.

TILLARNING SHAJARAVIY TASNIFI. Tillarni kelib chiqish manbaining birligi, umumiyligiga ko‘ra guruhlarga ajratish.

TILNING IFODA JIHATI. Tilning tashqi tomoni, strukturasi, undagi birliklar (tovushlar, morfemalar, so‘zlar, so‘z birikmalari, gaplar).

TIPOLOGIYA (*yun.* typos – belgi, iz; namuna, shakl, + logos – fan, ta’limot). Ob’ektlar tizimini qismlarga ajratish va ularni umumlashma model yoki tip yordamida guruxlashtirishdan iborat ilmiy metod.

TONIK (MUSIQIY) URG‘U. Ovoz tonining o‘zgarishi, tovlanishiga asoslangan urg‘u.

TRANSKRIPSIYA. Fonemalarning turli ottenkalarini, shuningdek, lahja va shevalarga xos fonetik xususiyatlarni

yozuvda aniq ifodalash uchun shakllantirilgan maxsus grafik belgilar tizimi.

TRANSLITERATSIYA. Biror alifbo asosida yozilgan matnlar yoki alohida soʻzlarni boshqa bir alifbo vositalari bilan harfma-harf aks ettirish. *Yevropacha nomlarning oʻzbekcha transliteratsiyasi.*

UZUAL MA'NO. Leksemaning semantik tarkibida bor boʻlgan leksik ma'no.

UZUS. Leksema, frazema, soʻz shakli va sintaktik konstruksiyalarning til egalari tomonidan qabul etilgan qoʻllanishi.

O'LIK TIL. Hozirgi davrda soʻzlashuv vositasi sifatida qoʻllanmaydigan, jonli iste'moldan chiqqan (iste'molda boʻlmagan) til. Mas., *lotin, eski slavyan, sankskrit.*

ULTRATOVUSH. 20000 Hz dan ortiq chastotali tovush.

UMLAUT (*nem.* Umlaut – unlini almashtirish). Soʻzdagi unlilarning grammatik shakl yasash vositasi sifatida almashinuvi. Bu hodisa, mas., nemis tilida a, o, u unlilarining yumshashida koʻrinadi. Oʻzbek tilining ayrim shevalarida, mas., Namangan viloyatidagi shevalarida umlaut hodisasi uchraydi.

FLEKSIYA (*lot.* flexio – egilish, bukilish). Soʻz oʻzgarishlarida namoyon boʻladigan grammatik kategoriyalar majmui koʻrsatkichi; qoʻshimchalar qoʻshilishi yoki asos (negiz)dagi baʼzi tovushlarning oʻrin almashinishi natijasida soʻzlarning dastlabki shaklini yoʻqotishi yoki oʻzgartirishi.

FLEKTIV TILLAR. Morfologiyada, baʼzan soʻz yasashida fleksiya hodisasi ustunlik qiladigan tillar.

FLEKTIV. Fleksiya xususiyatiga ega boʻlgan; fleksiyaga oid.

FONEMA. Soʻzlar, morfemalar va grammatik shakllarning tovush qobigʻini, binobarin, maʼnolarini ham farqlash uchun xizmat qiladigan eng kichik segment birlik. Fonetik jihatdan yaqin va funksional jihatdan oʻxshash tovushlar sinfining qisqacha ifodalanishi. Bir fonemaga aynan bir tovushning turli-

tuman ko‘rinishlari birlashib, muayyan tilda ushbu barcha turlar aynan bir vazifaga ega bo‘ladi.

FONEMA VARIANTI. Fonemaning nutqda yondosh tovushlar ta‘sirida paydo bo‘ladigan ko‘rinishi. Masalan, v fonemasining *lab-lab* variantlari.

FONEMA OTTENKALARI. Fonemalarning talaffuzdagi aniq ko‘rinishlari.

FONEMALARNING DIFFERENSIAL BELGILARI. O‘zaro qarama-qarshi qo‘yilayotgan ikki fonemaning farqlanadigan belgilari.

FONEMALARNING INTEGRAL BELGILARI. O‘zaro qarama-qarshi qo‘yilayotgan ikki fonemaning farqlanmaydigan belgilari.

FONEMATIK. Fonemaga oid. *Tilning fonematik tarkibi.*

FONETIK. Fonetikaga oid. *Fonetik qonunlar. Tilning fonetik tizimi. Fonetik transkripsiya.*

FONETIK DIALEKTIZMLAR. Dialekt yoki shevaga xos fonetik birliklar tizimi.

FONETIK SO‘Z. Nutq tovushlarining ma‘lum tartibda joylashuvidan tarkib topgan so‘zning fonetik qiyofasi, leksemaning ifoda plani.

FONETIK TAMOYIL. So‘z, asos va qo‘shimchalarni eshitalishiga muvofiq yozish. Masalan, *burun, shahar* so‘zlariga egalik qo‘shimchalari qo‘shilganda, ikkinchi bo‘g‘indagi unli tushib qolishi: *burnim, shahrim, shahrimiz* kabi yozilishi.

FONETIK HODISALAR. Nutq jarayonida yuz beradigan kombinator va pozitsion o‘zgarishlar.

FONETIKA. Tilshunoslikning fonetik birliklar, ularning fizik-akustik va h.k. xususiyatlari haqida ma‘lumot beruvchi bo‘limi.

FONETIK-FONOLOGIK SATH. Til ierarxiyasining tovush tizimidan iborat quyi pog‘onasi (quyi yarusi): nutq tovushlari, bo‘g‘in, urg‘u, ohang va boshqalar.

FONETIST. Fonetika sohasi bilan shug‘ullanuvchi tilshunos.

FONOGRAFEMA. Grafemalarning fonemalarni ifodalashga asoslangan tipi.

FONOLOGIK OPPOZITSIYA. Differensial belgilar asosida ikki fonemaning bir-biriga qarama-qarshi qo‘yilishi (fonologik zidlanish).

FONOLOGIYA (fono.. + *yun.* logos – bilim, tushuncha). Tilshunoslikning nutq tovushlarini, ya’ni fonemalarni so‘z va morfemalarning tovush qobig‘ini farqlovchi vosita sifatida o‘rganuvchi sohasi.

FONOSTILISTIKA. Fonetik-fonologik birliklarning, shu jumladan urg‘uning ham matndagi uslubiy xususiyatlariga oid ta’limot. U stilistikaning bir bo‘limi sanaladi.

FORMANTLAR. Tovush tembrini ifodalovchi va uning boshqa tovushlar tembridan farqini ko‘rsatuvchi chastotalar.

FRIKATIV (*lot.* fricatio – ishqalanish). Frikativ undoshlar. Nutq a’zolari bir-biriga yaqinlashib, havo tor oraliqdan sirg‘alib chiqishi natijasida hosil bo‘ladigan *v, f, z, s, j, sh, x* undoshlari.

XALQARO TILLAR. Xalqaro kengashlarda, simpoziumlarda ishlatiluvchi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan rasmiy tan olingan, xalqlararo faol qo‘llanuvch tillar. Bunga *ingliz, ispan, xitoy, frantsuz, rus, arab tillari* kiradi.

XUSUSIY FONETIKA. Fonetikaning muayyan bir til tovushlari, ularning turlari, fizik-akustik va artikulyatsion xususiyatlari xususida bahs yurituvchi turi.

CHASTOTALI LUG‘AT. So‘zlarning (so‘z shakllari, so‘z birikmalarining) nutqda qo‘llanish miqdori haqida ma’lumot beruvchi lug‘at.

EKSTRALINGVISTIKA. Tilshunoslikning etnik, ijtimoiy-tarixiy, jug‘rofiy va boshqa omillarni tilning taraqqiyoti va vazifasi bilan bog‘liq hodisalar sifatida o‘rganuvchi sohasi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. –T., 2010. - 176 b.
2. Aristotel. Poetika. –Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1980. -123 b.
3. Azizov O. Tilshunoslikka kirish. –Toshkent:Oʻqituvchi, 1996 yil, -136 b.
4. Baskakov N.A., Sodiqov A.S., Abduazizov A.A. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: Oʻqituvchi, 1979. -192 b.
5. Васильева Н. В. и др. Краткий словарь лингвистических терминов. М.: Рус. яз., 1995. -176 с.
6. Beruniy A.R. 100 hikmat: ibratli soʻzlar. –T.: Fan, 1993. – 20 b.
7. Bloomfield L. Language. –N.Y., 1933. -553 p.
8. Budagov L. Turkiy tillar qiyosiy lugʻati. –T.: 1960. 49-bet.
9. Chomskiy N. Syntactic Structures. –New York,1957. -119 p.
10. Fozilov E. Sharqning mashhur filologoglari. –Toshkent: Fan, 1971.
11. Frankling Folsom. The Language Book. –New York,1963. - 193 p.
12. Hockett A.A. Course in Modern Linguistics. –N.Y., 1958. - 691 p.
13. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati. –T., 2002.-166 b.
14. Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. –Toshkent: “Oʻqituvchi”, 1992. -256 b.
15. Ivanov P.I. Umumiy psixologiya. –Toshkent: Oʻqituvchi, 1967 .- 291 b.
16. Кодухов В.И. Введение в языкознание. –М., 1987. -288 с.
17. Mahmud Koshgʻariy. Turkiy soʻzlar devoni. (Devoni lugʻotit turk). 3 jildlik. 1-jild. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi: Solih Mutallibov. –T.: Fan, 1960.-500 b.
18. Martinet A. La linguistique synchronique –Paris , 1968. -461 p.

19. Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo‘nalishlari. –Toshkent: “Ta’lim”, 2009. -160 b.
20. Nurmonov A. Tanlangan asarlar 2-jild. Lingvistik ta’limotlar tarixi –Andijon: 2012.-232 b.
21. O‘rinboyev B. O‘zbek tilshunosligi tarixi. –Samarqand: SamDU, 1999. -80 b.
22. Rahimov A. Umumiy tilshunoslik kursi. –Samarqand, 2015. -123 b.
23. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.-312 b.
24. Tesnière L. Eléments de syntaxe structurale. –Paris, 1959.-670 p.
25. Turniyozov N. Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari. -Samarqand, 2007.-58 б.
26. Uluqov N. Tilshunoslik nazariyasi. –Toshkent: “Barkamol fayz media”, 2016. -190 b.
27. Xolmonova Z. Tilshunoslikka kirish. –Toshkent, 2007. -177 б.
28. Xayrullayev X. Umumiy tilshunoslik. –Samarqand, 2007. -52 b.
29. Yo‘ldoshev I., Sharipova O‘. Tilshunoslik asoslari. –Toshkent: “Iqtisod moliya”, 2007. -192 b.
30. Березин Ф.М. История лингвистических учений. –М. 1984.-319 с.
31. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание – М.:Просвещение, 1979.-416 с.
32. Богородицкий В.А. Лекции по общему языкознанию. Изд. 2. –Казан, -1915. стр.4.
33. Бушуй Т. Язык в системной структуризации. –Тошкент: Фан, 2014. -232 с.
34. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. –Тошкент: Фан, 2007. -274 б.

35. Гируцкий А. А. Общее языкознание: учебное пособие для студентов вузов. Изд. 3-е, стереотип. Мн.: Тетра Системс, 2003. -304 с.
36. Головин Б.Н. Введение в языкознание. –М., 1977. -312 с.
37. Гречко В. А. Теория языкознания. –М.: Высшая школа, 2003. -375 с.
38. Даниленко В. П. Общее языкознание: Курс лекций. – Иркутск: Издательство Иркутского университета, 1995.- 255 с.
39. Дурново Н.Н. Грамматический словарь: Грамматические и лингвистические термины. –М.: Флинта, 2001. -183 с.
40. Звегинцев В.А. История арабского языкознания. – Москва:МГУ,1958.- 80 с.
41. Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX в веков в очерках и извлечениях. Часть 1. –Москва, 1964. стр. 88-89.
42. Зубкова Л. Г. Общая теория языка в развитии. –М.: РУДН, 2002. -472 с.
43. Исломжонова Х. Путеводитель языковедческим дисциплинам. –Тошкент, 2009.
44. Исломжонова Х. Учебно-методический комплекс по курсу “Общие языкознание”. –Тошкент, 2011.
45. Касевич В. Б. Элементы общей лингвистики. –М., 1977.- 187 с.
46. Кибрик А. Е. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания: Универсальное, типовое и специфичное в языке. 3-е изд., стер. –М.: Едиториал УРСС, 2002. -333 с.:
47. Кодухов В. И. Введения в языкознание. –Москва: Пресвещение, 1987. -288 с.
48. Кодухов В.И. Общее языкознание. –М.:Просвещение, 1979. -416 с.
49. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. –М.: Просвещение, 1979. -224 с.

50. Кононов А.Н., Нигматов Х.Г. Махмуд Кашгарский о тюркских языках. История лингвистических учений. Средневековый восток. –Л.: 1981-135 б.
51. Кузьменко Ю.К. Появление письменности в средневековой Европе// История лингвистических учений. Средневековая Европа. –Ленинград, 1985, стр.12-55.
52. Левицкий Ю. А. Общее языкознание. 3-е изд., испр. –М.: URSS, 2007.-265с.
53. Лингвистический энциклопедический словарь/ гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. –М. : Большая рос. Энцикл., 2002. – 709 с.
54. Лоя В. История лингвистических учений. –М.:Высшая школа, 1968.-308 с.
55. Марр Н.Я. Мышление и язык. –Ленинград, 1931. стр. 62.
56. Маслов Б. А. Общее языкознание. –Стерлитамак: Стерлитамакский гос. пед. ин-т, 1996. -165 с.
57. Мечковская Н. Б. История языка и история коммуникации: от клинописи до интернета: курс лекций по общему языкознанию. –М.: Флинта: Наука, 2009. -584 с.
58. Мечковская Н. Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков. 3-е изд. –М.: Флинта, 2003. - 310 с.
59. Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. . –Тошкент: Ўқитувчи, 1993. -30 б.
60. Норман Б.Ю. Теория языка: Ввод. курс: Учеб. пособие. – М.: Флинта; Наука, 2004. -292 с.
61. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи.–Тошкент: “Ўзбекистон”, 2002. -232 б.
62. Нурмонов А., Йўлдошев Б. Тилшунослик ва табиий фанлар. –Т., 2001.-160 б.
63. Омонов Қ. “Умумий тилшунослик “ фанидан дарс етакчиси. –Тошкент, 2010.
64. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. –М.: Наука, 1972. -560 с.

65. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. –М.: Наука, 1973. -345 с.
66. Парибок А.В. Методологическая основа индийской лингвистики // История лингвистических учений. Средневековый Восток. –Ленинград: Наука, 1981. -214 с.
67. Попова З. Д., Стернин И. А. Общее языкознание: учебное пособие. 2-е изд., перераб. и доп. –М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. -408 с.
68. Радциг С.И. Введения в классическую филологию. –М., 1965. -519 с.
69. Рождественский Ю. В. Лекции по общему языкознанию. 2-е изд. –М.: Добросвет, 2000. -344 с.
70. Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. –М.: Наука, 1974.- 352 с.
71. Серебренников Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. –М.: Наука, 1968.-128 с.
72. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление. –М.: Наука, 1988.-242 с.
73. Современная американская лингвистика: фундаментальные направления. Изд. 2-е, испр. и доп. –М.: Едиториал УРСС, 2002. -480 с.
74. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике / Пер. с фр. Б.П.Нарумова. –М.: Прогресс, 1990. С. 44.
75. Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики / Пер. с французского А.М.Сухотина, под редакцией и с примечаниями Р.И.Шор. –М.:Едиториал УРСС, 2004.-256 с.
76. Сравнительная фонетика тюркских языков / А.М.Щербак; Отв. ред. член-корр. –Л.: Наука. 1970. -204 с.
77. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики 4-е изд., стер. –М.: Едиториал УРСС, 2003. - 311 с.
78. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М.:Просвещение, 1975. -271с.

79. Студеникина Т. А. Теория языкознания. –М.: МЭГУ, 1995. -172 с.
80. Томсен В. История языковедения до конца XIX века. – Москва: Учпедгиз, 1938. -160 с.
81. Усмонов С. Умумий тилшунослик. –Тошкент: Ўқитувчи, 1972.-208 б.
82. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение. – Москва: Издательство Юрайт, 2016. -220 с.
83. Хроленко А. Т., Бондалетов В. Д. Теория языка: учеб. пособие. –М.: Флинта; Наука, 2006. -528 с.
84. Черемисина М. И. Язык и его отражение в науке о языке. –Новосибирск: Новосибирский государственный университет, 2002. -252 с.
85. Черемисина М. И. Язык как явление действительности и объект лингвистики. –Новосибирск: Новосибирский государственный университет, 1998.- 127 с.:
86. Шарафутдинова Н. С. Теория и история лингвистической науки. 2-е изд., перераб и доп. –М.: АСТ: Восток-Запад; Владимир: ВКТ, 2008. -381 с.

MUNDARIJA

So‘zboshi.....	3
Umumiy tilshunoslik va uning asosiy muammolari.....	6
Qadimgi hind tilshunosligi.....	17
Qadimgi yunon tilshunosligi.....	25
Qadimgi rim tilshunosligi va o‘rta asrlarda Yevropada tilshunoslik.....	43
O‘rta asrlarda arab tilshunosligi.....	51
Yangi asrlarda Yevropa tilshunosligi.....	74
Strukturalizm, sotsiologizm oqimlari va Rossiya tilshunoslik maktablari	97
XX asrdagi o‘zbek tilshunosligi. Toshkent va Samarqand tilshunoslik maktablari.....	112
Til va nutq, til va tafakkur: ularning o‘zaro munosabati.....	126
Tilshunoslik metodlari.....	139
Umumiy tilshunoslik fanidan testlar.....	154
Tilshunoslik terminlarining lug‘ati.....	189
Glossariy.....	200
Foydalanilgan adabiyotlar.....	232

ОГЛАВЛЕНИЕ

Предисловие	3
Общее языкознание и ее основные проблемы	6
Древнеиндийское языкознание	17
Древнегреческое языкознание	25
Древнеримская лингвистика и лингвистика в средние века.....	43
Аравийская лингвистика в средние века.....	51
Европейская лингвистика в новую эпоху.....	74
Структурализм, социологические течения и русские школы лингвистики	97
Узбекская лингвистика XX века. Ташкентская и Самаркандская лингвистические школы.....	112
Язык и речь, язык и мышление: их взаимосвязь.....	126
Методы лингвистики.....	139
Тесты по Общему языкознанию.....	154
Словарь лингвистических терминов.....	189
Глоссарий.....	200
Литература.....	232

CONTENTS

Preface	3
General linguistics and its main problems	6
Ayurveda Linguistics	17
Ancient Greek Linguistics.....	25
Ancient Roman linguistics and linguistics in the Middle Ages.....	43
Arabian linguistics in the Middle Ages	51
European linguistics in a new era	74
Structuralism, sociological trends, Russian linguistic schools.....	97
Uzbek linguistics of the XX century. Tashkent and Samarkand linguistics schools.....	112
Language and speech, language and thinking: their relationship.....	126
Linguistic methods.....	139
Tests on general linguistics.....	154
Dictionary of linguistic terms.....	189
Glossary.....	200
Used literature.....	232